

GÜLNARƏ TANRIVERDİYEVƏ

**SƏHMDAR CƏMİYYƏTLƏRİNDƏ
XÜSUSİ KAPİTALIN UÇOTUNUN
TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ**

«Elm və təhsil»
Bakı - 2013

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının
İqtisadiyyat İnstitutunun 4 dekabr 2012-ci it tarixli 11 sayılı qərarı
ilə nəşr olunması qərarına alınmışdır.*

Elmi redaktor: **P.O.Fərhadı**
i.e.n, dossent

Rəyçi br: **Ş.M.Səb2əliyev**
i.e.ä., professor
Q.Ə.Abbasov
i.e.d., profesor
Ə.LDaşdəmirov
i.e.n, dossent

Tanrıverdiyeva Gülnarə Qurbanəli qızı. Səhmdar cəmiyyətlərində xüsusi kapitalın uçotunun təkmilləşdirilməsi.
Bakı “Elm və təhsil” 2013, 216 səh.

Monoqrafiyada Səhmdar Cəmiyyətin xüsusi kapitalının iqtisadi mahiyyəti və tərkibi məsələləri açılmış, o cümlədən Sənaye müəssisəsinin maliyyə resurslarının idarə edilməsi sistemində Səhmdar cəmiyyətin xüsusi iqtisadi mahiyyəti, vahid milli fond bazan sistemində olan müəssisələrdə Səhmdar kapitalı edarətmək üçün uçot məlumatlarının informasiya bankından istifadə və bu sahədə problemlər, səhmdar cəmiyyətində xüsusi kapitalın nisbətinin optimallaşdırılması aləti sayılın müəssisənin maliyyə sabitliyinin təhlili araşdırılmışdır.

Bundan başqa monoqrafiyada maliyyə menecmenti sistemində Səhmdar cəmiyyətinə kapitalının strukturun təhlili, sənaye müəssisəsinin maliyyə resurslarının edarəedilməsi sistemində Səhmdar Cəmiyyətin fəaliyyətinin özünün maliyyələşdirmə mənbələrinin təhlili məsələləri şərh edilmişdir,

Monoqrafiya, bakalavr, magistr, ali məktəb müəllimləri elmi işçilər, uçot sahəsində çalışan rəhbər işçilər və mütəxəssislər üçün nəzərdə tutulmuşdur.

3701000000 *qrifli nəşr*

A'098-2013

© «Elm və təhsil!», 2013

GİRİŞ

Müstoqililik ilJsrində həyata keçirilən sistemli və geniş əhatəli, siyasi və sosial-iqtisadi islahatlar ölkənin sosializm iqtisadi sistemindən bazar sisteminə keçməsi üçün tələb olunan maddi-texniki bazanın yaradılması üçün iqtisadiyyata böyük həcmdə investisiya cəlb' edilməsinə şərait yaratdı. Yeni stehsal müəssisələrinin yenidən qurulması, habelə fərdi sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi nəticəsində ölkə üzrə Ü.D.M sənaye istehsalı və əhalinin sərancamında qalan real pul gəlirləri artmışdır. 2003-cü ilin noyabr ayında ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı haqqında Dövlət Programının təsdiq edilməsi barədə prezident fərmanları imzaladı. Kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün regionlarda əsas kapitalın genişləndirilməsində və modernləşməsində böyük həcmdə investisiya istifadə olunmuşdur. Sənayenin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi nəticəsində regionlarda məhsul istehsalı bir neçə dəfə artmışdır.

İqtisadi islahatlar dövründə Azərbaycan Respublikasında investisiyaların iqtisadi və sosial səmərəliliyinin nəzəri və praktiki aspektlərinə, sahəni və regional iqtisadi tarazlığın yaradılmasında investisiyaların roluna, investisiyaların stimullaş- dınması, mexanizmlərinə, daxili investisiyaların əhəmiyyətli dərəcədə artırılması ehtiyatlarının aşkar edilməsinə həsr olunmuş kompleks elmi-tədqiqat işi aparılmamışdır. Yüz minlərlə yeni iş yerləri yaradılmışdır. Bütün bu uğurlarla yanaşı Azərbaycanın iqtisadi və sosial inkişafında bir sıra problemlər mövcuddur ki, onların irili həlү investisiyalarla bilavasitə bağlıdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev qeyd etmişdir ki, ölkəmizdə iqtisadi inkişafı ta-

razlı etmək, məcmu tələbi artırmaq, fəal əmək resur-slann- dan səmərəli və tam istifadə etmək, əhalinin yoxsulluq səviyyəsini azaltmaq, investisiyaların iqtisadi və sosial səmər- əliyini yüksəltmək daxili tələbatı tam təmin edə bilən istehsal sektorlarına yönəldilən investisiyaların həcmi və dövlət gəlirlərini, artırmaq kimi problemlərin həlli davam etdirilir. Cəmiyyətin resursların məhdud və tələbatı isə sonsuz olduğuna görə həmin resurslardan maksimum səmərə ilə istifadə olunmalıdır. İqtisadi artımın və iqtisadi tarazlığın təmin olunmasında üç əsas faktordan (kapital, əmək, torpaq) birinin, yəni kapitalın yaranması investisiyalardan asılıdır. İqtisadi tarazlığın təmin olunmasının əsas vəzifələrindən biri məhz əsas kapitalın artması, ondan səmərəli istifadə olunmasıdır. Gələcəkdə istehsalın yüksək inkişaf tempini saxlamaqla tarazlı iqtisadi inkişafı təmin etmək, innovasiya təyinatlı iqtisadiyyat yaratmaq, ölkənin əsas qanununda Konstitutsiyada nəzərdə tutulan həyat səviyyəsinə nail olmaq üçün insanların şərait yaratmaq investisiyaları vasitəsilə həll edilə bilər. Daxili investisiya ehtiyatlarının aşkar edilməsi, investisiyaların iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi və onun hesabına investisiyaların artırılması ümumi əhəmiyyəti olan problem xarakteri daşıyır. Ölkənin mərkəzi idarəetmə orqanlarında çalışan bəzi mütəxəssislər Azərbaycanda iqtisadi inkişafın xarici investisiyalar xarici texnologiyalar və dövlətin serti pul-kredit büdcə siyasəti əsasında təmin edilməsini məqsədəuyğun hesab edirlər.

Hal-hazırda investisiyaların sosial-iqtisadi səmərəliliyinin metodologiyası və metodikası iqtisadi ədəbiyyatlarda mübahisə predmetidir. Monoqrafiyada Azərbaycan iqtisadiyyatının yaranmış durumu və yerli xüsusiyyətləri nəzərə almaqla, investisiyaların iqtisadi tarazlığı tərkib hissəsi kimi araşdırılır və qiymətləndirilir. Azərbaycanda varlı ölkənin varlı dövlətini və bütünlükdə varlı cəmiyyətin formalaşması istiqamətində söyləyər bu istiqamətdə hal - hazırda davam

etdirilir. Monoqrafiyada qeyd olunan fikirlärin nəzərə alınması bu məqsədə tezliklə nail olunmasma az da olsa yardımçı ola bilər.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması və maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi onların iqtisadi potensialının artırılmasının zəruri şərtlərindəndir. İqtisadi cəhətdən inkişaf tmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, bazar münasibətləri şəraitində təsərrüfat subyektlərinin, o cümlədən sənayenin səhmdar cəmiyyətlərinin fəaliyyətinin maliyyə təminatı kimi xüsusi kapitalının düzgün və dəqiq uçota alınmasının, həmçinin səhmdar cəmiyyətlərinin maliyyə resurslarının idarə edilməsi sistemində onların fəaliyyətinin özünümaliyyələşdirmə mənbələri üzrə təhlilinin aparılmasına olan ehtiyac daha da artır.

Səhmdar cəmiyyəti Azərbaycanda bazar münasibətlərinə keçid, mülkiyyət problemlərinə iqtisadi münasibətdə tamamilə yeni baxışlar və kommersiya təşkilatlarının müxtəlif formalarının hüquqi təminatının mövcudluğudur. Dövlət və bələdiyyə müəssisələrinin geniş miqyasda özəlləşdirilmə və sonralar onların səhmdar cəmiyyəti kimi yenidən təşkili (onların 40%-i sənayeyə aiddir), səhmdar fəaliyyəti formalarında yeni müəssisələrin yaradılması səhmdar cəmiyyətlərin sayının sürətlə artması qiymətli kağızlar bazarının formalaşmasına və bütövlükdə Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirinin güclənməsi ilə əlaqədardır.

Səhmdar cəmiyyətinin təşkili və fəaliyyəti onların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin idarə edilməsi sisteminin qarşısında tamamilə yeni tələblər qoyur. Onların mənası idarəetmə sisteminin bütün elementlərini sahibkarlıq fəaliyyətinin səhmdar formalarının təşkilatı - hüquqi xüsusiyyətinə uyğun qurmaqdır. Buradan da idarəetmənin əsas funksiyaları sayılan uçotun, nəzarətin və səhmdar cəmiyyətlərin fəaliyyətlərinin təhlilinin rolu və əhə-

Gülnar,1 Tanrıverdiyeva

miyyəlinin artması prosesinin obyektivliyi eyni zamanda onların vəzifələrinin 'yeni məzmun daşması iqtisadi reallıqdan irəli gəlir.

Səhmdar cəmiyyətin maliyyə resurslarının idarə edilməsinin effektivliyi təsərrüfat subyektinin xüsusi kapitalının bazar təsərrüfatının iqtisadi kateqoriyasının uçotu praktikası üçün yeni mühasibat uçotu, nəzarət və təhlilin vahid qaydadaurulmasından bilavasitə asılıdır. Lakin sahibkarlıq fəaliyyətində səhmdarlığın xüsusiyyətlərindən irəli gələn qanunverici tənzimləmənin olmaması və «xüsusi kapital») anlayışının iqtisadi mahiyyəti məsələsinin elmi və metodiki cəhətdən kifayət qədər işlənilməməsi, dərin fəaliyyət mənbələrinin traktovkasına müasir dövrün tələblərinə uyğun yanaşma idarəetmə sistemində sistemsiz yanaşmaya səbəb olmuşdur.

Odur ki, müasir dövrdə səhmdar cəmiyyətlərin xüsusi kapitalının uçotu və təhlilinin bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsi, həmçinin xüsusi kapitalın uçotu və təhlili metodologiyasının işlənilib hazırlanması probleminin həlli müəssisələrdə mühasibat uçotunun təşkili zamanı uçotun aparılmasının vahid metodoloji əsası olan «Mühasibat uçotu haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu əsasında həyata keçirilir.

I FƏSİL

SƏHMDAR CƏMIYYƏTİN XÜSUSİ KAPİTALININ İQTİSADİ MAHIYYƏTİ VƏ TƏRKİBİ

1.1. Uçot elmi vD praktikasında .xüsusi kapitalın iqtisadi nozdryyssinin inki^afuun tarixi aspekti

Azərbaycan Respublikasında dövlət və bələdiyyə müəssisələrinin özəlləşdirilməsi üzrə Dövlət proqramının həyata keçirilməsi istehsal vasitələrinə çoxlu mülkiyyət formalarında partnyorluq və korporasiya prinsiplərinə əsaslanan azad sahibkarlığın inkişafına səbəb oldu.

Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinə uyğun olaraq yoldaşlıq birlikləri və cəmiyyətləri, istehsal və istehlak kooperativləri kimi hüquqi şəxslər yarandı. Təsərrüfatçılıq cəmiyyətlərinin yaradılmasında daha perspektivli və eyni zamanda daha mürəkkəb formalı səhmdar cəmiyyətləri meydana gəldi.

Səhmdar cəmiyyəti iştirakçılarının məcburi hüquqlarının həyala keçirilməsi spesifikası səhmdar cəmiyyətin xüsusi kapitalının formalaşması və ondan istifadə sahəsində milli mühasibat uçotunun metodologiyasının ləkmil- ləşdirilməsinə zəruri eldi. Kapitalın təbiəti haqqında məsələ həmişə daha kəskin və mürəkkəb məsələ hesab edilmişdir. Bu məsələ üzrə əsrlər boyu davanı edən ümumiqtisadi mənada mübahisəyə toxunmadan, iddiasında olmadan kapitalın mühasibat tərifi nöqtəyi nəzərinçə və səhmdar cəmiyyəti əmlakının sahiblərinin və ona sərəncam verənlərin hüquq nəzərinçə mikroiqlisadi səviyyədə «kapital» anlayışının məzmununu şərh edək.

Sivil qiymətli kağızlar bazarının formalaşması Azərbaycan iqtisadiyyatının müasir inkişafı mərhələsinin xarakterik xüsusiyyətidir. Qiymətli kağızlar bazarının əsasını dövlətin borc öhdəlikləri ilə yanaşı Azərbaycan korporasiyalarının səhmləri təşkil etmişdir.

Azərbaycanda inqilabdan əvvəlki dövrdə səhmdar sahibkarlıq fəaliyyəti kifayət qədər geniş yayılmamışdı. Hələ 1850-ci ildə Bakıda «Azərbaycan ticarət kompaniyası» təsis edilmişdi. Lakin korporativ kapitalın inkişafı üçün əlverişli şərait xeyli sonralar, XIX əsrin üçüncü yüzilliyində yarandı. Azərbaycanda 1860-cı ildə ümumi kapitalı 4,5 milyon rubl olan 6 səhmdar cəmiyyəti fəaliyyət göstərirdi. Təhkimçilik hüququ ləğv edildikdən sonra manufaktura istehsalından iri maşın istehsalına keçməklə əlaqədar olaraq Azərbaycanda iqtisadi inkişaf sürətləndi. Kapitalın və istehsalın təmərküzləşməsi səhmdar cəmiyyətlərinin çiçəklənməsinə səbəb oldu.

İki əsr ərzində ölkənin təsərrüfat həyatında səhmdar cəmiyyətləri həlledici mövqə tutur. Bunu LLIXs-II cədvəldə verilən statistik məlumatlardan daha aydın görmək olar,

1890-cı ildən 1914-cü ilədək olan dövrdə sənayedə səhmdar kapitalın hərəkəti 6,3 dəfə, yaxud hər itdə 8%-dən az olmamaqla artdı. Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan sənayesi üçün kapital yığımının belə tempi nəinki yeni investisiyaların artımı, eyni zamanda qeyri- səhmdar müəssisələrin səhmdar müəssisələrə çevrilməsi ilə izah olunur.

İnvestisiya kapitalının əsas payının səhmdar cəmiyyətlərdə toplanması, bir tərəfdən təşkilat-iqtisadi struktur kimi formalaşan korporasiyaların potensial maliyyə gücü, digər tərəfdən onların çevikliyi və sahibkarlıq fəaliyyətinin müxtəlif növlərinə uyğunlaşmaq qabiliyyəti ilə izah olunur.

G.Şerşenevİç özünün «Ticarol hüququ kursu» adlı kitabında «Sahmdar şorikliyi məqsodi ilə bərabər miqdarda pay qoymaqla toplanılan kapitaldan ticarət fəaliyyətini birgə aparmaq məqsədi ilə müqavilə əsasında birləşən şəxslərin hər birinin məsuliyyət daşdığı birgə istehsaldır» fikri diqqətə layiqdir (95., s.383).

Qanunvericilik və tarixi materiallar sübut edir ki, səhmdar siyasətinin ilkin şərli dövlət müəssisələrinin idarə edilməsinin effektiv təşkili məqsədi ilə dövlət kapitalının xarici kapitalla akkumulyasiyasının zəruriliyi olmuşdur.

Səhmdar sahibkarlıq istehsalının bərpası üçün azad maliyyə resurslarının cəlb edilməsində müəssisələr arasında sabit təsərrüfat əlaqələrinin formalaşdırılması güclü alət olmuşdur. Səhmdar əsaslarla səhmdar fəaliyyətinin cürbəcürliyi bazar münasibətlərinin inkişafına təsir göstərmiş, xalq təsərrüfatı vəzifələrinin həlli üçün əhali əmanətlərinin cəlb edilməsinə imkan vermişdir.

Lakin kapitalist quruluşu şəraitində tanınılan böyük miqyasda müəssisələri təşkil etmək üçün daha artıq təkmilləşdirilmiş səhmdar forma hər hansı xüsusi kapitalın cəlb edilməsini nəzərə almadan, bilavasitə dövlət kapitalının bazasında sovet dövlət müəssisələrinin yaradılmasında istifadə edildi. 1923-cü ilədək səhmdar cəmiyyətləri ayrı-ayrı hökumət qərarlarına əsasən müəyyən dövlət funksiyalarını yerinə yetirmək üçün yaradılırdı.

Keçmiş SSRİ-nin Mülki Məcəlləsinə görə dövlət kapitalının iştirakı olan səhmdar cəmiyyəti dördkateqoriyaya bölünür:

- dövlətin kapitalım, müəyyən miqdarda səhmləri almaqla xüsusi səhmdar cəmiyyətə qoya bilən səhmdar cəmiyyəti;

- səhmdar cəmiyyətinin nizamnaməsinə uyğun olaraq səhmlərin müəyyən miqdar dövlətə məxsus, kapitalın qalan hissəsi xüsusi investora aid olan səhmdar cəmiyyəti

(belələrini qarışıq cəmiyyətlər adlandırmaq daha ədalətli olur);

- cəmiyyətin bütün kapitalı faktiki olaraq dövlətə məxsus olan (cəmiyyətin nizamnaməsində dövlət kapitalının nəzərdə tutulmamasına baxmayaraq) səhmlərin xüsusi şəxslər tərəfindən alınması məhdudlaşdırılmayan səhmdar cəmiyyəti;

- nizamnaməyə görə cəmiyyətin bütün kapitalı dövlətə məxsus olan, cəmiyyətdə xüsusi kapitalların iştirakı imkanları nəzərdə tutulmayan səhmdar cəmiyyəti.

Cədvəl 1.1.1

İllər	Fabrik-zavod sənayesi					Kustar-sənayəCvSİ		Yekunu	
	Səhmdar		Qeyri-səhmdar	Yekunu		Mln rubl	(1885-ci ibnİsbatan. %-b)	Mln rubl	1885-ci ibnİsbatan %-b
	Mln rubl	Yekuna gora %-la		Mln rubl	Mln rubl				
1885	8	44	10	18	100	2	100	20	100
1890	15	57	11	26	144	3	150	29	145
1895	24	60	16	40	222	4	200	44	220
1900	46	65	24	70	388	5	250	75	375
1905	57	64	32	89	444	4	200	93	465
1910	68	67	33	101	561	6	300	106	530
1913	81	68	39	120	666	7	350	127	635

1885-1913-cü illərdə Azərbaycan sənayesinin əsas kapitalı

Dövlət kapitalının iştirakı ilə səhmdar cəmiyyətinin hüquqi mahiyyəti haqqında məsələ həyatilikdən uzaq idi. Çünki belə cəmiyyətin dövlət müəssisəsi yaxud xüsusi hüquqi birlik olmasını təyin etmək ya xüsusi müəssisələrin, yaxud da dövlət strukturları üçün güzəştləri və üstünlükləri nəzərdə tutan fəaliyyətlərini tənzimləyən hüquqi rejimdən istifadədən asılı idi.

Şirkətlərin sayı	İllər		
	1911	1912	1913
Ümumi	7	9	14
O cümlədən, buraxılan səhmlər			
Adh	2	3	4
Təqdim edilən	5	6	10

Fəaliyyətin təşkilali-hüquqi forması və onun məzmunu arasında uyğunsuzluq bütün kapital faktiki yaxud da nizamnamə üzrə dövlətə məxsus olan səhmdar cəmiyyətlərində qabarıq şəkildə büruzə verir. Təşkilati-hüquqi formaları fərqlənən səhmdar cəmiyyətlərində səhmdar cəmiyyətin fəaliyyətinin iqtisadi mahiyyəti aparıcı rus iqtisadçıların əsərlərində öz əksini tapmışdır. Bunlardan ən əsasları aşağıdakılardır:

1) cəmiyyətin əsas (səhmdar) kapitalı - hissələrə (səhmlərə) bölünməklə onun yaradılması qaydası;

2) səhmlərə abunə yazmaqla və tədricən onları müxtəlif pul-material dəyərləri ilə ödəməklə nizamnamə kapitalının formalaşması prosesi;

3) cəmiyyətin fəaliyyətində 2 dövrün ayrılması: birincisi, idarənin yaradılması dövrü və ikincisi, cəmiyyət dövlət qeydiyyatından keçdikdən sonra faktiki fəaliyyət dövrü;

4) mənfəətin bölüşdürülməsi qaydası;

5) dividend siyasətinin hazırlanması;

6) istiqrazlar vasitəsilə borcların edilməsi qaydası (49, səh. 30).

SSRİ-nin Mülki Məcəlləsinə uyğun olaraq səhmdar cəmiyyəti iki növ kapitalı yaratmağa borcludur: əsas və ehtiyat. Səhmdar cəmiyyətinin əsas kapitalının miqdarı nizamnaməni təsdiq edən zaman təsisçilər tərəfindən təyin

edilir və cəmiyyətin iştirakçıları tərəfindən səhmləri ödəmək yolu ilə yaradılır. Azərbaycan qanunvericiliyinə görə səhmlər adlı qiymətli kağızlardır. Lakin bəzi səhmdar kompaniyaların Nizamnamələrində səhmləri təqdim edənlərin mənafeyinə istisnalar olur ki, bunlar da XX əsrin əvvəllərində daha geniş miqyasda yayılmışdır (cədvəl 1.1.2). Verilən statistik məlumatlar Azərbaycanda fond bazarının azad inkişafı şəraitində adlı qiymətli kağızların üstün yer tutmasını təsdiq edir.

Azərbaycan Respublikasında hər bir səhmdar cəmiyyətinin nizamnaməsi qanunverici aktdır, onun qaydaları ümumi qanunvericilik qaydaları qarşısında üstünlük təşkil edir.

N.Arinuşkin əmlak qoyuluşlarının nominal dəyərindən kənarlaşmalara yol verilməsi imkanlarını xüsusilə qeyd etməklə yazır ki, əsas kapital «qiymətləndirmə həcmi», əmlak kapitalı isə «real həcmi» göstərir [^]ə «müəssisənin əsas kapitalı üzrə əmlak gücünü qiymətləndirən zaman bu amili gözdən qaçırtmaq olmaz» (13, səh.150). M.N.İzraelil səhmdar cəmiyyətin əsas kapitalının daimi həcminə səhm qiymətlərinin ödənilməsindən daxil olan real dəyərində uyğun gəlməyən həm «düşünülən», həm də «fiksiya» kimi baxmağı məsləhət bilir. Belə ki, səhmləri əmlakla ödənilən halda faktiki dəyəri yüksək yaxud hesablanan əsas kapitaldan az ola bilər, son halda isə əsas kapital xərclənmiş olur (45, səh. 18).

V.Y.Volf 1927-ci ildə əsas kapitalın həcmi praktik cəmiyyətini, «nizamnamədə dəyişilməz rəqəm kimi qeydə alınan abstrakt rəqəm» qanunvericiliyinə istinad etməklə ləyin edir. O, N. Arinuşkinin nəzəri nəticələrini iki istiqamətdə inkişaf etdirdi; səhmdar cəmiyyətin yaradılması və təsis edilməsi prosesində əsas kapital mütləq toplanılmalı və ödənilməlidir. «Əsas kapital rəqəmi və cəmiyyətin əmlakının dəyəri çox möhkəm qaydada yaxınlaşır, beləliklə

uyğunluq təyin edilir, lakin bu uyğunluq ancaq loqlamlan kapital i^{da} dövriyyəyə keçənədək davara edir» (?! , səh.86); əsas kapital «əmiyyətin balan.sınn passivində əsas maddə təşkil edir və buna görə də mənfəətin və dividendlərin verilməsinin miqdarını məhdudlaşdırır» (31, səh.86). Həmin dövrlərdə əksər mütəxəssislər belə bir nəticəyə gəlmişdi ki, səhmdar cəmiyyətin nizamnamə kapitalı mütləq pul ifadədə qiymətləndirilən səhmdarların haqlarından ibarət olmalıdır. O, fəaliyyətinə avans edildikdə vəsaitin dövriyyəsi prosesində pul. əmtəə yaxud sənaye kapitalı kimi göstərilə bilər.

Beləliklə, hər bir səhmdar cəmiyyətin onun nizamnaməsində müəyyən edilmiş həcmdə istifadə olunan kapitalı olur. Real iqtisadi kateqoriya sayılan bu kapitalı S.N.Landkof ilk dəfə olaraq, ölkə ədəbiyyatında bərabər hissələrə bölünən, səhmlər adlandırılan «səhmdar kapitalı» adlandırdı (55, səh, 122),

Əsas kapitaldan fərqli olaraq ehtiyat kapitalı səhmdar cəmiyyətin xalis mənfəətindən məcburi ayırmalar etməklə qanunverici qaydada yaratmaqla yerinə yetirilir. O, ciddi məqsədli istifadə xarakterində olmalıdır: hesabat ilində zərərlərin örtülməsi və kifayət qədər mənfəət alınmadıqda cuzi miqdarda təminatlı dividendlərin ödənilməsi. Bununla da ehtiyat kapitalı bərabərləşdirmə - bölüşdürmə funksiyasını yerinə yetirir.

İlk kapitalın formalaşmasının çoxlu formalarında sahibkarlıq fəaliyyətinin geniş inkişafı şəraitində ölkənin iqtisadçıları həb o dövrlərdə mühasibat balansı maddələrinin tərkibində «kapital» anlayışının eyni mənada işlədil məməsi problemi ilə rastlaşır. İ. R. Nikolay ev 1926-cı ildə qeyd edir ki, «doğrudan da: mühasibat terminləri içərisində «kapital!» anlayışında olduğu qədər dolaşlıq, çaş- başlı və ziddiyyətli anlayışlar olan başqa bir termin tapmaq çətindir (63; səh.75). Məsələnin ləllinin çətinliyi başlıca olaraq marksist ədəbiyyatda zəhmətkeşlərin istismarı

vəsiti kimi verilən «kapital» anlayışına neqativ münasibətdən irəli gəlir.

Ümumi iqtisadi mənada kapital və mənfəət əməyə münasibətdə onun istismarını əks etdirən, kapitalist cəmiyyətinin əsas kateqoriyaları kimi təqdim edildiyi halda, onların arasında eyniliyin olmamasına baxmayaraq, uçot praktikasında əvvəlki tərifi saxlanılır. Əksər hallarda balansda kapitalın həcmi daimi xarakter daşdığına görə səhmdar kapital əsas kapital adlanırdı. Cəmiyyətin qarşılıqlı kredit kimi formalaşan təsisedici kapitalı iştirakçıların miqdarının dəyişilməsindən asılı olan «dövriyyə kapitalı» kimi şərh edilirdi.

Q. Şerşeneviç iyirminci yüzilliyin əvvəlində yığma kapital kimi səhmdarların üzvlük haqları hesabına yaradılan kapitalı əsas kapital adlandırır. Çünki bu kapital səhmdar cəmiyyətinin maddi bazasını yaradır. Professor A.M.Qalaqan və N.Arinuşkin də bu tərifi istinad edir. Eyni zamanda G.Şerşeneviç xəbərdar edir ki, yığma kapitalı səhmdar cəmiyyətin əmlakından ayırmaq lazımdır: güya hər bir səhmdar cəmiyyətin hərəkəti və məsuliyyəti dairəsi ona aid olan yığma kapitalı ilə məhdudlaşır ifadəsinə istinad etdikdə bizim qanunvericiliyin qeyd-şərtsiz səhv olduğunu qəbul etmək lazım gəlir. Hər bir şəxs özünün öhdəliklərinə öz əmlakı ilə cavabdeh olur, lakin hüquqi şəxs hesab olunan səhmdar cəmiyyəti də bu məsuliyyətdən kənar qala bilməz. Səhmdar cəmiyyətinin əmlakı yığma kapitaldan və kreditor borclarından xeyli çox ola bilər (95, səh. 3 8 5,3 86).

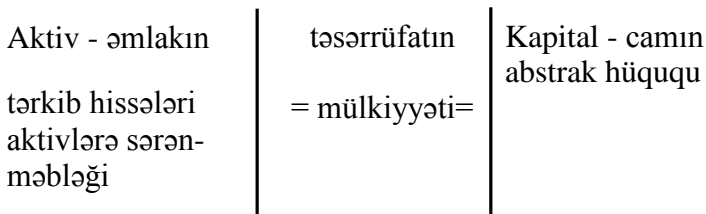
Professor R.Y.Veysman balansın strukturunu şərh edən zaman aktivin məbləğinin passivin məbləğindən yüksək olmasını «xalis mənfəət» adlandırır. O, daha sonralar davam edir: «Daha doğrusu, onu xüsusi kapital adlandırmaq lazımdır. Belə ki, mühasibathıqda kapital ümumi anlayışdır və müəyyən təsərrüfat məqsədlərinə

xidmət üçün nəzərdə tutulan əmlak vəsaitinin pulla ifadəsi onda ifadə olunur» (27, səh.21).

20-ci illərdə çox da akademik sayılmayan bu məsələ üzrə geniş mübahisələrə düzgün cavabı iqtisadçı İ.R.Nikolayev təklif etdi. O, bu məsələni belə izah edir: «Kooperativ balanslarda heç kəsə heç nə deməyən «əsas» və «dövriyyə» kapitaları çıxartmaqla, onlarda: daxilolma haqları kapitalı, pay kapital, amortizasiya (mənfəətdən yaradılır, adi təyinatlıdır), ehtiyat (itkiləri örtmək üçün mənfəətdən yaradılır), xüsusi (yaradılması və təyinatı nizamnaməyə görə) kapital maddələri saxlanılır» (64, səh.81).

Qərbi Avropa uçot nəzəriyyəçiləri professor İ.F.Şer, A.Kalmes, həm də rusiya professoru A.P.Budanovski «kapital» anlayışına xüsusi mülkiyyət hüququndan yanaşır. Mülkiyyət kateqoriyasını təyin edən prof.İ.F.Şer təsərrüfat subyektinə məxsus əşya və hüquqi nemətlərin məcmuunu onları təsərrüfat və hüquqi nöqteyi nəzərinə təhlil edir (şək. 1.1.1). Təsərrüfatçılıq nəzərinə bütün əmlakı təşkil edən və mühasibat dilində aktivlər kimi işarə olunan məbləğdən əmlakın tərkib hissələri mülkiyyət dəqiq təsərrüfat nemətləri ilə dəyişdirmək üçün yararlı nemətlər əmlakdır.

Mülkiyyətin hüquqi mənşəi nöqteyi nəzərinə (onun mənbələri), o kapital adlanır, çünki abstrak hüquq əmlaka sənəncam verir (94, səh. 15-16).

Şəkil 1.1.1. Balansın qrafik strukturu.

Bu halda xüsusi kapital (xalis omlak) təsərrüfatçılıq subyektinin borcu kimi başa düşülür. E.E.Sİvers hamin müəssisəyə maxsus, sahibkarlıq əmlakı kapitalı, passivin qalan hissəsini isə ssuda kapitalı adlandırır.

Professor A.Kalmes səhmdar cəmiyyətinin inkişafı dövrinə görə xüsusi kapitalın tərkibində təşkilatı yaradan zaman qoyulan əsas kapitalı, alman işdə saxlanılan mənfəət həcmində kapitalın artımı və əsas kapitalı artırmaq üçün sonralar qoyuluşlar nəticəsində yaranan əlavə kapitalı fərqləndirmişdir.

Professor N.A.Kiparisov balansın passivinin maddələrinə xüsusi və cəlbəedilmiş kapitallar kateqoriyaları kimi baxırdı, «Birinci növ öhdəliklər - sahibkarlar qarşısında olan öhdəliklərdir ki, bu da sahibkarların öz müəssisəsinə qoyduqları vəsait məbləğini və təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində yarana bilən bu məbləğin hər hansı bir artımını göstərir» (49, səh.20). O, xüsusi kapitalı onda ifadə olunan vəsaitin (əsas və əlavə) xarakterinə görə yaranması qaydasına görə təsninləşdirir. «İlkin haqlardan yaranan kapitalı nizamnamə kapitalı adlandırır, alınan mənfəətin bir hissəsinin müəssisənin sərəncamında saxlanması nəticəsində yaranan, kapitalı da müxtəlif növlərə ayırmaqla: gələcəkdə itkiləri... örtmək, müəssisəni genişləndirmək, köhnəlmiş əmlakları bərpa etmək məqsədi ilə yaradılan ehtiyat kapitalı,..» adlandırır (49, səh.21).

Alman iqtisadçısı P.Gerstner xüsusi kapital yaxud «xalis əmlak» tınlayışını üç kateqoriya üzrə müəyyən edir: əsas kapital, ehtiyatlar və kapitalın artımı, yəni xalis mənfəət. Əsas kapital səhmdar cəmiyyətinin üzvləri tərəfindən qoyuluş məbləğləridirsə. cəmiyyəti yaradan anda xalis əmlak nizamnaməyə görə bütün borclar ödənildikdən sonra səhmdarlar arasında bölüşdürmək üçün qalan məbləğdir (33. səh. 156, 69; səh. 169). Bu ehtiyata P.Gerstner əlavə kapital şəklində qalan, nizamnamə üzrə müəyyən

edilən əsas kapitalın miqdarını artıran kapital kimi baxırdı və əmlakın səhmdar hüququ ilə əlaqədar olmayan artımı kimi təqdim edirdi (33, s.182). Xalis mənfəət aktivin məbləğinin əsas kapitaldan, ehtiyatlardan və borclardan ibarət passivin məbləğindən artıq olan hissə kimi hesablanırdı.

Mənfəətin müəssisə mülkiyyətinin sərəvətinin real artımı kimi tanınması XX əsrin sonlarında böyük mübahisəyə səbəb oldu. Mühasibat fikirlərinin əsaslı inkişafı «gəlir» anlayışının və səhmdarlar arasında həmin gəlirin qanuni bölüşdürülməsinin təyin edilməsi istiqamətlərində oldu. Bu məsələ öz növbəsində, kreditorların maraqlarının müdafiəsi ilə bilavasitə bağlıdır. Mənfəət anlayışı ətrafında müzakirələrin münafişliliyi təsərrüfatın digər subyektlərinin maraqlarını nəzərə almadan ayrıca iştirakçının maraqlarının təmin edilməsi gedişatında baş verir. Aktivlərin qiymətinin aşağı salınması ona gətirib çıxardır ki, səhmdarlar öz səhmlərini satmaqla itkilərə düşər olurlar, kreditorlar isə firmanın gizli ehtiyatları ilə sığortalanmış olurlar; əksinə qiymətlərin yüksəldilməsi səhmləri atanların zərəre düşməsinə gətirib çıxarır və kreditorların investisiyalarını qorxu altına salır.

Beləliklə, bir çox mütəxəssislər belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, mənfəət və kapitalı ancaq nisbi həqiqəti göstərən ehtimal kəmiyyətlər kimi hesablamaq olar.

Kapital və mənfəət anlayışları arasındakı fərqlərin, həmçinin də gəlirlər və dividendlər arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin tədqiqi. Ernstom Kuper, Tomas Vellon və A.Ç.Lil- tlon tərəfindən aparılmış və bunlar mənfəət konsepsiyasında təkamül anlayışı tam dəqiqləşdirə bilməmişlər. Araşdırma nəticəsində Kuper səhmdarların maraqlarını, Vellon isə kreditorların maraqlarını kənara qoydusa, Littlon təsərrüfat prosesinin bütün iştirakçılarna münasibətdə ədalətli və təmin etmək məqsədi ilə müxtəlif ictimai qrupların bir-birinə zidd olan maraqlarının təyin edilməsi əsasında mühasibat uçotunun vəzifəsini

İması səbəblərinin aşkara çıxarılması və açıqlamasına yönəldilən fikri irəli sürdü.

Kapital, zərər və mənfəət hesablarının şərhinin prinsipal fərqləri iki əsas ingilis-amerika məktəbi-personalist və institutal məktəblər tərəfindən fərqləndirici surətdə şərh edilir. Personalistlər üçün mənfəətin ancaq kapitalın bir hissəsi olması fikri xarakterikdir, Deməli, mənfəət və zərərlər hesabı kapital hesabının bir hissəsidir. Maliyyə nəticələrinin yaranması mənbələri üzrə ciddi surətdə differensiallaşdırılması personalistlərin böyük metodoloji xidməti kimi qəbul edilə bilər. İnstitualistlər personalist məktəbin yanaşmasının şərtliyini göstərmişdir. Bunların fikrincə, mənfəət maya dəyəri ilə qiymətləndirmənin nəticəsidir. Onlar təsdiq etdi ki, mənfəətin nəyin hesabına alınmasının sahibkarlar üçün fərqi yoxdur. Beləliklə, mənfəət və zərərlər hesabı kapital hesabının filialı deyildir, hesablar planında müəssisənin ümumi maliyyə nəticəsini göstərən mərkəzi halqadır. L.R.Robinson 1928-ci ildə mənfəət hesabının təbiətini təhlil etməklə maliyyə nəticələrini hesablayan zaman mühasib tərəfindən diqqət yetirməli altı amili təyin etdi: vaxt, risk, kapital bazan, kredit tsikli, valyuta dəyişməsi, qiymətin dəyişməsi. İnstitualistlər üçün mənfəəti təyin edən zaman uçot proseduralarının seçimi həlledici əhəmiyyət kəsb edir ki, bunun da zəruriliyi hər bir metodoloji üsulun arxasında müəyyən qrupların maraqlarının durmasıdır (54, səh.27).

Müəssisələrin praktikasında 20-ci illərdə qüvvədə olan hesabların nomenklaturası əsasında ehtiyatlandırma və fondlaşdırma metodlarının geniş miqyasda yayılmasından itəli gələn «kapital - fondlar - ehtiyatlar» məsələləri üzrə nəzəri diskussiyalara münasibət bildirən professor N.A. Kİparisov aşağıdakı terminalogiyamı məsləhət bilir:

- «kapitallar (nizamnamə, səhmdar, əsas və i.a.) - ancaq sahibkarların ödəmələri yolu ilə yaranır və sahibkarların müəssisəyə qanunla müəyyən edilmiş hüququdur;

-fondlar (müxtəlif adlarda) - müəssisə vəsaitinin qanuni kapitallara qarşı faktiki artımı yolu ilə yaranır və ciddi surətdə müəyyən edilmiş təyinatları olur;

-ehtiyatlar (müxtəlif adlarda) - balansın ehtiyatlandırılması metodu ilə, yəni aktivdə gələcək real məsrəflərə istinad etməklə faktiki qiymətlər təyin edilənədək sabit qiymətlərlə qiymətləndirmədir, sonralar faktiki olaraq fərqlər alındıqda müvafiq qiymətləndirmələrlə ehtiyatlar real mənfəətə çevrilir» (49, səh. 159-160).

Professor R.Y.Veysman fondları müxtəlif növ kapitallarla bərabərləşdirir: «Kapitalların bəzi növləri, xüsusilə də xüsusi təyinatlı kapitallar fondlar adını alır» (26, səh.304). O, bölüşdürülməmiş mənfəətdən ibarət «kapitalı ehtiyat kimi qəbul edir» (26, səh.305).

İqtisadiyyatın idarə edilməsində inzibati-amirlik metoduna keçid, dövlət mülkiyyəti formalarının inhisarçılığı mühasibat uçotunun nəzəriyyəsində yaradıcılıq fikirlərin inkişafını obyektivcəsinə tormuzladı. Akademik S.G.Strumelin təntənəli surətdə kapital və mənfəəti kapitalist cəmiyyətinin əsas kateqoriyaları elan etdi və sosialist müəssisələri üçün onların «yersiz» olduğunu qeyd etdi. «Xüsusi sahibkarların daimi və dəyişən kapitallar və onlar tərəfindən əldə edilən izafi dəyər

əvəzinə sovet

iqtisadiyyatında ictimai istehsal vəsaiti fondları, mövcud vəsait və sosialist yığım fondu» kimi anlayışlar meydana gəldi (85, səh.85).

Otuzuncu illərdə onun təklifi ilə «kapital»ın əksinə olaraq nizamnamə fondu anlayışından istifadə edildi. Nizamnamə fondunun hüquqi məzmunu müəssisənin nizamnaməsinə uyğun olaraq onu yaradan anda bütün

fəaliyyət dövrü üçün əsas və dövriyyə fondlarının məcmuu ilə təyin edilirdi.

Maraqsız olsa da, qeyd etmək lazımdır ki, «niza- mnamə kapitalı» anlayışının müəllifinin özü sonralar onu tənqid etdi. Həb 1933-cü ildə S.G.Slrumilin .şərh edir ki, indiki balanslarda «nizamnaməy fondları «kaleqoriya»smm hər hansı bir iqtisadi əhəmiyyəti yoxdur. Həm də bu fondların hüquqi mənası da ilmişdir, çünki indi «nizamnamə fondlarına» qəti balansın təsdiqi qaydasında hər il təzədən baxılır. Hazırda əsas və dövriyyə vəsaitlər, istehsal və qeyri-istehsal fondları, həm də faktiki köhnəlməni nəzərə almaqla real qiymətlərlə yox, bərpa dəyəri ilə nizamnamə fondunda əks etdirilir (84, səh.30).

Mühasibat uçotu və nəzarətin təşkili, məzmunu və vəzifələri onları həyala keçirən müvafiq sosial-iqtisadi şəraitdə təyin edilir, .Akademik S.Q.Slrumilinin nəşr eldiyi məlumatlara görə ancaq hesabatları açıqlamaq məcburi olan səhmdar müəssisələrdə uçot kifayət qədər yüksək peşəkarlıq səviyyəsində aparılırdı. 20-ci illərin sonlarında Ölkədə sosialist cəmiyyəti quruculuğu ilə əlaqədar olaraq xüsusi kapitalın uçotunun metodologiyası sahəsində elmi- praktiki işlər, səhmdar cəmiyyətlərdə mühasibat uçotunun təşkili məsələləri üzrə ədəbiyyatın nəşri dayandırıldı.

Xüsusi kapital haqqında elmi nəzəriyyənin daha da inkişaf etdirilməsini xarici iqtisadçıların əsərlərində görmək olar. İqtisadiyyat üzrə Nobel mükafatı laureatı (1972), müasir burjuva siyasi iqtisadın aparıcı nəzəriyyəçisi Con

R.Xiks gəlir əldə etmək məqsədi ilə təsərrüfat əməliyyatlarında istifadə olunan istehsal vasitələrinin məcmuu ya da pul məbləği kimi hesaba alman kapitalı müxtəlif yanaşmalarda ləsnif etdi. Kapitalı «pul kapitah» kimi təyin edən iqtisadçılara borc vermək mümkün olan istehsal vasitələrinin mənasını şərh etdi». Bu məsələ ilə bağlı Xiks hər şeydən əvvəl ingilis və avstriya klassik siyasi İqtisad

moklobinin nümayindəbrinə öz münasibətini bildirdi (90; səh.265).

Keçən yüzilliyin sonlarında qərbin siyasi nəzəriyyəsində «malerialisllərin» təsiri gücləndi. O dövrdə Xiks A.Marşalı və A.Piunu bunların sırasına aid edirdi. Onlar kapitalın tərifi real kapital kimi, o cümlədən konkret nemət və bu nemətin müəyyən miqdarına sərəncam hüququ kimi şərh edirlər (90, səh.265). Kempbell R. Makkonel və Stenli L.Bryu «kapital» anlayışını investisiya resursları ilə eyniləşdirir. «məhsul və xidmətlər istehsalı və onların istehlakçılara çatdırılmasında istifadə olunan bütün istehsal vasitələri, yəni bütün növlərdə alətlər, maşınlar, avadanlıqlar, fabrik-zavod, anbar, nəqliyyat vasitələri və satış şəbəkəsi» kimi baxırlar (57, səh,37).

Samuelson və Nordxaus «Ekonomiks» də hesab edirlər ki, kapital digər əmtələri istehsal etmək üçün iqtisadiyyat tərəfindən yaradılan uzun müddətə istifadə nemətlərindən ibarətdir. C.Robinson «Müasir iqtisadiyyatda kapital qoyuluşlan» əsərində yazır ki, kapital investisiya edilməmiş maliyyələrdə ifadə olunan pul məbləğidir.

Kapitalın təbiətinə dair fikirlər olduqca müxtəlifdir, lakin bunların hamısı bir halda eynidir; kapital gəlir gətirmək qabiliyyətində assosiasiya yaradır. Xiksin fikrincə kapitalın təbiəti onun pul ifadədə dəyərinin artmasını tam əks etdirir və nəzərə çatdırır ki, fərdi sahibkar üçün «kapital» anlayışı firmanın mühasibat uçotunda pul dəyəri ilə bağlıdır.

* Beləliklə, sovet mühasibat uçotu üçün ənənəvi olan xüsusi və ona bərabərleşd iri İmiş vəsait mənbələri kateqoriyasının «xüsusi kapitalla» əvəz edilməklə iqtisadi lerminalogiyaya daxil edilməsi bazar təsərrüfatçılıq şəraitində mühasibat uçotunun idarəetmənin tələbatına istiqamətləndirilməsi üə bağlıdır. Bizim fikrimizcə, baxılan uçot obyektinin müasir traktovkası həm müəssisənin

təsərrüfat fəaliyyətinin daxili maliyyə mənbələrini sistemləşdirməyə, həm də sahibkarın öhdəliklərini dinamikada əks etdirməyə və dəqiqləşdirməyə daha çox imkan verir.

Bizim rəyimizcə, mühasibat uçotunun obyektini olan xüsusi kapital hüquqi şəxsin iştirakçıların (təsisçilərin) öhdəlik hüquqlarının dəyər ifadəsini əks etdirir. Uçot praktikasında onun həcmi aktivlərlə, yaxud hüquqi şəxsin əmlakının dəyəri ilə onun öhdəlikləri - borclar və qısamüddətli öhdəliklər üzrə kreditor borcları məbləği arasındakı fərq kimi təyin etmək lazımdır. Rus mühasiblərinin tədqiqatlarında mühasibat balansı məlumatları üzrə xüsusi kapitalın hesablaşma həcmi «müəssisənin xalis əmlakı» adı almışdır.

Bu tərif, hər şeydən əvvəl, bizim yüzilliyin üyürmüncü illərində «kapital» iqtisadi cəhətdən sahibkara məxsus aktivin abstrak payı... bütün borcları qaytardıqdan sonra ona qalan hissə» kimi qəbul edən İ.R.Nikolayevin fikrinə tamamilə yaxındır (64, səh.82). Bununla belə səhmdar formada müəssisənin iqtisadi xüsusiyyəti bu cəmiyyətin müəssisənin iqtisadi xüsusiyyəti bu cəmiyyətin xüsusi kapitalı haqqında informasiya sisteminin formalaşması sahəsində uçot siyasətinin təşkili və aparılması spesifikasiyasını təyin edir.

Biz hesab edirik ki, müəssisə fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi mənbəyi hesab olunan səhmdar cəmiyyətinin xüsusi kapitalının həcmi formalaşması iki dövrü məsləhət görür. Səhmdar cəmiyyətin yaradılması prosesində səhmləri abunə yazma və səhm sahibləri tərəfindən onların tədricən Ödənilməsi yolu ilə nizamnamə kapitalı formalaşır. Müəssisə fəaliyyətə başlayanadək ancaq nizamnamə kapitalının ödənilən həcmi real işlədilmiş investisiya edilmiş uçot terminologiyasında səhmdar kapitalı kimi təyin edilən xüsusi kapitalı göstərir.

Səhmdar cəmiyyətin müvəffəqiyyətli nizamnamə fəaliyyəti gedişatında mənfəət yaranan andan yığılan, dividendlər ödənildikdən sonra müəssisənin sərəncamında saxlanılan və onun əmək kollektivi üzvlərinin istehlakma istifadə olunan mənfəət xüsusi kapitalın artımıdır.

Səhmdar cəmiyyətinin xüsusi kapitalının artımında müəssisə fəaliyyətindən asılı olmayan mənbələrə nizamnamə kapitalını yaxud əlavə kapitalı artırmaq məqsədi ilə təsisçilər tərəfindən əlavə ödənilən haqları, habelə kənar kommertiya təşkilatlarından əvəzsiz alınan məqsədli maliyyələşdirmə vəsaitini aid etmək olar.

İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı şəraitində fəaliyyətdə olan müəssisələrin praktikasında xüsusi kapital beynəlxalq standartlara uyğun olaraq sahibkar tərəfindən biznesə investisiya edilən resurs, həmçinin müəssisə yaradılan andan yığılan mənfəət kimi qəbul edilir.

Korporasiyalar üçün xüsusi kapital qoyulmuş kapitaldan (contributed Capital) və bölüşdürülməmiş yığılan mənfəətdən (retained earnings) ibarətdir. Xüsusi kapitalın formalaşması qaydası milli qanunvericilik aktları və təsisədiçi sənədlərdə tənzimlənilir, onun təşkili bazasına uyğun müəssisənin təşkilati-hüquqi forması ilə təyin edilir və maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti dövriyyəsinə cəlb edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, mühasibat uçotunda əks etdirilən kapitalın miqdarı satış halında qiymətləndirmədə müəssisənin dəyərinə uyğun olmamalıdır. Müəssisənin satış qiyməti hərəkətdə olmayan əmlak bazarında fəaliyyətdə olan çoxlu sayda obyektiv və subyektiv amillərin təsiri altında təyin edilir.

Səhmlərin bazar dəyərinin mütəmadi olaraq enib- qalxması kapitalın uçot həcmiinin və fond bazarında bu müəssisənin səhmlərinin məcmu dəyərinin bərabər olmaması ilə izah olunur. 2Xo-li əlavədə verilən məlumatlar (İnternet səhifələrində verilən materiallar üzrə) kapitalın

ləyin edilməsinə ümumiqtisadi və uçol yanaşmaları arasında ziddiyyətləri əyani surə'ldə göstərir.

Həqiqətən mövcud olan hadisələrə əsaslanan mühasibdən fərqli olaraq, iqtisadçı kapitala hələ gələcəkdə gözlənilən iqtisadi gəlirlərin mənbəyi olan aktivlərin məcmun, həm də bu aktivlərdən irəli gələn gələcək gəlirlər axınının cari diskonllaşdırılmış dəyəri kimi baxır. Şübhə yoxdur ki, maliyyə hesabatından istifadə edənlər perspektivdə qiymətləndirmə həcmələrinə əsaslanan proqnoz qiymətləndirməyə üstünlük verir (həmin dövrdə bu cür qiymətləndirmə şübhəli və çətin yoxlamalı olmasına baxmayaraq) hal-hazırda xarici mühasiblərin, iqtisadçıların arasında ümumi iqtisadi konsepsiyaya yaxınlaşmaq səyi artmaqdadır. Bu konsepsiyada aktivlər müəssisə tərəfindən nəzarət yetirilən və onların keçmiş fəaliyyətləri nəticəsində onlar tərəfindən yığılan, ehtimal olunan gələcək fayda kimi təyin edilir.

Kapital konsepsiyasının tədrici inkişafında əsas anların təhlili belə nəticə çıxartmağa imkan verir ki, xüsusi kapitala özünün iqtisadi məzmununa, formalaşması və istifadə prinsiplərinə görə fərqlənən maliyyə resursları mənbələri daxil edilir. Mühasibat uçotunun ümumiqtisadi elmi fənlər səviyyəsində olması üçün predmetin nəzəriyyəsi və metodologiyasının təkmilləşdirilməsinin perspektiv qərarların axtarılması üçün onun xüsusi kateqoriyası və prinsiplərini tədqiq etmək lazımdır.

1. 2. Sənaye müəssisəsinin maliyyə resurslarının idarə edilməsi sistemində səhmdar cəmiyyətin xüsusi kapitalının iqtisadi mahiyyəti

Azərbaycan Respublikasında bazar münasibətlərinin bərpa olunması şəraitində müəssisənin xüsusi kapitalının mahiyyətinin konseptual anlayışı müəssisə fəaliyyətinin

maliyyəbşdirilməsi manbələrinin əvvəllər qəbul edilmiş uçol metodikasını köklü sürətdə dəyişir.

Kapitalın yaranması və artmasının uçotunun aparılması və təşkili problemləri fəaliyyətləri ləşkilati- hüquqi formalarda olan səhmdar cəmiyyətləri üçün daha aktualdır. Mütəxəssislərin qiymətləndirmələrinə görə dünya praktikasında daha effektiv yayılmış və Azərbaycan üçün perspektivli hesab edilən səhmdar formalı birgə sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkilinə üstünlük verilir. Bu formanın başqalarından üstünlüyü hüquqi və fiziki şəxslərin sərbəst maliyyə resurslarının cəlb edilməsi imkanlarıdır. Bu şərtlə ki, səhmdarlar onlara məxsus olan səhmlərin dəyəri həddində cəmiyyətin fəaliyyəti ilə bağlı olan Öhdəliklərə və zərər risklərinə cavab vermədən xüsusi kapitalın formalaşması baş versin.

Səhmdar cəmiyyəti nizamnamə kapitalı müəyyən miqdarda səhmlərə bölünən təsərrüfat cəmiyyəti kimi tanınılır (mad.41. M.M). Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinə uyğun olaraq səhmdar cəmiyyəti formasında kommersiya təşkilatı sahibkarlıq fəaliyyəti üçün istifadə olunan əmlak kompleksi şəklində mülki hüququ obyektidir (mad.III. M.M.). Səhmlərə sahib olmaqla onu saxlayanlar əmlak və şəxsi sxem-konspəktdə ümumiləşdirilmiş (əlavə 3.) müəyyən hüquq və öhdəliklərlə bağlı olurlar.

Bu formalarda təşkilatların və müəssisənin mülkiyyətinin perspektivli inkişafını bazar iqtisadiyyatının inkişafının dünya təcrübəsi tə.sdiq edir. Belə ki,

R.Entoninin. C.Risin məlumatlarına görə 16,1 milyon .Amerika müə.ssisəsindən (1984-cü ilin məlumatları) ancaq 21%-i səhmdar tipli korporasiyaların payına düşdüyü halda ümummillə satışın xalis həcmnin 89%-i onların payına düşür {IOÜ, səh.161-162}.

Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin 1 yanvar 2007-ci il tarixə məlumatlarına görə Azərbaycanda 970 açıq tipli səhmdar cəmiyyəti qeydiyyatdan keçmişdir. Azərbaycan emitentləhnin çoxu (52%) özəlləşdirilmiş müəssisələrdir. Həm «yeni» səhmdar cəmiyyətlərinin və həm də müəssisələrin özəlləşdirilməsi yolu ilə yaradılan səhmdar cəmiyyətlərinin emission fəallığına dair məlumatlar 1.2.1 cədvəlində verilir. Verilən məlumatlardan göründüyü kimi, yeni və özəlləşdirilmiş müəssisələr miqdarının nisbəti regionlar üzrə kəskin surətdə fərqlənir. Daha çox miqdarda korporativ qiymətli kağızlar buraxılışı Azərbaycanın Bakı, Sumqayıt və Gəncə şəhərlərində qeydə alınmışdır. Səhmdar cəmiyyətlərinin 40%-ə qədəri sənayeyə aiddir ki, bunların da yandan çoxunu neft-kimya, neft maşınqayırma, maşınqayırma və yeyinti sənaye müəssisələri təşkil edir.

Müasir mərhələdə Azərbaycanda emission fəaliyyətinin inkişafının xüsusiyyətləri içərisində vətən korporasiyaların səhmlərinin kütləvi surətdə yerləşdirilməsini, həm də fond bazarının struktur dəyişməsinə ayırmaq lazımdır. Likvid qiymətli kağızların strukturunda sənaye müəssisələrin səhmlərinin payı artır. Azərbaycanda fond bazarının inkişafının yuxanda qeyd edilən və 2006-cı ilin statistik məlumatları ilə təsdiq edilmiş xüsusiyyətləri, mütəxəssislərin qiymətləndirmələrinə görə güclənmə meylini ifadə edir.

Cadvəl 1.2.1.

Azərbaycanda açıq tipli <əhmdar cəmiyyətləri

	Özəlləşdirilən müəssisələr üzrə açıq tipli səhmdar cəmiyyətlərinin miqdarı	«Yeni» yaradılan açıq tipli səhmdar cəmiyyətlərinin miqdarı
Azərbaycan Respublikası üzrə cəmi	970	61
0 cümlədən, Bakı şəhəri	617	27
Gəncə şəhəri	29	6
Sumqayıt şəhəri	19	5
Əli Bayramlı şəhəri	17	4

Bizim fikrimizcə, paradoksal situasiya alınıb. Belə ki, Ölkənin iqtisadiyyatında həlledici rol oynayan yüzlərlə təsərrüfat subyektinin fəaliyyəti lazımi dərəcədə informasiya ilə təmin olunmamışdır. Səhmdar cəmiyyətin xüsusi kapitalın uçotu metodologiyasının sistemli yanaşmanın olmaması həmin idarəetmə sahəsində obyektivlik dərəcəsini və informasiya təminatının tamlığı dərəcəsini irəlicədən müəyyən edir.

Qüvvədə olan mühasibat uçotu metodologiyasına görə vətən müəssisəsinin xüsusi kapitalı səhradar cəmiyyətin sahibkarlarının ilkin avans kapitalından və müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti prosesində yığılan bölüşdürülməmiş mənfəətindən ibarətdir. Birinci hissəyə nizamnamə kapitalı və ilkin emissiyanın gedişatında səhmlərin nominal qiymətdən yuxarı qiymətlə satışından yaranan emission gəliri (səhmlərə mükafat) aiddir. Bölüşdürülməmiş mənfəət - vergilər və dividendlər ödənildikdən sonra, gələcəkdə müəssisənin nizamnamə fəaliyyətinə investisiya etmək məqsədi ilə səhmdar cəmiyyətinin sərəncamında qalan xalis gəlirdir.

L.Z.Şneydman səhmdar kapitalın bu hissəsini müəssisənin fəaliyyət prosesində yığılan ehtiyatlar kimi qəbul edir və bunlardan ehtiyat fondu, əlavə kapital, bölüşdürülməmiş

mənfəol vo xüsusi yığım fondların ayırır. Bu halda mənfəətin ikinci dəfə bölüşdürülməsi göstərilir (98, səh. 10),

Cədvəl 1.2.2.
Azərbaycanda qiymətli kağızların məcmu emissiyası,

N2	Qiymətli kağızların növü	1 yanvar 2006-cı ilə	Yekuna nisbətən %-lə	1 yanvar 2007-ci ilə	Yekuna nisbətən %-lə
i	Dövlətin qiymətli kağızları	109,0	32,6	188,0	38,3
1.1	O cümlədən, dövlətin qısamüddətli istiqrazları	53 ,3	16,0	160,0	32,6
1.2	Xəzinə öhdəlikləri	16,3	4,9	28,2	5,7
1.3	Daxili valyuta borcları istiqrazları				
2	Özəlləşdirmə cekləri	15,7	4,7	17,5	3,7
3	Bələdiyyə istiqrazları	-	-	-	-
4	Səhmlər	188,4	56,4	242,2	49,3
4.1	O cümlədən, özəlləşdirilmiş müəssisələrin	161,3	48,3	205,8	42,0
4.2	Bankların	11,4	3,4	14,5	2,9
4.3	Sair emiicnlərin	15,7	4,7	21,9	4,5
5	Koprorasiyaların və bankların istiqrazları	21,0	6,3	42,9	8,7
	Yekun	334,1	100,0	490,6	100,0

Beynəlxalq *uçoi* slandarlarına görə korporasiya sahibbrinin xüsusi kapilalı səhmdar kapitalı (slokholders" equiui) adlanır. Korporasiyalarda səhmdar kapital balansda iki tərkib hissəyə bölünür; avans edilmiş kapital (con- iribuied Capital) və reİnvestisiya edilmiş (bölüşdürülməmiş) mənfəət (retained earmnqs). B.Nidlz, X.Anderson və C.Kolduell özlərinin tədris vəsaitlərində səhmdarlar tərəfindən korporasiyaya qoyulan məbləğləri avans edilmiş kapital kimi qəbul edirlər. Reinvestisiya edilmiş mənfəət - kommersiya fəaliyyətinin aparılmasından alman mənfəətin bir hissəsidir ki. bu da yenidən biznesə qoyulur və səhmdarlar arasında bölüşdürülmür.

Korporasiyanın bütün .səhmdarlarının ümumi maraqlarını təmin edən xüsusi kapital qanunvericiliyə və m;ot əlamətlərinə görə üç kateqoriyaya bölünür; səhmlər (Capital stokk), artıq qalan kapital (capital surplus), bölüşdürmək üçün alınan mənfəət (accumulated retained earnings). .Artıq qalan kapitalın ayrıca maddəyə ayrılması maliyyə hesabatlarını nəşr edən istifadəçilərə təhlil aparılan müəssisədə səhmlərin məzənnə və nominal dəyərləri arasındakı fərqi ləyin etməyə imkan verir.

.Adi və imtiyazlı səhmlər bütövlükdə korporasiyanın səhmdar kapitalını təşkil edir. O, buraxılmış, dövriyyədə olan və nizamnamə kapitallarına bölünür.

Nizamnamə kapitalı - korporasiyanın nizamnaməsində nəzərdə tutulan adi və imtiyazlı (preferensial) səhmlərin buraxa biləcəyi maksimumudur. Adətən gələcəkdə yeni emissiyalar yolu ilə vəsait almaq məqsədilə nizamnamədə nəzərdə tutulduğundan az səhmlər buraxılır.

Korporasiya ləsisedici sənədlərdə müvafiq dəyişikliklər edildikdən sonra nizamnamə kapitalının həcmi dəyişdirə bilər. Son illərdə nizamnamə səhmlərinin sayını onların nominal dəyərləri üzrə nizamnaməyə əsasən ümumiyyətlə göstərməmək meylləri nəzərə çarpır. Buraxılan kapital

nizamnamə kaptahnın ödənilən hissəsini özündə əks etdirir. Korporasiya təsisədiçi sənədlərdə buraxılması nəzərdə tutulan bütün səhmləri dərhal salmaya da bilər. Buraxılan səhmlərdən sahiblərin əlində qalan səhmlər dövriyyədə olan səhmlər adlanır. Korporasiyanın dövriyyədə olan səhmlərin azaldılmasına nail olması üçün səhmlərin bir hissəsini yaxud hamısını almaq hüququ vardır. Alış üzrə əməliyyatlar aparılmayan halda buraxılan səhmlərin sayı dövriyyədə olan səhmlərin sayına bərabər olur.

R.Entoni və C.Ris ödənilən kapitalın {səhmdarların investisiya etdikləri} portfeldə olan səhmləri çıxmaqla dövriyyədə olan səhmlərin nominalı üzrə və nominaldan artıq alınan məbləğ üzrə əlavə Ödənilən məbləğ bölgüsünü məsləhət görürlər. Balansdakı arayışda yaxud ona əlavə edilən qeydlərdə buraxılmasına icazə verilən səhmdar kapitalının əks etdirilməsi təcrübəsi mövcuddur.

1 yanvar 1977-ci ildə təsdiq edilmiş «Maliyyə hesabatlarında açıqlanması nəzərdə tutulan» SJV0-li beynəlxalq uçot standartına (las 5 «Information to be Disclosed in Financial statements») görə maliyyə hesabatının «səhmdar kapital» bölməsində aşağıdakı məlumatların hərtərəfli açıqlanması nəzərdə tutulur:

- a) hər bir növdə səhmdar kapital (share kapital) üzrə
  - buraxılmağa razılıq verilmiş, buraxılmış səhmlərin miqdarı və dəyəri, o cümlədən emitent korporasiya (treasure stoks) tərəfindən buraxılmış və təzədən alınmış;
  - səhmdar kapitalın ödənilməmiş hissəsi;
  - hər bir səhmin paritet yaxud qanunda müəyyən edilmiş dəyəri;
  - dövr ərzində səhmdar kapitalın hesablarda hərəkəti;
  - dividendlərin bölüşdürülməsi və ödənilməsinə aid hüquq, imtiyaz və məhdudiyətlər;

S.ihmdar cəmiyytthrində xümuı kapitalın uçotunun təkmlhşdırılınıBsi

- İmtiyazlı səhmlər üzrə kumulyativ vaxtı keçmiş dividendlər;

- təkrar əldə edilən səhmlər;

- gələcəkdə opsiyonalarda və müqavilələrdə satış barədə şərtləri və məbləği göstərilməklə buraxılması üçün ehtiyatlandırılmış səhmlər;

b) dövr ərzində hərəkətə daxil edilən və bölüşdürülməsində istənilən məhdudiyətləri olan xüsusi kapitahn digər hissəsi;

- paritetdən yuxarı ödənilən kapital (səhmdər mükafat);

- yenidən qiymətləndirmənin nəticələri üzrə müsbət fərq;

- ehtiyatlar;

- bölüşdürülməmiş mənfəət.

Xüsusi kapitalın bazar anlayışı müəssisənin əsas kapitahna ancaq vəsaitin yaradılması və maliyyələşdirilməsi mənbəyi kimi yox. daha çox sahibkarlar qarşısında öhdəlik kimi baxmağa imkan verdi. Vəsaitin xüsusi və cəlb edilmiş vəsaitlərə başqa sözlə desək, subyektlər üzrə öhdəliklərə dəqiq bölgüsü sahibkarlar yaxud üçüncü şəxslər (kreditorlar və digər) qalmısında bölgüsü səhmdar cəmiyyətin öhdəliklərinin ödənilməsi müddətlərinin təyin edilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Üçüncü şəxslər qarşısında öhdəliklərdən fərqli olaraq sahibkarlar qarşısında öhdəliklər balansın passivinin birinci bölməsinin daimi hissəsini, təsərrüfat subyektinin təsərrüfat fəaliyyəti zamanı qaytarılmayan hissəsini göstərir. Ancaq səhmdar cəmiyyəti ləğv edilən halda, kreditorların tələbləri tamamilə təmin edildikdən sonra müəssisənin xüsusi aktivlərinin qalan hissəsi (səhmlər) səhmdar cəmiyyətin nizamnaməsində müəyyən edilmiş qaydada sahibkarlar (sahiblər) arasında bölüşdürülür.

Belə halda ilk növbədə imtiyazlı səhmlərin sahiblərinə çalan pay verilir. Uçotun bazar konsepsiyası üçün prinsiplial əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən bhi də öhdəliklərin diiTerensasiyasıdır: bəziləri səhmlərin sahiblərində cəmiyyətin səhmlərinə abunənin gedişində baş verir və sahibkarların ilkin

ödomobri yolu itə ödənilir, sahibkarlar qar^ısmda digər öhdəliklərə alınan mənfəətin bİr liissəsinin fəaliyyətlərinə reinveslisiya edilməsi ilə əlaqədar olaraq nizamnamə haqlarından yox olan vəsait yığımlı kimi baxılır.

Nizamnamə kapitalının formalaşması hey zaman təsərrüfatın daxili prosesləri ilə əlaqədar olmamışdır. O, səhmdar cəmiyyətin sonrakı fəaliyyətindən asılı olmur, cəmiyyətin təsisyi sənədlərinə uyğun olaraq ilkin və .sonrakı əlavə haqlarının həcmi ilə müəyyən edilir. İJu prosesin spesifik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, səhmlərin bölüşdürülməsi və abunə yazılışı gedişatında səhm sahiblərinin hüquqları cəmiyyət qarşısında öhdəlikləri ilə müqayisədə az realizə okmur.

Beləliklə, sahibkarlar qarşısında öhdəliklərin mxmıtlı sayılan xüsusi kapitalın araşdırılmasında yalnız ödənilən nizamnamə kapitalının həcmindən, daha doğrusu səhmdar kapitalından söhbət getməlidir.

Nizamnamə kapitalının formalaşması prosesi səhm sahiblərinin cəmiyyət qarşısında öhdəliklərin xarakterinə və səhmlərin ödənilməsi faktı üzrə ödənişlərin dinamikasına görə l.əyin edilir. Bu mənada ilk avans edil.ən kapitalın formalaşması ilə əlaqədar hər bir .səhm tipi və səhmdarlar üzrə kapitalın vəziyyətinə \ə elan edilmiş dəyişikliklərə, abunə edilmiş, Ödənilmiş və geri alınmış informasiyaların formalaşmasının uyotu və nəzarətinin təşkili zəruriliyi meydana yıxır.

Müəssisənin xalıs kapitalı - hesabat dövrü ərzində təsərrüfat fəaliyyətinin faktiki nəticələri aşkar edilən anda digər bərabər şərtlərdə effektiv nizamnamə fəaliyyətinin gedişatında cəmiyyətin səhmdar kapitalının artımıdır. Xalıs kapitalın tərkibində sonradan kapilallaşdırmaq məqsədi ilə yaradılan əlavə kapitalın və ehtiyat mənfəətin həcmi ayırmaq lazımdır. Birinci hissə təsərrüfat subyektinin sərəncamında qalan mənfəət hesabına uzunmüddətli maliyyələşdirmələrdən ibarət faktiki reinvestisiya edilmiş kapitalın həcminə görə təyin edilir. Mənfəət ehtiyatları .səhmdar cəmiyyətin kapitalla.şdırılmış

monfəotın bilavasitə səhını sahibləri arasında bölüşdürülməmiş yaxud əmək kollektivi üzvlərinin istehlakına yönəldilən hissəni əks etdirir. Uçotun nəzarət funksiyasını həyata keçirən zaman fəaliyyətdə olan müəssisənin konkret vəzifələri üçün mənfəət ehtiyatlarının maddələr üzrə bölüşdürülməsi məqsədə uyğundur.

Bizim fikrimizcə, uçot praktikasında ehtiyat kapitalı və yığım fondunu səhmdarların ümumi yığıncağının qərarına əsasın yaradılan və səhmdar cəmiyyətin xüsusi kapitalının ciddi sürətdə çoxaldılması təyin olunan, həmişə özünün abstrak xarakterini saxlayan ehtiyat mənfəəti kimi qəbul elmək lazımdır.

İqtisadi nəzəriyyədə müəssisənin yeni əmlaklarının yaradılmasına faktiki reinvestisiya edilən xalis kapital «kapital ehtiyatları» kimi ləyin edilir, vətən uçot praktikasında əlavə kapital kateqoriyası təklif olunur.

Beləliklə, səhmdar cəmiyyətin xüsusi kapitalı özünün iqtisadi məzmununa, formalaşması prinsiplərinə və maliyyə resurslarından istifadəyə görə fərqlənən kapitalları özündə birləşdirir. Bunlardan hər birini aşağıdakı istiqamətlər üzrə öyrənmək lazımdır; yaradılmasının məcisədi və səbəbləri; hüquqi əsasları; formalaşdırılmasının və faktiki həcmnin aşkar edilməsinin müvəqqəti aspekti; formalaşması mənbələri; təyinatı və istifadə istiqamətləri.

Müəssisədə yeni əmlakın yaradılması məqsədi ilə nizamnamə fəaliyyətinin təşkili və inkişafı bir neçə istiqamətdə təyin edilir. Maliyyə resurslarının idarə edilməsi sistemində səhmdar cəmiyyətin xüsusi kapitalını ondan istifadəsinin məqsədli təyinatı nöqleyi nəzərinə belə təsnifləşdirmək olar: istehsal təyinatlı uzunmüddətli investisiyaların malişləşdirilməsi; balans zərərlərinin örtülməsi; xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin tamamlanması.

Xüsusi kapitalın formalaşmasının müxtəlif mənbələri onun strukturunun aşağıdakı şəkildə təsnifləşdirilməsinə imkan verir:

- 1) nizamnamə kapitalı;
- 2) emissiya gəliri;
- 3) kapitallaşdırılmış mənfəət (əlavə kapital);
- 4) ehtiyat kapitalı;
- 5) vergiyə cəlb ediləndək mənfəətdən yaradılan qiymətləndirmə ehtiyatları;
- 6) bölüşdürülməmiş xalis mənfəət yığınu;
- 7) məqsədli maliyyələşdirmə vəsaiti.

Xüsusi kapitahın təsnifatı onun maliyyələşdirilməsi nöqtəyindən nəzərinə müəssisə fəahyyətinin daxili maliyyələşdirilməsi mənbələri sahəsində uçot obyektlərini dəqiqləşdirməyə imkan verir. Bu təsnifatı əldə rəhbər tutmaqla səhmdar cəmiyyətin xüsusi kapitahın əlavə mənbələrini aşkar etmək mümkündür.

Qüvvədə olan normativ qaydalara görə mənfəətin bir hissəsini müəssisənin uçot siyasətinə və səhmdarların ümumi yığılmasının qərarına əsasən cəmiyyət üzvləri tərəfindən sonralar istehlak etmək yaxud səhmdarlar arasında bölüşdürmək məqsədi ilə ehtiyatlandırmaq olar. Bundan əlavə mövcud qanunvericilikdə müəssisənin ümumi mənfəətindən ayırmalar hesabına qiymətləndirmə ehtiyatları yaratmağa icazə verilir.

Müəssisənin maliyyə resurslarının strateji idarəetmə nöqtəyindən nəzərinə müəssisədə mənfəət yaxud yığılan mənfəət hesabına istehlak istifadə olunmuş və səhmdarlar arasında bölüşdürülməmiş mənfəət hesabına yaradılan istehlak fondlarının, ehtiyat fondlarının xərclənməmiş hissəsini müvəqqəti olaraq cəmiyyətin xüsusi kapitalına yönəldilən, səhmdar cəmiyyətin fəahyyətinin maliyyələşdirilməsinin potensial mənbəyi kimi qəbul etməyə imkan verir.

Nizamnamə kapitah - səhmdar cəmiyyətin xüsusi kapitalının ən sabit hissəsidir, gəlir əldə etmək məqsədi ilə müəssisənin nizamnamə fəahyyətini təmin etmək üçün təsisədiçi

sənodloro uyğun olaraq sahibkarlar tərəfindən ilkin olaraq investisiya edilmiş vəsaitin məcmuudur.

Açıq tipli səhmdar cəmiyyətin nizamnamə kapitalı açıq abunə formasında səhmlərin satışı və digər səhmdarların razılığı olmadan səhmlərin bir əldən başqa ələ keçməsi hesabına formalaşdırılır. Qapalı tipli səhmdar cəmiyyətlərində nizamnamə kapitah ancaq təsisçünün haqları hesabına formalaşır və səhmlərin hərəkəti digər səhmdarların çoxunun razılığı ilə həyata keçirilir (nizamnamədə başqa şərt nəzərdə tutulmayan halda).

Nizamnamə kapitahın yaradılması qaydası milli əməllərdən və qanunverici qaydalardan xeyh asıbdır. Onun formalaşması prosedürünü qeyd alman andan başlayaraq səhmdar cəmiyyətinin fəaliyyətinin birinci ili ərzində və fəaliyyətinin sonrakı illərində dövlət orqanları tərəfindən aşağıdakı istiqamətlərdə nəzarət yetirilir:

- səhmdar cəmiyyətin kreditörünün maraqlarına təminat verən nizamnamə kapitahın minimal həcmi qanunla müəyyənləşdirir;

- səhmlərin bölüşdürülməsi və səhmdarlar tərəfindən ödənilməsinin son müddətlərinə nəzarət yetirir;

- səhmlərin məhdud miqdan, onların cəmi minimal dəyəri yaxud bir səhmdara aid səsli məqsətlərin maksimal miqdan təyin edilir;

- müəssisənin xüsusi səhmlərinin satm alınması və səhmdar cəmiyyətin fəaliyyətinin gedişatında onlara sərəncam verilməsi qaydalarını müəyyən edir.

Səhmdar cəmiyyətin təsisçisi sənədlərində müəyyən edilmiş nizamnamə kapitahın həcmi hər hansı bir korrektivinə ancaq səhmdarların ümumi yığıncağının qərarı dövlət idarəetmə orqanları tərəfindən təsdiq edildikdən sonra mümkündür.

Nizamnamə kapitah, hüquqi nöqtəyi nəzərinə bir tərəfdən xüsusi əmlakın həcmi, mülkiyyət hüququnun hüquqi

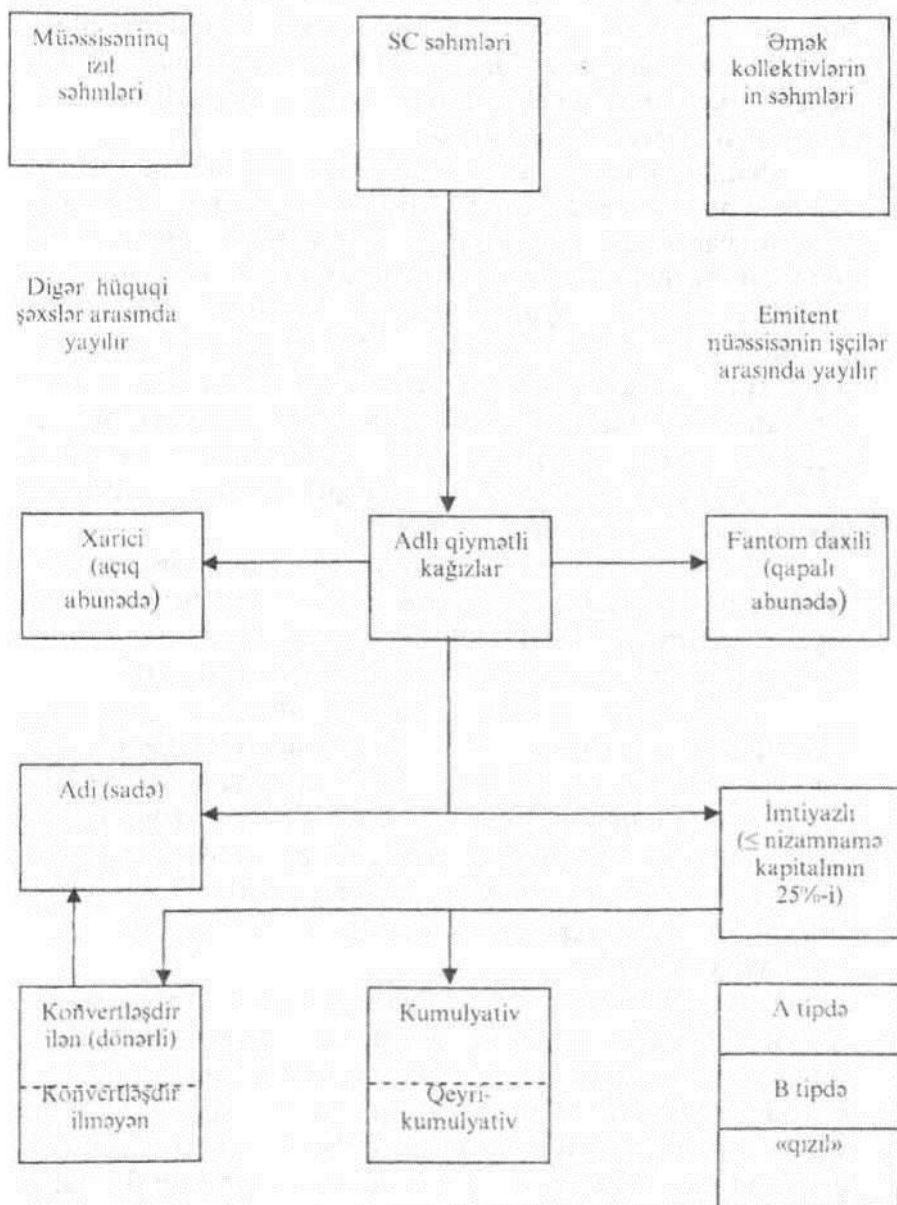
ŞƏXS sayılan müəssisəyə keçməsinə; dİğər tərəl'dən bu məbləği investorlar tərəfindən tamamilə ödənildikdən sonra onlar qarşısında Öhdəliklərini xarakteridə edir.

Nizamnamə kapitalının həcmnin təyin edilməsinə iqtisadi yanaşma faktiki fəaliyyətdə olan nizamnamə kapitalının yaradılması prosesinə nəzarətin zəruriliyini nəzərdə tutur. Çünki ma!İy>'Ə resurslarının idarədilməsi nöqtəyi nəzərinə abunə üzrə bölüşdürülən səhmlərin potensial miqdarından bir qədər də çox müəssisə kapitalının real tamamlanması vacibdii'.

Bizim fikrimizcə, mühasibat hesabatında təsisçi sənədlərində qeyd alınmış nizamnamə kapitaimu həcmni eyni zamanda abunə üzrə təsisçilərin borcunu əks etdirmək məqsədəuyğundur. Bu məqsədlə səhmlərə abunənin gedişatında və onların faktiki ödənilməsinə operativ nəzarətin və analitik uçotun təşkilinin zəruriliyi ortaya çıxır.

Səhmlərin növlərə bölgüsündə nizamnamə kapitalının formalaşması müxtəlif tipli səlunlərin buraxılışı yolu ilə baş verir {şək. 1.2.1). Hal-hazırda ancaq imtiyazlı səhmlərin payı qanunvericiliklə müəyyən edilir ki, bu da cəmiyyətin nizamnamə kapitalının ümumi həcmnin 25%'<Kİən çox ola bilməz. Təcrübə göstərir ki, bütün müəssisələr bu imkandan istifadə edə bilməmişdir.

Dövlət Statistika Komitəsinin 2006-cı il üzrə məlumatlarına görə səhmləşdirmə zamanı əmək kollektivinin müəssisə səhmlərinin nəzarət paketinə sahib olmaq imkanı verən ikinci varianta üstünlük vermişdir. Müəssisələrin 74%-i bu variantı seçmişdir. Özəlləşdirilmiş müəssisələrin dördüdə bİrə qədəri səhmləşdirmənin birinci variantına, 2%-i üçüncü varianta üstünlük vermişdir. Əmək kollektivləri arasında paylaşıdırılmış bütün səhmdən 2/3 hissəsi əvəzsiz verilən imtiyazlı səhmlərin, habelə sahiblərinə güzəştli satılan səhmlərin payına düşür; səhmlərin 26%-İ Dövlət Əmlak Konütəsi tərəfindən ləyin edilmiş qiymətlərlə satılmış, 6'l.^i isə müxtəlif şərtlərlə digər təşkilatlara verilmişdir.

Şək. 1.2.1. Səhmlərin kateqoriyaları üzrə təsnifatı.

Dövriyyədə olan səhmləri belə qiymətləndirmək olar: emitentin nizamnaməsində əks etdirilmiş nominal dəyəri ilə; səhmdar cəmiyyət qeydə alındıqları sonra səhmlərin ilkin emissiyası zamanı emission dəyəri ilə; səhmlərin qiymətli kağızlar bazarında təkrar (ikinci dəfə) yerləşdirilməsi zamanı bazar (məzənnə) dəyəri ilə.

Səhmdar cəmiyyətin nizamnamə kapitalının formalaşması səhmlərə mükafat məbləğlərinin yaxud emission gəlirinin yaranması ilə müşahidə oluna bilər. Bu məbləğ səhmlərin birinci emissiyasının gedişatında səhmlər nominal dəyərdən yüksək qiymətə satılan hallarda baş verir. Emission gəlir özünün iqtisadi mahiyyətinə görə müəssisə fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsinə əlavə cəlb edilən xüsusi kapitalın tərkib hissəsidir. Səhmlərin alqı-satqı sazişi həyata keçirilən anda səhmlərin satış qiymətlərinin nominal dəyərdən yüksək olduqda fərq məbləği səhmdar cəmiyyətin əlavə kapitalının tərkibinə daxil edilir.

Səhmdar cəmiyyətin fəaliyyəti prosesində səhmdarların ümumi yığınağının qərarına əsasən səhmlərin nominal dəyərini artırmaq yaxud da əlavə səhmlər buraxma yolu ilə özünün nizamnamə kapitalını artırmağa ixtiyarı vardır.

Cəmiyyətin bölüşdürülməmiş mənfəət yığımının birləşdirilməsinin mümkünliyini hesaba almaqla nizamnamə üzrə elan edilmiş həcmi tamamilə ödədikdən sonra nizamnamə kapitalının artırılmasına icazə verilir, Qeyd etmək lazımdır ki, yeni səhmlər buraxmaqla nizamnamə kapitalının artırılması əlavə maliyyə resursları cəlb etmək məqsədilə aparılır və cəmiyyətə dəymiş zərərlərin örtülməsi üçün yönəltməyə yol verilmir.

Təcrübə göstərir ki, köhnə səhmdarların hüquqlarını müdafiə etmək məqsədi ilə səhmlərin əlavə emissiyasının keçirilməsi haqqında qərar səhmlərin yerləşdirilməsi planına baxıldıqdan və müstəqil auditorun rəyinə əsasən direktorlar şurası tərəfindən onun zəruriliyi iqtisadi cəhətdən əsaslandırıldıqdan sonra səhmdarların ümumi yığınağında qəbul edilir.

Səhmlərin əlavə emissiyası müəssisələr üçün maliyyə resurslarının cəlb edilməsində ən əlverişli üsullardan biridir. Kreditləşmədən fərqli olaraq təkrar emissiyalar cəlb edilmiş vəsaitlərin və kredit üzrə faizlərin qaytarılmasında müəssisələrə sət müddətlər təyin edilmir. Hal-hazırda Azərbaycanda keçmiş dövlət müəssisələri bazasında 970-dən çox səhmdar cəmiyyəti yaradılmışdır, bunların arasında ancaq 950-yə qədər iri müəssisəni səhmlərinin təkrar buraxılışı imkanı olan potensial emitent hesab etmək olar.

Əlavə emissiyaların aparılmasını ləngidən obyektiv amillərin içərisində aşağıdakıları ayırmaq olar:

- Azərbaycan fond bazarının infrastrukturunun inkişaf etməməsi;

- dövlət mülkiyyətinin payı 25%-dən az olan müəssisələrə təkrar emissiyaların qadağan edilməsi;

- özəlləşdirmənin ikinci variantının daha üstün yayılması müdiriyyətin səhmdar cəmiyyətinə nəzarətin itirilməsi arzusunda olmaması.

Birinci emissiya səhmdarları üçün yeni səhmdarların iştirakı dividendlərin aşağı düşməsinə bildirir. Buna görə də səhmdarlar borc vəsaitini qaytarmaqla istiqrazlar üzrə fik- siya edilmiş faizləri ödəmək şərtilə istiqrazlar buraxmaq yolu ilə əlavə maliyyə resurslarının cəlb edilməsinə üstünlük verir. Bizim şəraitdə səhmdar cəmiyyətləri tərəfindən istiqrazların buraxılması təsadüfi hallarda olur. 2005-ci ildə korporativ istiqrazlar buraxılışı emissiyaların ümumi miqdarının 0,21%- təşkil etmişdir. Regionların böyük əksəriyyətində korporativ istiqrazlar buraxılışı olmamışdır. Bu, hər şeydən əvvəl, istiqrazların aşağı gəlirliliyi ilə əlaqədar olaraq potensial investordlarda korporativ istiqrazların populyar olmaması ilə əlaqədardır. İndiki şəraitdə Azərbaycan Respublikasının sənaye müəssisələri borc öhdəlikləri buraxan maliyyə strukturları ilə rəqabət

İqtidarında deyildir. Bununla beb bozi müəssisələr bu istiqamətdə işləyir.

Müvafiq məbləğləri iştirakçılara ödəməklə yaxud da vəsaitdən başqa ehtiyaclara istifadə etməklə nizamnamə kapitalının azalması haqqında məsələ böyük maraq doğurur. Bu, üçüncü şəxslərin maraqlarını xeyli çətinləşdirə bilər. Səhmdar cəmiyyətləri haqqında qanunvericilikdə belə əməliyyatların aparılması qaydası haqqında, həm də bu və ya digər qadağan haqqında bilavasitə göstəriş yoxdur. Azərbaycan Respublikasının Mülki Vələlləsinə görə ikinci və bundan sonra gələn hər bir maliyyə ilinin sonunda cəmiyyətin təmiz aktivlərinin dəyəri nizamnamə kapitalında az ola bilər, cəmiyyət özünün nizamnamə kapitalının azaldılmasını təyin edilmiş qaydada elan etməyə və qeydə almağa borcludur (Azərbaycan Respublikasının MM, mad.51).

Nizamnamə kapitalının azaldılmasını aşağıdakı yollarla həyata keçirtmək olar: səhmlərin nominal dəyərinin azaldılması; səhmlərin ümumi miqdarının azaldılması məqsədilə onların bir qisminin alınması. Bizim fikrimizcə, bu cür azaltma ancaq nizamnamə kapitalının azaldılmasının məqsəduyğunluğunu dövlət orqanları qarşısında iqtisadi cəhətdən əsaslandırmaqla müəssisə kreditorlarının maraqlarının gözlənilməsinə təminat şəraitində mümkündür.

Baxdığımız halların hər birində səhmdar cəmiyyətin nizamnamə kapitalını korrekte etmək üçün ancaq hüquqi cəhətdən düzgün rəsmiyyətə salınmış və qüvvəyə minmiş təsis sənədlərində edilən düzəlişlər ola bilər. Öz növbəsində müəssisənin maliyyə resurslarının effektiv operativ idarə edilməsi məqsədi ilə nizamnamə kapitalının həcmində əmələ gələn hər hansı bir dəyişikliyin obyektivcəsinə və vaxtında əks etdirilməsi mühasibat uçotunun əsas vəzifəsi olmalıdır.

Müəssisənin yaradılması, yeni investisiyalar, habelə fəaliyyətin və idarəetmənin effektivliyinin qiymətləndirilməsi barədə istənilən qərar gözlənilən yaxud alınan mənfəətin həcminə əsaslandırılır. Bazar iqtisadiyyat! şəraitində mənfəət - qiymətqoyma, tədiyyə və ayırmaların normalaşdırılması, fəaliyyətin özünümaliyyətləşdirilməsi üçün mərkəzi kateqoriyadır. Müasir şəraitdə mənfəətin əhəmiyyəti hər yerdə bilinir və ona sonrakı istiqamətlərdə funksional baxılır. Hər şeydən əvvəl, gözlənilən mənfəət investisiya qərarları qəbul etmək üçün oriyentir (istiqamətverici) hesab olunur. Alınan mənfəət fəaliyyətinin və idarəetmənin effektivliyini sübut edir. Sonralar mənfəətdən istifadə üçün bölüşdürülməsi və onun mənimsənilməsi daha böyük maraq doğurur və müxtəlif sosial-iqtisadi sistemlərin iqtisadçıları arasında geniş müzakirəyə səbəb olur.

Hal-hazırda qüvvədə olan qanunvericilikdə təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələri üzrə mənfəətdən büdcəyə hesablanan tədiyyələri ödədikdən sonra müəssisənin sərəncamında qalan mənfəətdən istədikləri kimi istifadə etmək hüququ verilir. Səhmdar cəmiyyətlərində bundan əlavə Mənfəət anlayışının məzmununa müasir yanaşmaları təhlil etməklə qeyd etmək istərdik ki, əksər iqtisadçılar mənfəətin iki səviyyədə tədqiq edilməsini məqsəduyğun hesab edirlər: mikroiqtisadi (müəssisə səviyyəsində) və makroiqtisadi (milli iqtisadiyyat səviyyəsində). Bundan əlavə izlənilən məqsədlərdən asılı olaraq faktiki əldə olunan mənfəətin kalkulyasiyasına və fəaliyyətdən yaxud kompaniyanın digər əməliyyatlarından gözlənilən gəlirin təyin edilməsində mühasibat yanaşmaları fərqlənir.

Mühasibat uçotu nöqləyi nəzərinə mənfəətə hesabat dövrü ərzində müəssisə fəaliyyətinin maliyyə nəticəsi kimi baxılır və dövrün əvvəlinə və axırına xalis aktivlərin dəyərində olan fərq kimi təqdim edilir.

Azərbaycan qiymətli kağızlar bazarının inkişafının müasir mərhələlərinin unikallığı ondan ibarətdir ki, sənaye müəssisələrinin səhmlərinin gəlirliliyi fond bazarında bu səhmlərin kursunun nominala qarşı artımından xeyli aşağıdır.

Beləliklə, hesabat dövrü ərzində bütün fəaliyyət sahələrindən yığılan mənfəəti - hər kvartalda yaxud yarımda bir dəfə avans ayırmaları və dividentlərin ödəməsi təcrübəsi tətbiq olunan şəraitdə vergi və tədliyyələri və dividend ödəmələri çıxıldıqdan sonra yerdə qalan mənfəəti, fəaliyyətin maliyyələşdirilməsinin müvəqqəti mənbəyi sayılan, müəssisənin xüsusi kapitahnm bir hissəsi kimi xarakterizə etmək olar. Lakin bu cür yanaşma hesabat dövrü ərzində rentabellik səviyyəsi sabit olan müəssisələrə məsləhət görülür.

Səhmdar cəmiyyətin hesabat ilinin bölüşdürülməmiş mənfəətinin xüsusi kapitalının həqiqi hissəsi səhmdarların ümumi yığınağının qərarına əsasən mühasibat balansı reformasiya edildikdən sonra müəyyən edilə bilər. Söhbət hesabat ili ərzində akkumulyasiya edilən və ciddi məqsədli istifadə xarakteri daşıyan - müəssisənin istehsal fəaliyyətinin reinvestləşdirilməsi üçün təyin olunan, səhmdar cəmiyyətin xalis mənfəətinin bir hissəsi haqqında gedir. Özünün iqtisadi məzmununa görə söhbət bir tərəfdən müəssisənin xüsusi kapitalının sabit, uzunmüddət istifadədə olan əlavə kapitalından, digər tərəfdən - hesabat dövrü ərzində müəssisənin səmərəli fəaliyyəti nəticəsində alınan və onun aktivlərində yerləşdirilən, yəni gözlənilən gəliri almaq məqsədi ilə müəssisənin istehsal sferasının daha da inkişaf etdirilməsinə yönəldilən məcmu vəsaitdən gedir.

Müşahidə edən səhmdarların sübutları nöqtəyi nəzərinə onların kapitalının dəyərinin artımı adətən

birdəfəlik alınan dividendlərlə müqayisədə həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Səhmdarlar vergiləri ödədikdən sonra qalan bütün mənfəəti gələcəkdə özünümaliyyətləşdirmə məqsədilə ehtiyata yönəltmək üçün dividendlərin ödənilməsindən imtina edilən halda ağıllı dividend siyasətini seçən zaman iqtisadi əsaslandırma situasiyası mümkündür.

Bu cür fədakərliyi izah etmək çətin deyildir: həmin səhmdar cəmiyyətin səhmlərinin birja məzənnəsini bu qiymətli kağızların nominal dəyərlərinin cəmi həcmi ilə, habelə bir səhm hesabı ilə istehsal məqsədlərinə istifadə olunan bölüşdürülməmiş mənfəətin həcmi ilə müqayisə etmək kifayətdir (sonuncu göstərici səhmdarların ancaq nəzəri varlanması təsəvvürünü yaradır).

Səhmdarların investisiya qərarlarının effektivliyinin bu qaydada qiymətləndirilməsi aşağı inflyasiya templəri şəraitində bazar infrastrukturunu yüksək İnkişafa malik olan ölkələrdə geniş yayılmışdır. Bundan əlavə kompaniya əmlakının real artımının qiymətləndirilməsinin bu üsulundan istifadə müəssisə balansının bu maddəsində reinvestləş-dirməyə yönəldilən xalis mənfəətin həcmi haqqında yekun nəticə olmadığına görə çətin olur. Bu səbəblə həmin metodla qiymətləndirmənin ABŞ-da geniş yayılması, onun tətbiqinin çətinlikləri isə Fransada müşahidə olunur.

Bununla belə yüksək dividendlərin ödənilməsindən imtina etmə siyasəti zamanı səhmdarların xüsusi kapitalın artımına vəsaitlərin yerləşməsi üzrə özünümaliyyətləşdirmə alternativ variantı da vardır. Öz növbəsində firmada xüsusi vəsaitin mövcudluğu, xüsusilə də istehsal sferasının genişləndirilməsi və modernləşdirilməsi zamanı, onların yerləşdirilməsi və istifadəsi imkanlarını inkar etmir. Buna baxmayaraq, vəsaitdən firmadan kənarında digər şirkətlərdə, banklarda və yüksək faizlərlə istifadənin daha mənfəətli variantları olan halda şirkətdə hər hansı bir investisiyanın onun xüsusi vəsaiti hesabına maliyyətləşdirilməsi sərfəli olmur. İnvestisi

ya layihələrinin aktuallaşdırma normasına uyğun (vaxi amili üzrə diskontlaşdırma) qiymətləndirilməsi və təhlili amerikanın aparıcı korporasiyalarında geniş yayılmışdır ki, bu da onların kapitallarının manevretməsini gücləndirdi və qeyri-effektli kapital qoyuluşlarının aparılması riskini azaltdı.,

Səhmdar cəmiyyətin xüsusi kapitalının yerləşdirilməsi haqqında qərarın seçiminin düzgünlüyü iqtisadi hesablamaların alternativ variantlarının dəqiqliyi, firmanın işlərinin faktiki vəziyyəti haqqında rahatca təqdim olunan informasiyaların dürüslüyü bazasında təyin edilir. Bu cür informasiya sisteminin formalaşması uçot metodikasında qüvvədə olan qanunverici aktlarla təyin edilir və mövcud qanunvericilik dairəsində müəssisədə hazırlanan və aparılan uçot siyasəti qaydası ilə dəqiqləşdirilir.

Bazar prinsiplərinin inkişafının indiki mərhələsində müəssisənin xüsusi kapitalının strukturunu xarakterizə edən mühasibat anlayışlarının dəqiq təsnifatı və təyin edilməsi zəruriliyi kəskin surətdə gözə çarpır. Bu hal müəssisə fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsinin daxili mənbələrini təsərrüfat dövriyyəsinə daxil edilən xarici cəlbədicə vəsaitlərdən dəqiq surətdə ayırmağa imkan verir. Əgər nizamnamə kapitalına və əlavə kapitala münasibətdə müəyyən qədər aydınlaşma-nail olunsa da xalis kapitalın bölüşdürülməsi və istifadəsi üzrə qüvvədə olan metodologiyanın iqtisadi nəzəriyyədə və vətənin uçot praktikasında tətbiqində geniş diskussiyalara rast gəlmək olur.

Səhmdar cəmiyyətin xüsusi kapitalı formalaşması informasiyalarının və onun artımından İstifadə prinsiplərinin həllinə xüsusi yanaşmanı şərh etmək məqsədilə onun formalaşmasının qüvvədə olan metodologiyasına tənqidi yanaşmaq və onun təkmilləşdirilməsi üçün təkliflər vermək məqsədəuyğundur. Məlumdur ki. səhmdar cəmiyyətin

xÜSUSİ kapitalının arılınmasının başlıca mənbəyi sonradan kapitallaşdırmaq məqsədilə yığılan müəssisə mənfəətidir.

Ehtiyatların yaradılmasının bütövlükdə müəssisəyə aid birinci növbəli məqsədi gələcəkdə mümkün olan itkilərə aid riskdən müdafiədir. Keçən dövrə aİd müəssisənin itkilərini örtmək və əlverişli iş şəraiti olmayan illərdə kifayət qədər yüksək dividendləri saxlamaq üçün səhmdarların yığınağının qərarına əsasən ehtiyat kapitalı formalaşdırılır. Qüvvədə olan «Səhmdar cəmiyyəti haqqında qaydalar»a uyğun olaraq səhmdar cəmiyyəti özünün nizamnamə kApi- talmın 10%-ndən az olmayan miqdarda xalis mənfəətdən ayırmalar hesabına ehtiyat kapitalı yaradır. Bnndan əlavə səhmdar cəmiyyətin mənfəətinin bir hissəsi ehtiyat kapitalına cəmiyyətin təsisedici sənədlərində göstərilən miqdara çalınca, lakin nizamnamə kapitalının 25%-dən çox olmumaqla müstəqil surətdə təyin edilən faizdə ehtiyatlan- dırılır. Bu halda .Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə əsasən ehtiyat kapitalına ayırmalar vergitutulan mənfəətin 50%-i səviyyəsində məhdudlaşdırılır. Bu fondun vəsaitindən ancaq keçən ilin itkilərinin örtülməsinə istifadə etməyə icazə verilir.

Bizim fikrimizcə, səhmdar cəmiyyətin ehtiyat fondundan İstifadənin ciddi xarakteri təsisedici sənədlərdə nəzərdə tutulan qaydalara və qəbul olunmuş uçot siyasəti əsasında müəyyən edilir. Hazırda bu ehtiyat kapitalı aşağıdakı istiqamətlərə xərclənə bilər: səhmdar cəmiyyətinin yaxud onun filiallarının, həmçinin əvəzəlmə imkanları ofmayan törəmə cəmiyyətlərin balans zərərlərinin örtülməsinə; hesabat ilində alınan mənfəət çatışmadıqda imtiyazlı səhmlər üzrə faizlərin ödənilməsinə; mənfəət və fondların vəsaiti çatışmadığı halda səhmdar cəmiyyəti tərəfindən buraxılan istiqrazlar üzrə faizlərin ödənilməsinə; müvəqqəti maliyyə çətinlikləri ilə üzləşən filialların, törəmə cəmiyyətlərinin bir ilədək müddətə qaytarılan ssudalanm verilməsi

üçün, bu şərtlə ki, həmin maliyyə çətinliklərinin aradan qaldırılması üzrə onların hazırladığı tədbirlər təqdim edilmiş olsun.

Özünün iqtisadi məzmununa görə ehtiyat fondu bərabərlik - bölüşdürücü funksiyam yerinə yetirir. Bu fondun yaradılması qaydası səhmdarlar arasında dividend şəklində bölüşdürmədən əlavə kapitalın bir hissəsini ehtiyatlandırmağa imkan verir. Səhmdar cəmiyyətin xüsusi kapitahmn tərkibində ehtiyat fondunun mövcudluğu müəssisənin özünə mötəbərlik verir, ağıllı ehtiyatlılığın və firmanı idarə edənlərin qabaqcadan tədbirliliyini sübut edir, eyni zamanda gələcək dövrlərdə dividendlərin sabit miqdarda və iddiasız alınmasına təminatdır (onların səhmdar cəmiyyəti üçün nə qədər faydalı olmasından asılı olmayaraq).

Biz vergi və səhmdar qanunvericiliklərinə əks çıxmadan keçmiş illərin balans itkilərini örtmək məqsədi ilə ümumi mənfəətdən vəsait ayırmaları yolu ilə ehtiyat kapitalının formalaşdırılmasını məqsədəuyğun hesab edirik. Cəmiyyətin nizamnaməsində nəzərdə tutulan digər məqsədlərə müəssisənin xalis mənfəət yığını hesabına formalaşdırılmış ehtiyat fondunun vəsaitini xərcləmək olar ki, bu da müəssisənin maliyyə resurslarının idarə edilməsi sistemində həmin ehtiyatlardan məqsədli xarakterinə istifadə edilməsinə nəzarət məqsədi ilə yığılan mənfəət vəsaiti haqqında informasiyaları sistemləşdirməyə imkan verir.

Səhmdarların ümumi yığıncağı adı və imtiyazlı səhmlər üzrə dividendlərin ödənilməsinə yönəldilən ehtiyat fonduna ayırmalar edildikdən sonra xalis mənfəətin həcmi təyin edir. Səhmdar cəmiyyətin bölüşdürülməmiş mənfəətinin qalan hissəsi səhmdarların qoran ilə xüsusi istehsal sferasının, sosial infrastrukturun inkişafına yaxud əmək kollektivi üzvlərinin maddi maraqlarını yüksəltmək

üçün (sosial inkişaf ehtiyacları və maddi mükafatlar) bilavasitə istehlaka yönəldilir.

Müəssisənin iş şəraiti əlverişli olduqda səhmdar cəmiyyəti xüsusi kapitalı artırmaq üçün mənfəətin bir hissəsini müəssisənin istehsal fəaliyyətini və onun sosial sferasını özünümaliyyələşdirmək məqsədilə yığa bilər. Ehtiyatlandırılmış xalis mənfəətdən məqsədli istifadə olunmasına nəzarəti gücləndirmək üçün yığım fondu yaratmaq məsləhət bilinir. Burada istehsal təyinatlı və sosial sferalara kapital qoyuluşlarının obyektlər üzrə maliyyələşdirilməsinin analitik bölgüdə vəsaitin hərəkəti haqqında informasiyalar toplanılır.

Yığım fondlarına səhmdar cəmiyyətin xüsusi kapitalının müəssisənin əmlak vəziyyətinin artımını təmin etmək və maliyyələşdirmək məqsədi ilə xalis mənfəəti və təsisçilərin məqsədli ödəmələrini toplayan sabit hissəsi kimi baxmaq lazımdır.

Özünün iqtisadi təyinatına görə sosial təyinat fondları, müəssisənin yığım fondundan fərqli olaraq, onun sosial inkişafı və müəssisə kollektivinin maddi stimullaşdırılması üzrə tədbirləri həyata keçirmək üçün onun xalis mənfəətindən ehtiyatlandırılmış vəsait mənbəyidir. İstehlak fondunun formalaşması və istifadə qaydası təsisədiçisi sənədlərdə verilir. İstehlak fondunun vəsaiti qaytarılmamaq şərti ilə işçilərə birdəfəlik yardım göstərmə yaxud müxtəlif həvəsləndirici ödəmələrə, tibbi dərmanların yaxud sanatoriya-istirahət yerlərinə putyovkaları əldə edilməsinə, sağlamlıq tədbirlərinin və kapital qoyuluşları ilə əlaqədar olmayan digər tədbirlərin aparılmasına xərclənir. Başqa sözlə desək, iqtisadi nöqtəyi nəzərinə istehlak fondundan məqsədli istifadə yeni əmlakın yaradılmasını nəzərdə tutmur. Bundan əlavə bu fondun vəsaitinin xərclənməsinin geri qaytarılmamazlığı qəti surətdə təsdiq edir ki, istehlak fonduna səhmdar cəmiyyətin xüsusi kapitalının tərkib

hissəsi kimi baxmaq olmaz. Bizim fikrimizcə, L.Z.Şneydmanın istehlak fondunun ancaq xərclənməmiş hissəni müvəqqəti olaraq müəssisə fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi mənbəyi kimi çıxış edə bilər fikrini ədalətli hesab etmək olar (98, səh.24).

Beləliklə, müvəffəqiyyətli nizamnamə fəaliyyətinin gedişatında yaranan səhmdar cəmiyyətinin xalis kapitalı müəssisənin yeni əmlakının yaradılması prosesində faktiki kapitallaşdırılmış mənfəətin həcmindən və müəssisənin fəaliyyətini maliyyələşdirmək üçün yığılan bölüşdürülməmiş mənfəətdən ibarətdir.

Səhmdar cəmiyyətinin xalis əmlakının yaradılması mənbələrinin mahiyyəti məsələsinə tənqidi yanaşmanın nəticəsi olaraq təklif edirik ki, uçot praktikasında istehsal fəaliyyətinin və sosial sferanın əlavə kapitalı və səhmdar kapital bölgüsündə müəssisənin real əmlakına kapital haqqında reinveslisiya edilmiş xüsusi kapital haqqında informasiyaları formalaşdırmaq lazımdır.

Xüsusi kapitalın müəssisədə yeni əmlakın yaradılması prosesinin maliyyələşdirilməsinə yönəldilməsi nöqtəyi nəzərinçə təsnifatı səhmdarlar tərəfindən ilkin olaraq investisiya edilmiş kapitalın həcmi və cəmiyyətin müvəffəqiyyətli fəaliyyətinin gedişatında yığılan yeni əmlakda real olaraq öz əksini tapan kapitalın artımının həcmi təyin etməyə imkan verir.

İstehsal-təsərrüfat fəaliyyətində müəssisənin aktivlərinin funksional rolu istehsalın sosial sferaların inkişafı üzrə əlavə kapitalın differensiallaşdırılmış uçotunun zəruriliyini tələb edir.

Bizim fikrimizcə, əlavə kapitalın tərkibində aşağıdakıları əks etdirmək lazımdır: 1) miqdarı fiziki cəhətdən artan şəraitdə yeni əmlakın yaradılması - səhmdar cəmiyyətinin xüsusi vəsaiti ilə yaxud büdcədən kənar təşkilatların büdcədən məqsədli təxsisatları hesabına; -

xÜSUSI dövriyyə vəsaitinin tamamlanması hesabına; - əmlakın əvəzsiz verilməsi zamanı aşkar edilən nəticəni nəzərə almaqla dəyərlilərin əvəzsiz alınması yolu ilə.

2) təsisçilərlə hesablaşmalar zamanı emission gəlir, təsisçilərlə hesablaşmalar üzrə məbləğ fərqi müəssisənin qeydiyyatından keçməsi və valyuta vəsaitinin və başqa əmlakın faktiki verilməsi tarixləri arasında zaman kəsiyində müəssisənin təsisedici sənədlərində sərbəst dönərli valyuta ilə qiymətləndirmədə yaranan həcmdə; 3) əsas fondların yenidən qiymətləndirilməsi nəticələri üzrə əmlakın tərkib hissələrinin dəyərinin dəyişilməsi (köhnəlmə məbləğləri üzrə düzəliş etməklə), dövriyyədən kənar aktivlərin qiymətlərinin artırılması, birgə fəaliyyət zamanı verilən əmlakın müqavilə qiyməti əvvəlki qiymətdən yüksək olduqda balans və müqavilə qiymətləri arasındakı fərqin əks etdirilməsi.

Uçot obyektləri arasında sosial sferalar fondu sosial sferalara aid əsas vəsaitlərin və qurtarmamış tikintinin qiymətlərinin artması məbləğlərini əks etdirmək üçün nəzərdə tutulur. Daha sonralar milli uçotun metodologiyasının inkişafı gedişatında bu fondun məzmunu və təyinatı ancaq qeyri-istehsal təyinatlı əmlak hissəsində əlavə kapitala oxşar oldu. Buna görə də əlavə kapitalın sosial təyinatlı hi.ssəsinin artımında əlavə kapitalın yuxanda sadalanan istiqamətlər üzrə formalaşması sosial sferaların əlavə kapitalı kimi təyin etmək məqsədüuyğundur (onun tərkibində qüvvədə olan qanunvericilikdə nəzərdə tutulan məhdudlaşdırmaları təyin edilmiş yaxud xüsusi özəlləşdirmə rejimi qoyulmuş obyektlərin əlavə bərpa dəyərini əks etdirməklə).

Müəssisənin əmlakının ayrı-ayrı obyektlərinin potensial təminatı üçün, həmçinin hər bir borclunun maliyyə vəziyyətinin və onun borcunun ödənilməsi ehtimalının qiymətləndirilməsi məqsədi ilə aparılan inventarlaşma məlumatları əsasında aşkar edilən şübhəli debitor

borclarının örtülməsi üçün yaradılan ödənilməyən ehtiyat məbləğini xüsusi kapitalın mənbəyinə bərabərləşdirmək məqsədəuyğundur. Qiymətləndirici ehtiyatlar inflyasiya yaxud debitorlarda hesablaşmaların qeyri-qənaətbəxş vəziyyətindən mümkün itkilərdən müəssisənin xüsusi əmlakını qorumaq məqsədi ilə səhmdar cəmiyyətin mənfəəti hesabına formalaşdırılır. Bizim fikrimizcə, qiymətləndirmə ehtiyatlarının həcmi xüsusi kapitalın uçotu obyektlərinin tərkibində təhlil edilməlidir.

Müəssisənin xüsusi kapitalının spesifik xüsusi hissəsi dövlət büdcəsinin məqsədli maliyyələşdirmə və büdcədən kənar fondların vəsaiti kimi çıxış edə bilər. Söhbət ancaq o xarici maliyyələşmə mənbələrindən gedir ki, hansı ki, onlar dövriyyə vəsaitlərinin tamamlanmasına, əsaslı və digər uzunmüddətli maliyyə qoyuluşlu xarakterliyə istiqamətləndirilir.

Büdcədən maliyyələşdirmə və sahə yaxud sahələrə - sı fondlardan məqsədli maliyyələşdirmə vəsaitləri qaytar- mAmmaq şərtilə verilir və səhmdar cəmiyyətində yeni əmlakların yaradılmasına ciddi məqsədli xarakter daşıyır. Belə vəsaitə xüsusi vəsaitə bərabər tutulan maliyyələşdirmənin xarici vəsait mənbəyi kimi baxılır.

Beləliklə, bazar elementlərinin inkişafı şəraitində müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyə təminatının mənbələri tərkibində təsərrüfatçılığın keyfiyyət dəyişiklikləri baş verdi. Yenidən iqtisadi terminologiyaya daxil olan, ənənəvi «müəssisənin xüsusi vəsait mənbələri»ni əvəz edən «xüsusi kapital» anlayışı müəssisə fəaliyyətinin daxili maliyyələşdirmə mənbələrini təsərrüfat dövriyyəsinə xaricdən cəlb edilən vəsait mənbələrindən ayırmağa imkan verdi.

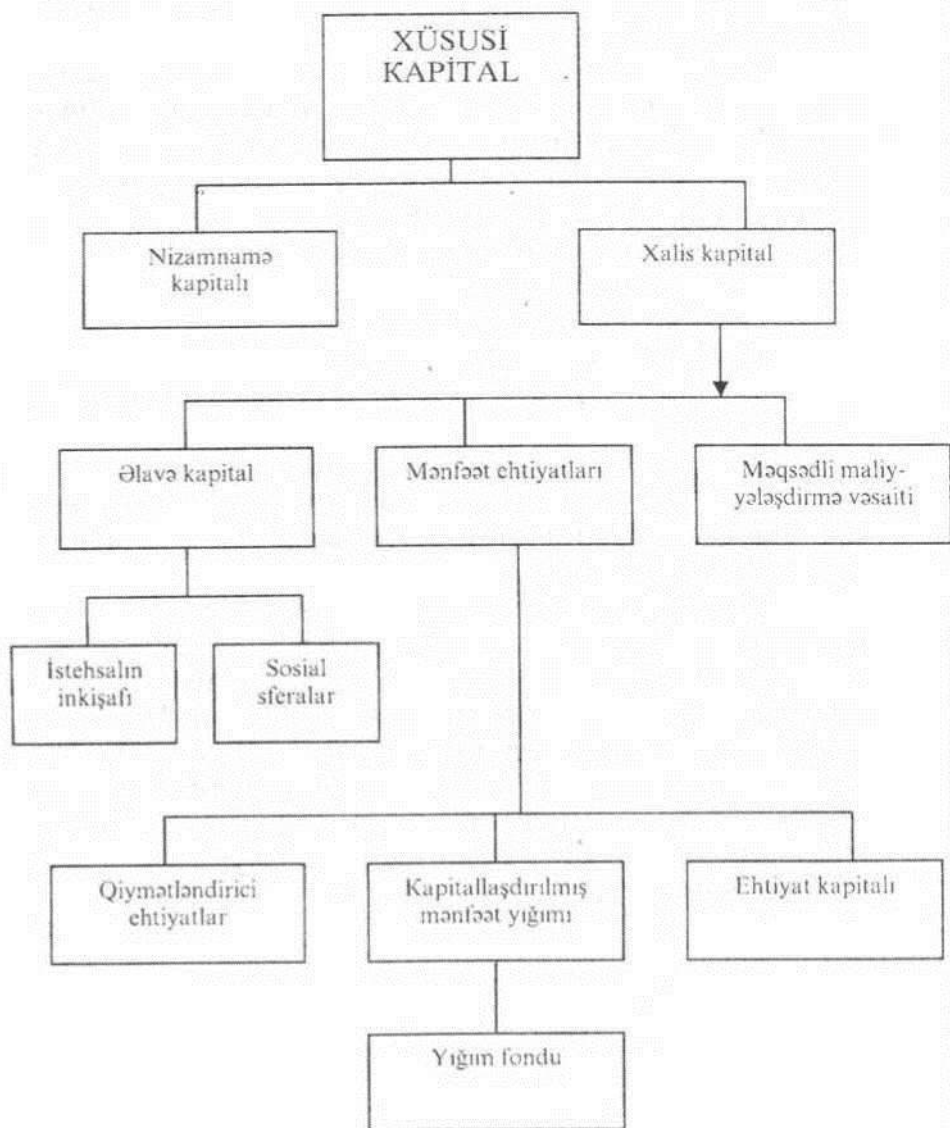
Xüsusi kapitalın iqtisadi mahiyyətinin açıqlanması və onun tərkib hissələrinin təsnifləşdirilməsi mühasibat uçotu və nəzarətin obyektlərini kapitalın hüquqi və iqtisadi

xarakterinə uyğun təyİN etməyə və sxem şəklində təqdim etməyə imkan verdi (şək.1.2.2).

Təqdim olunan uçot obyektlərinin məcmuu lazım olan, etibarlı, dəqiq və kifayət qədər səhmdar cəmiyyətinin xüsusi kapitalını onun yaradılması mənbələrini və məqsədli istifadə İstiqamətləri haqqında informasiyaların formalaşmasını təmin edir. Bizim fikrimizcə, uçot obyektləri içərisində aşağıdakıları ayırmaq lazımdır:

- nizamnamə kapitalı;
- istehsal təyinatlı əlavə kapital;
- sosial sferaların əlavə kapitalı;
- gələcək dövrlərdə kapitallaşdırmaq məqsədi ilə yığılan mənfəət;
- ehtiyat kapitalı, mənfəət ehtiyatı kimi;
- dövlət büdcəsindən və büdcədən kənar fondlardan uzunmüddətli qoyuluşların maliyyələşdirilməsi üçün alınan məqsədli təyinatlı vəsait.

Müvafiq hesablari və subhesablari ayırmaqla xüsusi kapitalın mühasibat uçotunun sistemli təşkili xüsusi kapitalın strukturu haqqında informasiyaları qaydaya salmağa, balansın birinci bölməsinin maddələrinin məzmununu qüvvədə olan uçot siyasətinə uyğun unifikasiya etməyə imkan verir ki, bu da informasiyalardan istifadə edənlərə xüsusi kapitalın hərəkəti haqqında, digər müəssisələrin məlumatları ilə müqayisəyə gələn informasiyaları açıqlamağa imkan verir.

Sxem 1.2.2. Səhmdar cəmiyyətin xüsusi kapitalı, mühasibat uçotunun obyektı kimi.

II FƏSİL

SƏHMDAR CƏMIYYƏTİN XÜSUSİ KAPİTALININ UÇOTU VƏ SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNİN MÜASİR İDARƏETMƏ SİSTEMİNDƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

2.1. iVİihssisəbrin idai-3 edilməsi sistemində səhmdar cəmiyyətin xüsusi kapitainın formalaşmasının u<, 'otu

Bazcır münasibəlbriinin bərpası və inkişafı şəraitində hər bir təsərrüfat subyektinə özünün maliyyə resurslarının xüsusi formalaşdırılması sistemini müstəqil sürətdə yaratmaq hüququ verilmişdir. Bunun əsas mənbələri ilk başlanğıcda avans edilmiş kapital, yığılan mənfəət, amortizasiya ayırmaları, habelə cəlbəedilmiş vəsait və qanun-verici- likdə yol verilən daxilolmalar hesab olunur.

İstənilən fəaliyyət sferasında sahibkarlıq fəaliyyətinin əsas məqsədi kapitalın qorunması və artırılması, xalis mənfəətin əldə olunmasıdır.

bizim fikrimizcə. səhmdar cəmiyyətin xüsusi kapitalını, müəssisənin yeni əmlakların yaradılması prosesində onun tərkib hissəsinin funksional rolu nöqteyi nəzərinə, aşağıdakı strukturda təsnifləşdirmək olar;

- Səhmdar kapital - ilk başlanğıcda avans edilən kapital; əlavə kapital - nizamnamə fəaliyyəti prosesində yeni yaradılan əmlakda faktiki kapitallaşmış vəsait; mənfəət ehtiyatları - sonralar kapitallaşdırmaq məqsədi ilə ehtiyatlandırılmış, lakin həb istifadə olunmamış vəsait; yem əmlakın yaradılmasına məqsədli daxilolma və maliyyələşdirilmə vəsaiti.

Səhmdar cəmiyyətin nizamnamə kapitalı hüquqi və fiziki şəxslərin (o cümlədən xarici) vəsaitinin könüllü olaraq

birləşdirilməsi yolu açıq abunə formasında yaxud təsisçilərin qoyuluşları hesabına kapitah daha da artırmaq məqsədi ilə səhmlərin buraxılışı və satışı yolu ilə formalaşdırılır. Səhmdar cəmiyyətin nizamnamə kapitalının uçotu metodikasını təyin etmək üçün onun formalaşmasının hüquqi cəhəti böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Nizamnamə kapitalı bir tərəfdən müəyyən həcmdə xüsusiləşdirilmiş, mülkiyyət hüququ tam həcmdə cəmiyyətə keçən əmlakın yaradılması mənbəyi, digər tərəfdən səhmdar kapitala cəmiyyəti təşkil edən zaman səhmlərin sahibləri tərəfindən investisiya edilmiş əmlak dəyərlilərin ilk dəyəri həcmində müəssisənin öhdəlikləri kimi və müəssisə fəaliyyəti prosesi ilə əlaqədar olmayan sonralar ödənilən haqlar kimi baxmaq lazımdır.

Nizamnamə kapitalının həcmi təyin edən zaman yeni yaradılan səhmdar cəmiyyətləri və əvvəllər yaradılmış mahiyyət etibarilə mülkiyyətçi sayılan müəssisələr arasında fərq qoyulur.

Son halda söhbət dövlət yaxud bələdiyyə müəssisələrinin özəlləşdirilməsi bazasında yaradılan səhmdar cəmiyyətləri barədə gedir.

İstənilən dövlət yaxud bələdiyyə müəssisəsinin özəlləşdirilməsi ləsisədici sənədlərdə qeyd alınan nizamnamə kapitalın həcmi təyin etmək məqsədi ilə müəssisə əmlakını qabaqcadan qiymətləndirmək və onun alışı dəyərini hesablamaq tələb olunur.

Səhmdar kapitalın mahiyyətinin anlamasına hüquqi baxış səhmdar cəmiyyətləri üçün xarakterik olan uçotun xüsusiyyətlərini müəyyən edir. Mühasibat uçotunda qəbul edilən və maliyyə hesabatında konstant (dəyişilməz) kimi əks etdirilən nizamnamə kapitalının həcmi müəssisənin təsis sənədlərinə uyğun olmalıdır. Müəssisənin cari fəaliyyətində yaradılan səhmdar cəmiyyətinin ilkin avans edilmiş nizamnamə kapitalının həcminə heç cürə toxunmayan, hər

hansı vəsait mənbələri ancaq kapitalın artımını göstərir. Sonuncunun korrekte edilməsinə ancaq qanunvericilikdə yaxud təsisədiçi sənədlərdə nəzərdə tutulan hallarda və qaydada yol verilir.

Səhmdar kapitalın uçotu metodikasının digər xüsusiyyəti onun uçotda əks etdirilən həcmnin necə təyin edilməsi ilə bağlıdır.

Uçotda əks etdirilən nizamnamə kapitalını elan edilmiş, abunə edilmiş, ödənilmiş yaxud götürülmüş məbləğdə təqdim etmək olar.

Səhmdar cəmiyyət qeydə alındığı andan maliyyə uçotu sistemində elan edilmiş kapital öz həcminə görə, səhmdar cəmiyyətinin Nizamnaməsində qeydə alınmış, müəssisə fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsinin və onun kreditörlər qarşısında öhdəliklərinin təmin edilməsinin ilk mənbəyi kimi ayrılır. Abunə kapitalı abunə aparılmış səhmlərin nominal dəyəri kimi ləyin edilir.

Səhmdarlar tərəfindən abunə anında və sonralar verilmiş vəsaitin cəmi ödənilmiş kapitalı təşkil edir. Səhmdar cəmiyyətin əmlakının formalaşması nöqtəyi nəzərinə ödənilmiş kapitalın həcmi müəssisədə aktivlərin əldə edilməsinin həqiqi ük mənbəyidir. Xarici uçot praktikasında bu həcmə «səhmdar kapital» kimi baxılır.

Səhmlər cəmiyyətin öz səhmdarlarından alındığı və onların dövrüydən götürüldüyü halda belə səhmlərin nominal dəyəri götürülən kapitalın dəyəri həcmində formalaşır. Beləliklə, nizamnamə kapitalının analitik uçotunun təşkii müəssisənin səhmlərinə onların mülkiyyət hüquqlarını rəsmiyyətə salan andan onları ləğv edənədək müddətdə səhmdarlara olan faktiki borc məbləği və dinamikasını əks etdirməlidir.

Müxtəlif xarakteristikalarda səhmlərin buraxılışı birdəfəlik kapitallar qoymaqla müqayisədə səhmdar cəmiyyətin böyük maliyyə gücünü təmin edir. Məhdud məsuliyyət-

lilik prinsipi daha sonralar hər hansı bir məsuliyyəti olmadan gəlir alan qoyuluşu tərhin edir.

Nizamnamə kapitalı axıradək rəsmiyyətə .salınmamış səhmdar cəmiyyəti kreditorlarının hüquqları Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 46-cı maddəsi ilə təmin olunur; «Səhmləri tam həcmdə ödənilməyən səhmdarlar onlara aid .səhmlərin dəyərinin ödənilməmiş hissəsi həcmində səhmdar cəmiyyəti qarşısında birgə məsuliyyət daşıyır. Nizamnamə kapitalını müəyyən müddət ərzində formalaşdırmağa cəmiyyətin təsisçilərini məcbur edən hüquq normalarına bütün nizamnamə kapitalım ödəyənədək müəyyən növlərdə fəaliyyətlərin qadağan edilməsi daxildir: səhmdar cəmiyyətin səhmlərinə açıq abunə edilməsinə qadağan və dividendlərin elan edilməsi və ödənilməsinə qadağan» (maddə 51, bənd 3),

Səhmlərə abunə yazılışı və ödənilməsinin gedişatına sistemli müşahidənin sistemli təşkili prosesində əsas informasiyaları cəmiyyətin təsisədiçi sənədlərində göstərilən səhmlərin tipləri (kateqoriyaları) bölgüsündə differensiallaşdırmaq lazımdır. İlk informasiyaların qruplaşdırılması və ümumiləşdirilməsinin digər meyarı həmin cəmiyyətin səhmlərin hər bir sahibi ilə hesablaşmaların uçotunun təşkilinin məcburiliyidir.

Beləliklə, uçot prosesinin dəyişdiyi və müasirliyi səhmdarların hüquqlarının gözlənilməsinə təminatdır.

Cəmiyyəti yaradan anda nizamnamə kapitalı eyni nominal dəyərlə, onluqlara bölünən adı səhmlərin razılaşıdırılmış miqdarından ibarət ola bilər. Səhmdar imtiyazlı səhmləri buraxa bilər. Səhmdar cəmiyyəti təsis edən zaman səhmdarların reyestrinə cəmiyyətin hər bir təsisçisi və cəmiyyətin təsisədiçi sənədlərində göstərilən səhmlərin miqdarı, kateqoriyası (tipləri) haqqında məlumatlar yazılır.

Səhmdar cəmiyyəti nizamnamədə məcburi qeydə alınan, müvafiq qaydada sahibi dəyişilən bütün təsisçilər üçün

xüsusi növdə imtiyazlı səhmlər buraxa bilər. Təsisçi - səhmdarın öz qiyməti ilə satılan səhmləri alan səhmdarla müqayisədə böyük hüquqları ola bilər. Məsələn, müvafiq tiplərdə imtiyazlı səhmlər üzrə səs hüququnu təsisedid sənədlərə uyğun olaraq təqdim edə bilər. Uçotun ayrı-ayrılıqda aparılmasının məqsədəuyğunluğu onunla izah olunur ki, imtiyazlı səhmlər onların sahiblərinə, təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyə nəticəsindən asılı olmayaraq, səhmlərin nominal dəyərində nəzərdə tutulan faiz dərəcəsinə dividend almaq təminatı verir.

Səhmdarların hüquqlarını təmin etmək və qiymətli kağızlar bazarını genişləndirmək, fond və maliyyə bazarlarının vahid informasiya sistemini yaratmaq məqsədilə hər bir səhmdar cəmiyyəti dövlət qeydiyyatından keçəndən sonra bir aydan gec olmayaraq səhmdarların reyestrinin aparılması və qorumasını təmin etməyə borcludur.

Səhmdarların reyestri - səhmdar cəmiyyəti haqqında vahid icmal məlumatlar sistemidir: Səhmlərin xırdalanması və konsolidasiyası haqqında nizamnamə kapitalının həcmi, miqdarı cəmiyyətin elan etdiyi və dövriyyəyə buraxdığı səhmlərin nominal dəyəri və kateqoriyaları (tipləri) haqqında; dividendlərin ödənilməsi haqqında; səhmlərlə əlaqədar sazişlərin aparılmasını təsdiq edən sənədlər haqqında (sazişlər investisiya vasitələrinin iştirakı olmadan həyata keçirilən halda), habelə digər səhmlərə hüququn alınmasına dair digər əsaslar haqqında və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulan hallarda səhmlərin qanunvericilikdə nəzərdə tutulan və, səhmlərin reyestrini sahibi tərəfindən həyata keçirilən öhdəliklərinin çətinləşməsi faktları haqqında. Səhmdarların reyestrinin aparılmasını həm kağız, aparıcılarda, həm də elektron qeydləri şəklində həyata keçirmək olar.

.Adlı qiymətli kağızları sahiblərinin reyestri - emittentin buraxıldığı qiymətli kağızlara qoyulan vəsaitə görə öhdəlik

götürən hüquqi və fiziki şəxslərin müəyyən tarixə siyahısıdır. Beləliklə, mülkiyyət hüququ olan şəxslər qiymətli kağız- lann real sahibləri sayılır. Nominal sahiblər - deponentlər tərəfindən kollektiv mühafizəyə təhvil verilən qiymətli kağızların sertifikatlarını saxlayan depozitariyalardır.

Səhmdarların reyestrinin aparılmasının indiki praktikasının təhlili reyestr sahiblərinin vətənin nümunəvi qiymətli kağızlar bazarının inkişafına həddindən artıq neqativ təsir göstərən sui-istifadə hallarının aşkar edilməsini ifadə etməyə imkan verir. Daha çox yayılmış pozma növü - səhmdarların reyestrə daxil edilməsindən əsassız olaraq imtina edilməsidir.

Emitentin müdiriyyəti üçün sərfəli olmayan səhm sahibləri hesabına səhmdarların siyahısının özbaşına reyestri də dəyişdirilməsi halları da az deyildir.

Digər xarakterik pozuntu qeydə alma üçün həqiqi xərclərdən qat-qat çox olan haqqın alınmasıdır. Bundan əlavə tamahkarlıq məqsədi üz reyestrin aparılması nəticəsində alınan konfidensial informasiyalardan istifadə halları da qeydə alınmışdır.

Yuxanda sadalanan pozuntuların qarşısını almaq üçün fond bazarının infrastrukturunun dövlət tənzimlənməsində ilk təşəbbüs «Azneftkimyamaş» SC tərəfindən irəli sürülmüşdür. Burada bütün respublika müəssisələrinin reyestirlərini cəmləşdirən vahid depozitariya yaradılmışdır.

Adlı qiymətli kağızlar sahiblərinin reyestri tam və qısa ola bilər. Tam reyestrədə adlı qiymətli kağızların bütün real sahibləri və onlara məxsus səhmlər haqqında məlumatlar olur. Qısa reyestrədə özlərinə məxsus qiymətli kağızları depo- zitariyalann kollektiv qorunmasına təhvil verməyən real sahiblər və bu kimi qiymətli kağızlar haqqında habelə bütün nominal sahiblər və bu depozitariyalann kollektiv mühafizəsində olan sertifikatlar (nominal sahiblər) haqqında məlumatlar verilir. Qısa reyestrədə özlərinin qiymətli kağız-

lannı depozitariyalarda açıq saxlamaq üçün verilən real sahiblər haqqında, habelə qiymətli kağızların sertifikatlarını qorumaq üçün digər depozitariyalı cəlb edən (kollektiv saxlama) depozitariyalı haqqında məlumatlar göstərilir. Tam reyestr qısa reyestrədə nominal sahiblər haqqında məlumatları real sahiblər haqqında müvafiq məlumatlarla əvəz etmək yolu ilə formaləşdırılır, məcburi qaydada üdə bir dəfə nominal sahiblər tərəfindən yaxud tam həcmdə məlumatları hazırlamaq üçün sorğu üzrə 10 iş günü ərzində təqdim olunan qısa reyestrlərə əsasən formaləşdirlir.

Səhmdarların reyestrinin aparılması sisteminə aşağıdakılar aid edilir:

- qeydiyyat jurnalında cəmiyyət tərəfindən hər bir kateqoriya (tip) buraxılışı elan edilən səhmlərin miqdarı və nominal dəyəri haqqında xronoloji qaydada qeydlərin aparılması: emitent tərəfindən qiymətli kağızlar buraxılışının dövlət qeydiyyatının aparılmasının gedişatı haqqında; müəyyən kateqoriyada elan edilən səhmlərin qeydiyyatdan keçmiş miqdarı dəyişilən halda səhmlərin, yekun miqdarının korrekte edilməsi haqqında; hər bir kateqoriya (tip) səhmlərin elan edilməsi tarixi və dividendin miqdarı haqqında;

- qeydə alınmış şəxslərin və qeydə alınmış girov pul verənlərin şəxsi hesablarının aparılması;

- səhmlər nağdı formada buraxılan halda səhmlərin verilməsi və ləğv edilməsi jurnalının aparılması;

- qeydə alınmış şəxslərdən alınan ərizələrin (sorguların) uçotunun aparılması sistemi və onlara reyestrədə verilən məlumatlar haqqında informasiyaların təqdim edilməsi;

- səhmdarların reyestrində qeydlər aparmaq üçün əsas sayılan sənədlərin uçotu və saxlanması sistemlərinin aparılması (elektron daşıyıcılarında olan informasiyalar da daxil olmaqla).

Nizamnamə kapitalının vəsaitinin hərəkətini uçota almaq üçün 3Ü1JVÇ1-1İ Nominal ("Nizamnamə kapitalı") adlı hesab nəzərdə tutulmuşdur.

Müəssisə dövlət qeydiyyatından keçən andan başlayaraq səhmdar cəmiyyətin nizamnamə kapitalı təsis sənədlərində elan edilən məbləğdə (301 «Nomina! Nizamnamə) kapitalı» hesabının kreditində əks etdirilir. Qərib ölkələrinin balanslarında səhmlərin bölüşdürülməsinin həqiqi nəticələri aşkar edilənədək yazılmamış səhmlərin nominal dəyəri «Səhmlər» adlı ayrıca hesabda əks etdirilir.

Respublikamızın uçol metodologiyasında belə hesablar yoxdur. Buna görə də yaymaq üçün nəzərdə tutulan lakin hələ sahibkar arasında bölüşdürülməmiş səhmlərin mövcudluğu və hərəkətini uçota almaq üçün biz məsləhət görürük ki, qüvvədə olan mühasibat uçotunun hesablar planı dairəsində 224 «Tələblərə əsasən verilən digər bank hesabları» hesabının nəzdində «Ehtiyatda olan səhmlər» adlı subhesab açılınsın. Btı subhesab cəmiyyətin yayılmamış, müəssisənin kassasında olan səhmlərin nominal dəyəri ilə mövcudluğu və hərəkəti haqqında informasiyaları ümumiləşdirmək üçün nəzərdə tutulur.

«Ehtiyat səhmləri» subhesabının saldosa müəssisə aktivlərinin ehtiyat maddəsi kimi baxmaq lazımdır. Onun cari vəziyyətinə nəzarətin təşkili abunə kompaniyası prosesini təhlil etməyə imkan verir. Bununla əlaqədar olaraq yayılması üçün səhmlərin analitik uçotunu səhmlərin kateqoriyaları (tipləri) üzrə aparmaq məsləhət görülür.

Beləliklə, yeni yaradılan səhmdar cəmiyyətində 224 Tələblərə əsasən verilən digər bank hesabları» hesabının debeti və 3Ü1«Nomina! Nizamnamə) kapitah» hesabının krediti üzrə səhmlərin ilkin emissiyasının gedişatında elan edilən nominal dəyəri ilə aparılan yazılışlar səhmdar cəmiyyətin emissiya prospekti ilə elan edilən kapitalın real həcmi əks etdirir.

Sshmr? abunənin gedişalında səhmdarların reyestrində qeydlərlə yanaşı qeydiyyat jurnalında-əks olunan, səhmin sahibi sayılan şəxs üçün ayrıca hesab və həm də nominal sahib kimi ayrıca şəxsi hesab açılır. Səhmdar - sahibkarın səhmindən fərqli olaraq səhmin nominal sahibi, səhmin sahibi olmadan başqa şəxsin tapşırığı ilə öz adından səhm saxlayan şəxs kimi tanınılır. Şəxsi hesab fərdi nömrə verilməklə müəyyən tarixə qeydiyyatdan keçmiş şəxs barədə həmin tarixə sahibkar yaxud səhmin nominal sahibləri kimi tanınılan şəxslərin müəyyən edilməsi üçün əsas olan məLu- matları özündə əks etdirir. Şə.xsı hesab, qeydiyyat jurnalı kimi ciddi hesabat sənədlərinə aid edilir. Səhmdar - reyestrin sahibi qeydə alınan şəxs haqqında informasiyanı üç ilədək dövrdə saxlamalıdır.

Səhmdarların qeydə alınması anından idarəetmə sistemində yeni uçot obyektı yaranır ki, bu da səhmdar cəmiyyətin nizamnamə kapitalına qoyuluşlar üzrə təsisçilərlə hesablaşmalar adlanır. Müəssisənin təsisçiləri ilə bütün növlərdə hesablaşmaları ümumiləşdirmək üçün 534 «Dividentlərin ödənilməsi üzrə təsisçilərə kriditor borc ləri» hesabı nəzərdə tutulmuşdur. Bu hesab, bir tərəfdən, nizamnamə kapitalına ödəmələr üzrə hesablaşmaları uçota almaq üçün - 534-1 «Nizamnamə kapitalına ödəmələr üzrə hesablaşmalar» subhesabı, digər tərəfdən təsisçilərə hesablanan dividendlər üzrə onlarla hesablaşmaları uçota almaq üçün - 534/2 «Gəlirlərin ödənilməsi üzrə hesablaşmalar» subhesabı nəzərdə tutulmuşdur.

534-1 subhesabında səhmlərə aparılan abunə məbləğində mövcud və səhmdarların borclarının dəyişilməsi məbləğləri uçota alınır. A.zərbaycanda fond bazarının inkişafı vətən müəssisələrin Ükvid səhmlərinin bazar dəyərinin artmasını stimullaşdırır.

Bununla əlaqədar olaraq səhmdar cəmiyyətin nizamnamə kapitalına ödəmələr üzrə səhmdarların ümumi bor-

cundan abunə edilmiş səhmlərin nominal dəyəri ilə həcmi və bu kateqoriyada səhmlərin nominal qiymətdən yuxarı satışından gözlənilən emissiya gəlirini ayırmaq lazımdır. Buna görə də, biz məsləhət görürük ki, investorların səhmlərinin nominal dəyəri üzrə faktiki borcunu 534-1\ro-li «Nizam- namə kapitalına ödəmələr üzrə hesablaşmalar» subhesabında əks etdirilsin, əlavə olaraq səhmlərə abunə yazılan şəxslərin nominal dəyərdən artıq məbləğdə həqiqi borclarını uçota almaq üçün 534/2-2JS2-1İ «Əlavə kapitalına ödəmələr üzrə hesablaşmalar») adlı birinci dərəcəli subhesab, 534-3 şifri verməklə «Gəlirlərin ödənilməsi üzrə hesablaşmalar») adlı müvafiq subhesablar açılınsın.

Biz məsləhət görürük ki, səhmlərə abunə başa satdıqdan sonra açılan şəxsi hesablara əsasən abunə yazılışı üzrə səhmlərin nominal dəyəri aşağıdakı mühasibat yazılışı ilə aparılsın: debet 534-1 «Nizamnamə kapitalına ödəmələr üzrə hesablaşmalar»), kredit 224 «Tələblərə əsasən verilən digər bank hesabları») hesabı - abunə üzrə səhmlərin nominal dəyəri üçün: debet 301-1 «Elan edilmiş kapital»), kredit 301-2 «Abunə kapitalı») - abunə üzrə səhmlərin nominal dəyəri üçün: debet 302-2 «Əlavə kapitala ödəmələr üzrə hesablaşmalar»), kredit 311-2 311 «Emissiya gəliri») - emissiya gəlirinin həcmi üçün.

Şərh etdiyimiz situasiyada səhmdar cəmiyyətin aktivləri onlar arasında bölüşdürülən səhmlər və yaymaq üçün elan edilən ehtiyat səhmləri üzrə səhmdarların borcunun həcmi göstərir. Bundan əlavə səhmlərə abunə yazılışının aparılması prosesində nizamnamə kapitalının elan olunan həcmi və emission gəlirlərin dinamikasına nəzarət yetirilir. Ümumiyyətlə cəmiyyətin yayılmamış səhmləri cəmiyyətin direktorlar şurasının sərəncamında qalır.

Səhmlərin buraxılışı ancaq «blank») və «blanksız») formada həyata keçirilə bilər. Alqı-satqı sənədlərdə və digər qanunvericilikdə yol verilən əsaslar üzrə qiymətli kağızlara

hüquq sertifikat verilən anda, ya da - depozitariyalarda saxlanılan qiymətli kağızlar üzrə mədaxil yazılışları həyata keçirilən anda yeni sahibə keçir. Qapalı tipli səhmdar cəmiyyətin səhmdarlarının çoxunun razılığı olmadan bağlanılan alqı-satqı sazisi, cəmiyyətin nizamnaməsində başqa hal nəzərdə tutulmayan şəraitdə etibarsız sayıla bilər.

«Səhmdar cəmiyyətlər haqqında Qaydalar»a uyğun olaraq cəmiyyət qeydiyyatdan keçəndən sonra 30 gün ərzində nizamnamə kapitahının azı 50%-i ödənilməlidir. Cəmiyyətin fəaliyyətinin birinci ilində nizamnamə kapitalının ikinci yarısı ödənilməlidir. Təsisçilər təsisedici sənədlərə uyğun olaraq alınan səhmlər məbləğində maddi əmlaklarını verə bilər. Pul ifadədə manatla ödənilən haqq 221 «Kassa» hesabının 223 «Hesablaşma hesabı» hesabının debetində, binalar, tikililər, avadanlıqlar və digər əsas vəsait obyektləri şəklində ödəmələr - 111 “Torpaq, tikili və avadanlıqlar” hesabının debetində yazmaqla mədaxil edilir. Torpaqlardan, sudan və digər təbii resurslardan, binalardan, tikililərdən, avadanlıqlardan və başqa əmlaklardan istifadə hüququ və intellektual hüquqlar şəklində ödəmələr hesabının 101, «Qeyri-maddi aktivlər» hesabının debetində əks etdirilir, təşkilatların qiymətli kağızları 182 Uzunmüddətli verilmiş borclar» və 225 “Pul vəsaitlərinin ekvivalentləri hesablarının, xammal əsas və köməkçi materiallar, ehtiyat hissələri və dövriyyə vəsaitlərinə daxil edilən digər əşyalar qoyulduqda 201 «Materiallar» və 207 “Digər ehtiyatlar” hesablarının debetində əks etdirilir.

Səhmdarlardan səhmlərin ödənilməsi hesabına vəsaitin faktiki daxil olması 302-1 «Nizamnamə kapitalına ödəmələr üzrə hesablaşmalar» hesabının krediti (səhmlərin nominal dəyəri həddində) və 302-2 «Əlavə kapitala ödəmələr üzrə hesablaşmalar» hesabının krediti üzrə (nizamnamə kapitalının həcmi dəyişdirmədən səhmlərin dəyərinin nominaldan yüksək məbləği) əks etdirilir.

Bu halda, qeyd etmək lazımdır ki, nizamnamə kapitalı ancaq pul vəsaitindən yox, həm də digər maddi dəyərlərdən toplanılan halda təsisedici sənədlərdə sonuncuların qiyməti onların verilməsində səhmdarlarda qeydə alınan müvafiq məbləğə uyğun gəlməyə də bilər. Əksər hallarda belə ödəmələrin qiyməti ilk dəyərindən yüksək yaxud aşağı, bir qayda olaraq bazar (birja) qiymətləri səviyyəsinə yaxın olur. Əmlakla ödəmələrin dəyəri cəmiyyətin təsisçilərinin birgə qərarı ilə pulla qiymətləndirilir və nizamnamə kapitalında onların payını təşkil edir.

Bununla belə praktikada təsərrüfat dövrüyyəsində müstəsna hüquqların, xüsusilə də özəlləşdirmədə, habelə müxtəlif təsərrüfat subyektlərinin yaradılmasında hüquqların həyata keçirilməsində mümkün imkanlardan vicdansızcasına istifadə halları olmuşdur. Çox vaxt qüvvədə olan qanunvericiliyin əksinə olaraq pay haqqı kimi verilən müstəsna hüquqlarının ayrı-ayrı vətəndaşların peşə vərdişlərinə ya da onların təşkilati və başqa xidməti fəaliyyətinə bərabər tutulmasına yol verildi.

Səhmdar cəmiyyəti təsis sənədlərində konveriləşdirilən valyuta ilə qiymətləndirilən əmlakı, həm də səhmlərin ödənilməsindən daxil olan mədaxil anında Azərbaycan Mərkəzi Bankı tərəfindən birja kursu ilə qiymətləndirilən xarici valyutada vəsaiti mədaxil edir.

Mühasibat uçotunda mədaxil günündə təyin edilən məbləğdə, sonuncuları qəbul edən zaman qüvvədə olan, təsisedici sənədlərdə müəyyən edilmiş məbləğ arasındakı fərq 223 “Bank hesablaşma hesabı” hesabının yaxud əmlakın uçotu hesablarının debeti 335 “Digər ehtiyatlar” krediti ilə muxabirələşməklə qeydə almır.

Səhmdar cəmiyyətin kapitalına qoyuluşlar üzrə hesablaşmaların analitik uçotunun aparılması üçün əsas təsisedici sənədlər, səhmdarların reyestri, səhmdarlar tərəfindən borc məbləğlərinin ödənilməsinə dair onların şəxsi

hesablarında ödəmələrinin mədaxil edilməsini qeydə alan sənədlər: əsas vəsaitlərin və qeyri-maddi aktivlərin qəbul- təhvil aktları, mədaxil qaimələri, tədiyyə tapşırıqları, kassa mədaxil orderləri və digər sənədlər ola bilər.

Azərbaycan Prezidentinin «Səhmdaiarın hüquqlarının təmin edilməsi tədbirləri haqqında» fərmanına uyğun olaraq səhmdar cəmiyyətinin reyestr sahibi səhmdara onun mülkiyyət hüququnu təsdiq edən çıxarış verməlidir. Səhmdarların reyestr sahibi qeydiyyatdan keçmiş şəxsə səhmdarların reyestrindən çıxarış verərkən sərfl edilmiş xərclərin faktiki dəyərindən çox olmayan məbləğdə, onun tərtib edilməsi və verilməsi üçün haqq ola bilər.

Hal-hazırkı dövrdə səhmdar kapitalın formalaşması üzrə xərclərin təsnifinə və tərkibinə birmənalı yanaşma yoxdur, bu xərclərin mənbəyi haqqında məsələlər demək olar ki, nəzəri və praktiki həll edilməmişdir. Səhmlərə abunə və onların yayılması üzrə xərcləri səhmdar kapitalın yaranması anından asılı olaraq nizamnamə kapitalının ilkin formalaşması ilə əlaqədar xərclərə və cəmiyyətin sonrakı fəaliyyətinin gedişində onun dəyişilməsi ilə əlaqədar xərclərə ayırmaq olar. Özünün iqtisadi mahiyyətinə görə birinci qrup xərclərə təşkilati xərclər aid edilir, səhmdar cəmiyyəti nin təsis edilməsi üçün spesifik xərclər də bu qrupa aiddir. Beləliklə, ilkin emissiyanın gedişində səhmlərin buraxılışı və yayılması ilə əlaqədar xərclər {sertifikat blankları, səhmlərin əldə edilməsi, banka səhmlərin yayılmasına dövlət tərəfindən vəkil edilmiş təşkilatlara komissiyon mükafatların verilməsi, qeydiyyat junallarının səhmdarların şəxsi hesabları üçün nümunəvi blankların əldə edilməsi, poçta-teleqraf xərcləri və sairə) birinci qrupa aid edilir.

Bununla belə Azərbaycan hökumətinin İU.06.1994-cü il tarixli 11 LNI[^]-li qərarı ilə təyin edilmişdir ki, səhmlərin və digər qiymətli kağızların buraxılışı və yayılması ilə əlaqədar yuxarıda sadalanan qrup xərclər müəssisənin sərəncamında

qalan mənfəət və digər məqsədli daxilolmalar hesabına həyata keçirilsin.

Mühasibat uçotu metodologiyasındakı sonuncu dəyişikliklərdə, həmçinin onun normativ tənzimləmə sistemində fəaliyyətinin gedişatmda təsisedici sənədlərin və digər fərmanların yenidən rəsmiyyətə salınması zəruriyyəti ilə əlaqədar müəssisənin xərcləri (müəssisənin genişləndirilməsi, fəaliyyət növlərinin dəyişdirilməsi, vəzifəli şəxslərin imzalarının nümunələrinin təqdim edilməsi, yeni stampları, möhürlərin hazırlanması və i.a.) 721 “İnzibati xərclər” hesabının debetində uçota alman xərclər kimi təyin edilir. (Azərbaycan Respublikasının müəssisə və təşkilatlarının illik mühasibat (malyyə) hesabatlarının doldurulması barədə təlimatına əsasən).

Bir halda ki, səhmdar cəmiyyətin fəaliyyətinin gedişatında nizamnamə kapitalının həcmində dəyişilməsi ilə əlaqədar hər hansı bir qərar istehsal və idarəetmə zəruriyyətindən irəli gələ bilər və təsisedici sənədlərin mütləq təzədən rəsmiyyətə salınmasını tələb edir, deməli səhmdar cəmiyyətin kapitalının həcmində dəyişilməsi üzrə xərcləri idarəetmə üzrə sair əlavə xərclərin tərkibində uçota almaq iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış hesab edilə bilər.

Bununla belə, fikrin aydınlığı ancaq açıq tipli səhmdar cəmiyyətlərə çevrilmiş özəlləşdirilən dövlət yaxud bələdiyyə müəssisələrinə münasibətə aiddir. 1994-cü ildə illik mühasibat hesabatı formalarının doldurulması qaydaları haqqında təlimata əlavədə müəyyən edilir ki, mülkiyyət formasını dəyişən müəssisə göstərilən xərcləri özünün sərəncamında qalan mənfəət hesabına apara bilər (44 səhifə, b.50).

Bizim fikrimizcə, səhmdar kapitalın formalaşdırılması və dəyişilməsi xərcləri kommərsiya təşkilatının səhmdar formasının xüsusiyyətlərindən asılıdır və səhmdar cəmiyyətinin təsis edilməsi gedişatmda və sonralar onun nizamnamə fəaliyyətində zəruridir. Bununla əlaqədar olaraq bu qrup

xərclərin örtülməsi mənbələri aşağıdakılar ola bilər; 1) təsisçilərdən məqsədli daxilolmalar (debet 220,223 kredit 544 - məqsədli haqlar məbləğində; debet 544 kredit 217, 244 - taktiki xərclər məbləğində).

2) səhmlərin buraxılması və yayılması ilə əlaqədar xərcləri satışdan kənar xərclər kimi qəbul etmək və faktiki baş verməsini 341N9-İİ hesabın debetində və 221, 223 >19-İi hesabların kreditində əks etdirmək lazımdır.

3) səhmdarların reyestrindən çıxarışların tərtibi və verilməsinə görə və digər mülkiyyət hüququnun rəsmiyyətə salınması ilə əlaqədar olaraq səhmdarlar tərəfindən ödəmələr, satışdankənar əməliyyatlardan gəlirlərdir, mühasibat uçotu sistemində 221, 223 İNs-li hesabların debeti və 34İjN9-li hesabın krediti üzrə əks etdirilir.

Nizamnamə kapitalının formalaşması və həcmnin dəyişilməsi üzrə xərclərin analitik uçotunun səhmlərin növləri (kateqoriyaları) bölgüsündə aparılmasının mümkünlüyü irəli sürülür. (Sonralar dövriyyədə olan 1 səlīm hesabı ilə məsrəfləri kalkulyasiyaşdırmaqla).

Təqdim olunan səhmlərin buraxılması və yayılması üzrə xərclərin və onların örtülməsi mənbələrinin uçotu sistemi cəmiyyətin menecerlərini səhmlərin gəlirliliyinə və onların yayılması istiqamətlərinə nəzarət üzrə idarəetmə qərarları qəbul etmək üçün lazım olan və kifayət qədər informasiyalarla ləmin edir.

Son illərdə qərb ölkələrdə «Opsion» maliyyə-təsərrüfat hesablaşmalar sistemi böyük şöhrət qazanmışdır. İqtisadi ədəbiyyatlarda ayrı-ayrı partiyalarda səhmlərin güzəştə satışı opsiyon adlanır. Lakin beynəlxalq terminologiyaya istinad edərək dəqiqləşdirmək lazımdır ki, Opsion - bir partiya səhmlərin (adətən 100 vahiddən çox) alışı hüququdur. Səhmlərin özlərini yox, ancaq opsiyon kontrakda göstərilən müddətdə onların fiqsıya edilmiş qiymətlə əldə edilməsi hüququnu alırlar.

Ölkə müəssisələrinin təcrübəsində opsiya cəmiyyətin müdiriyyəti ilə onun qulluqçuları arasında bir partiya səhmlərinin müəyyən güzəştli şərtlərlə müəssisənin işçiləri tərəfindən əldə edilməsi hüquqlarının verilməsi haqqında saziş kimi baxılır. Bu hüquq başlıca olaraq səhmdar cəmiyyətin üzvlərinə pulsuz verilir.

Bir halda bu növdə opsiya kontraktında razılaşan gündə cari bazar dəyəri ilə əldə edilməsini (xarici alıcılar üçün də) təmin edir.

Digər hallarda opsiya müəssisənin qulluqçularına, daha sonralar fiksasiya edilmiş qiymətlə əldə etmək hüququ verir. Opsiyanın sonuncu növündən adətən rəhbər işçiləri təltif etmək yaxud həvəsləndirmək üçün istifadə olunur. Belə səhmlərinin cari məzənnəsi yüksələn halda işçi onu fiksasiya edilmiş opsiya qiyməti ilə əldə edib, bazar dəyəri ilə sata bilər ki, bu da əlavə gəlir götürməyə imkan verir. Mühəsibat uçotu sistemində faktiki opsiya ödənişi qiymətli kağızlarla əlaqədar əməliyyatlardan gəlir kimi qəbul edilir və SOJSfe-li hesabın kreditiv ə pul vəsaitini uçota alan hesabların debeti üzrə əks etdirilir.

Səhmdarların səhmlərə mülkiyyət hüququ rəsmiyyətə salındıqdan və səhmlər faktiki ödənildikdən sonra səhm iştirakçılarının aldıkları səhmlərin nominal dəyəri 301-2 «Abunə kapital» subhesabının debetindən 301-3 «Ödənilən kapital» subhesabının kreditinə köçürülür. Emissiya gəlirini uçota almaq üçün 385 «Digər ehtiyatlar» hesabının nəzdində 311 «Emissiya gəliri» və 311-21 «.\bunə üzrə emissiya gəliri» adlı subhesablar açmaq məqsəduyğundur. Göstərilən sintetik və subhesablarda aşağıdakı analitik hesablar açmaq lazımdır; «Sadə səhmlər», «İmtiyazlı səhmlər» (bunları sonralar A tip və B tip səhmlər üzrə konkretləşdirməklə), kumulyativ, konvertləşdirilən. Verilən analitik uçot hesablarında məbləğlərin dəyişilməsi, səhmdar cəmiyyətin nizamnaməsində və imtiyazlı səhmlər seriyalı üçün emissiya

prospektində nəzərdə tutulmuş qaydada imtiyazlı səhmlərin adi səhmlərlə dəyişdirilməsi mümkündür.

Qanunvericilikdə adi səhmlərin İmtiyazlı səhmlərlə dəyişdirilməsinə yol verilmir. Konvertləşdirmədən fərqli olaraq dəyişdirmə əlavə .səhmlərin buraxılması nəzərdə luur.

Səhmdar özünün adi səhmini səhmdar cəmiyyətinə nominal dəyərilə satır. Mühasibat uçota sistemində bu əməliyyat 321 «Geri alınmış kapital (səhm.)» subhesabının debeti və 302-1 «Nizamnamə kapitalına Ödəmələr üzrə hesablaşma- lar» subhesabının kreditində əks etdirilir. Bu zaman qiymətli kağızlarla əlaqədar əməliyyatlardan vergi hesablamaları və səhmlərin satışından alınan gəlirdən gəlir vergisi hesablamaları aparılır.

Müəssisənin balansına mədaxil edilən səhmləri bir ildən çox saxlamaq olmur. Bu dövr ərzində onları ya yeni sahiblərə vermək, ya da ləsisədici sənədlərdə müvafiq dəyişikliklər etməklə dövriyyədən götürmək olar.

Səhmdar imtiyazlı səhmləri emitentdən alır, həm də bir daha qiymətli kağızlarla əməliyyatlardan vergi ödəyir. Bu əməliyyat 334 «Nizamnamə üzrə ehliyat» üzrə hesablaşmalar debetinə və 321 «Geri alınmış kapital (səhm.)» hesabının kreditinə yazılır.

Səhmdar cəmiyyət - emitent öz səhmlərini bazardan yaxud da səhmdarlardan ala bilər. onları aşağıdakı məqsədlərə subsidiya edə bilər: opsiyon vasitəsi ilə məssisə işçiləri arasında bölüşdürmək üçün səhmlərə malik olmaq; cəmiyyətin səhmləri üçün yararlı konyunkturanı müdafiə etmək; dövr edən səhmlərin miqdarını azaltmaq yolu ilə səhmdar cəmiyyətin hər bir səhminə gəliri artırmaq; digər kompaniyalara investisiyaları həyala keçirmək üçün kifayət miqdarda səhmləri toplamaq; səhmlərin nəzarət paketinin bir adamın əlinə keçməsinin qarşısını almaq.

Cəmiyyətin aktivlərinin və xüsusi kapitalının azalması xüsusi səhmlərin əldə edilməsinin nəticəsidir. Satın alınan xüsusi səhmlər vətən səhmdar cəmiyyətlərində bir ilədək müddətə qala bilər, bu cür səhmlər yenidən dövriyyəyə buraxılan anadək onların səs vermə hüququ, üstünlük hüququ, dividendləri almaq hüququ, habelə səhmdar cəmiyyəti ləğv edilən halda onun qalığı dəyərindəki pay almaq hüququ olur. Beynəlxalq praktikada səhmlər nominal dəyəri ilə yaxud da ondan yüksək dəyərlə buraxılan və tam ödənilən, daha sonralar emitenlə tərəfindən təzədən əldə edilən hallarda həm də səhmi nominal dəyərdən aşağı qiymətlə təkrarən buraxıla bilər. Eyni zamanda səhmlərin birinci emissiyasında belə əməliyyat zərərli deyil. Xüsusi səhmlər portfeli ilə əlaqədar əməliyyatlar səhmdar kapitalın ödənilən hissəsi və emission gəlir qismində səhmdar cəmiyyətin xüsusi kapitalının həcminə təsir göstərir. Nəzərə almaq lazımdır ki, hazırki dövrdə səhmdar cəmiyyətdə - dövlət müəssisəsinin hüquq qəbul edicisinə, cəmiyyətdə B tipli (əmlak fondu) imtiyazlı səhmlər olduqda, habelə əmlak fondu və onların nümayəndələri tərəfindən səhmlərin satıldığı anda onlar tərəfindən buraxılan səhmləri almaq qadağandır (Açıq tipli səhmdar cəmiyyətin nümunəvi nizamnaməsi. Maddə 4.4 və 5.5.). Göstərilən səhmdar cəmiyyətin il ərzində kimdənsə xüsusi səhmlərin 10%-dən çoxunu almaq hüququ yoxdur.

Səhmdar cəmiyyətinin özünün səhmdarlarından aldığı xüsusi səhmlərinin uçotu 224 «Tələblərə əsasən verilən banu hesabları»-da «Səhmdarlardan alınan xüsusi səhmlər» subhesabında aparılır. Burada xüsusi səhmlərin analitik uçotu nominal dəyərlə, onların növləri bölgüsündə aparılır. Alınan səhmlərin növünü, nömrəsini, seriya və nominal dəyərini göstərməklə siyahı üzrə kassaya mədaxil edilir və pul sənədləri üçün qəbul olunan qaydada kassada saxlanılır.

Alqı-satqı sazişi rəsmiyyətə salındıqdan sonra səhmdarların reyestrində müvafiq qeydlər edilir və 224>T9-li hesabın debeti və müvafiq pul vəsaitini uçota alan hesabların (221,223) krediti üzrə səhmdar cəmiyyəti tərəfindən alman xüsusi səhmlərin nominal dəyəri məbləğində qeydlər edilir. Qüvvədə olan mühasibat uçotunun hesablar planında xüsusi səhmlərin nominal dəyərdən yüksək və ya aşağı qiymətlə əldə edilməsinə dair əməliyyatların uçota alınması nəzərdə tutulmamışdır. Bununla əlaqədar olaraq biz təklif edirik ki, bu səhmlərin alış qiymətinin onların nominal dəyərindən kənarlaşmaların həcmninin əvvəllər alman emis- yon gəlir yaxud bölüşdürülməmiş mənfəət hesabına (birincisi olmayan halda) aparılmasını məsləhət bilirik: Debet 331 «Digər ehtiyat» hesabı, 311 «Emissiya gəliri» hesabı (344,331,343) hesabların yaxud 343JVr°-li hesabın «Yığılmı fondu» subhesabının debeti) və pul vəsaitini uçota alan hesabların krediti. Satın alman xüsusi səhmlərin dəyəri onların nominal dəyərindən aşağı olan halda alınan dəyər fərqi emissiya gəliri kimi qəbul etmək və 224 «Tələblərə əsasən verilən bank hesabları» hesabının debeti və 335 «Digər ehtiyatlar» hesabın 31 IXe-li subhesabın krediti üzrə mühasibat yazılışı ilə əks etdirmək lazımdır. Özünün səhmdarlarından alınan səhmlərin nominal dəyəri üçün 301 “Nominal (Nizamnamə) kapitalı) «Nizamnamə kapitalı» hesabında düzəliş qeydlərini 302 “Nominal kapitalın ödənilməmiş hissəsi «Ödənilən kapital» subhesabında qalıqın həcmi azaltmaqla və 321 “Geri alınmış kapital səhm.” hesabında qalıqı artırıqla həyata keçirilir.

Direktorlar şurasının səhmdar cəmiyyətinin nizamnaməsində təyin edilən səlahiyyətləri dairəsində onların portfəldə olan xüsusi səhmləri satmaq, girov qoymaq və başqa yolla özgəninkiləşdirmək hüququ vardır. Həmin səhmlərin nominal dəyərlə satışı üzrə əməliyyatlar 224N9-1İ hesabın

debeti və pul vəsaitlərini uçota alan hesabların krediti üzrə mütəxəssisləşməklə uçota alınır.

Qiymətlər nominal dəyərdən yüksək olduqda fərq məbləği pul vəsaitini uçota alan hesabların debeti və 311 «Emissiya gəliri» hesabının kreditində əks etdirilir, çünki bu vəsait əlavə ödənilən kapitaldır. Satış qiyməti nominal dəyərdən aşağı olduqda fərq məbləği əvvəllər yığılan emissiya gəliri hesabına örtülür və emissiya itkiləri kimi qəbul edilir: debet 311 «Emissiya gəliri» hesabı, kredit 224 «Tələblərə əsasən verilən bank hesabları» hesabının «Səhmdarlardan alınan xüsusi səhmlər» subhesabı. Eyni zamanda yenidən dövriyyəyə buraxılan səhmlərin nominal dəyəri 321-i Geri alınmış kapital-adi səhmlər hesabının debetinə və 321-1 «Geri alınmış kapital — adi səhm» subhesabının kreditinə yazılır.

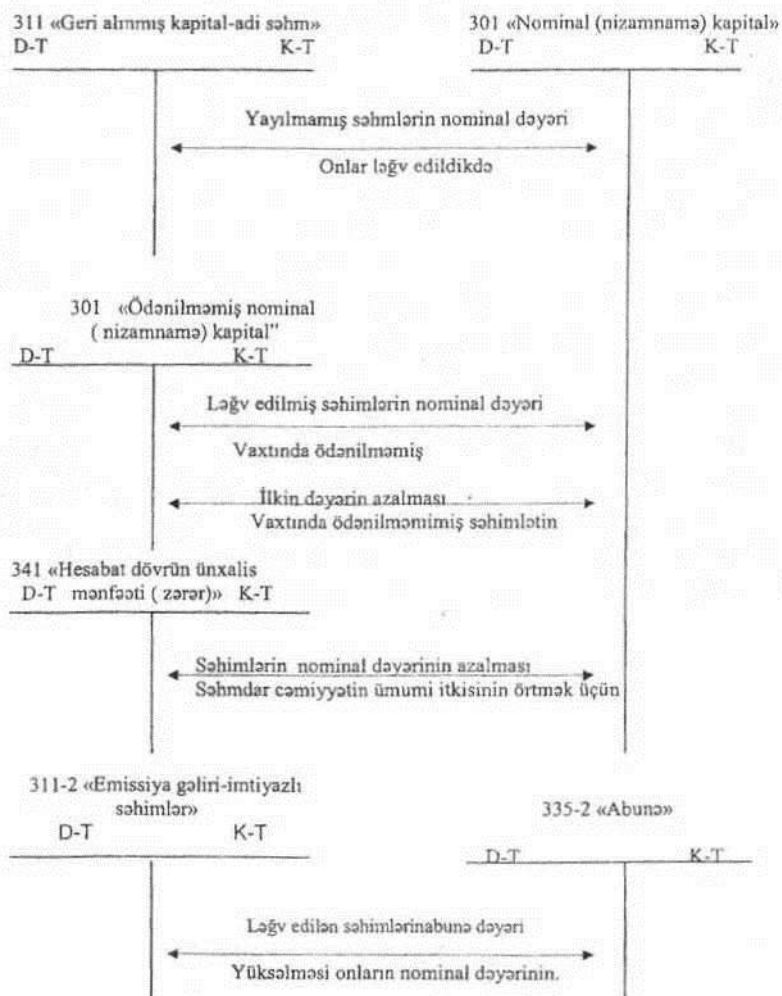
Xüsusi səhmlər portfelinin ləğv edilməsi barədə qərarın qəbul edilməsi səlahiyyəti səhmdarların ümumi yığıncağına verilir, çünki ancaq o nizamnamə kapitalının həcminə və Nizamnamənin dəyişdirilməsinə təsir göstərir. Səhmdar cəmiyyəti tərəfindən alınan xüsusi səhmlərin ləğv edilməsi, mühasibat uçota sistemində 321 «Geri alınmış səhmlər» «Səhmdarlardan alınan xüsusi səhmlər» hesabının krediti və 321 «Geri alınmış kapital səhm» subhesabının debeti üzrə ləğv edilən səhmlərin nominal dəyəri məbləğində yazılış verməklə səhmdarların müvafiq reyestrində aparılan qeydlərə əsasən edilir.

Səhmdar cəmiyyətin nizamnaməsində nizamnamə kapitalını azaldan digər halları da nəzərə almaq məqsəduyğundur. Məsələn, dövlət qeydiyyatından keçəndən sonra 30 gün ərzində Nizamnamə kapitalını təsis edən zaman elan edilən məbləğ tam həcmdə ödənilməyən hallarda səhmdar cəmiyyəti haqqında qaydalara əsasən direktorlar şurasının səhmlərin ödənilməmiş hissəsinin iş günü ərzində ödənilməsinə səhmdarlardan tələb etmək ixtiyarı vardır. Vaxtında

ödonilmoyən səhmlərə cəmiyyəlin xeyrinə faizlər hesablanır və nizamnaməyə uyğun olaraq onlardan alınır. Belə əməliyyatlar mühasibət hesablarında bu cür qeydə alınır: 534 «Dvidentlərin ödənilməsi üzrə təsisçilərə kreditor borc» debeti və 341Xt!-li hesabın krediti - abunə səhmlərini vaxtında ödənilmədiyinə görə hesablanan faizlərin ödənilməsi üçün. Cərimə sanksiyaların ödənilməsi pul vəsaitini uçota alan hesabların debetinə və 534 «Dvidentlərin ödənilməsi üzrə təsisçilərə kreditor borc subhesabının kreditinə yazılır.

Səhmdar cəmiyyətin ali idarəetmə orqanı - səhmdarların ümumi yığıncağı - səhmdar cəmiyyətinin yayılmamı.?' və Ödənilməmiş səhmlərinin həcmində nizamnamə kapitalının azaldılması haqqında qərar qəbul etdikdən sonra (iclasda iştirak edən səhmdarların □ hissəsinin səs çoxluğu ilə) 15 gün ərzində nizamnamədə edilən dəyişikliklər barədə .Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinə məlumat verməlidir. Səhmdar cəmiyyətin nizamnaməsində müvafiq dəyişikliklər edildikdən sonra kreditorların razılığı ilə nizamnamə kapitalının azalmasını mühasibət uçotu hesablarında 1.1. sxemində verilmiş qaydada əks etdirmək lazımdır.

Şəkil 2.1.1. Nizamnamə kapitalının azalması üzrə əməliyyatların mühasibat uçotu hesablarında əks etdirilməsi sxemi.

Təsərrüfatçılığın bazar şəraitində səhmdar cəmiyyətinin effektiv fəaliyyətində əlavə səhmlərin buraxılışı gedişatında yaxud əvvəllər buraxılan səhmlərin minimum dəyərini artırmaq yolu ilə səhmdar kapitalın artırılması mümkündür. Bu zaman Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin 12.04.94-cü il tarixli öJV-sli «Azərbaycan Respublikası ərazisində qiymətli kağızların buraxılışı və qeydiyyatı haqqında» təlimata uyğun olaraq əlavə səhmlərin emissiyası qeydlərinin aparılması, ya da əvvəllər buraxılan səhmlərin qeydiyyatını və yeni nominalla buraxılan səhmlərin qeydiyyatını ləğv etmək tələb olunur.

Müəssisə səhmlərin buraxılması formasını müstəqil sürətdə həll edir, lakin Azərbaycan Respublikasının 10.11.93-cü il tarixli 51X9-II «Qiymətli kağızlar buraxılışı və dövriyyəsi və Azərbaycan Respublikasında fond birjalari haqqında Qaydaların təsdiq edilməsi haqqında» qərarına görə (b.7) buraxılan səhmlərin Azərbaycanın İqtisadi İnkişaf Nazirliyində, Maliyyə Nazirliyində qeydə alınması bütün səhmdar cəmiyyətləri, o cümlədən qapalı tipli səhmdar cəmiyyətləri üçün məcburidir.

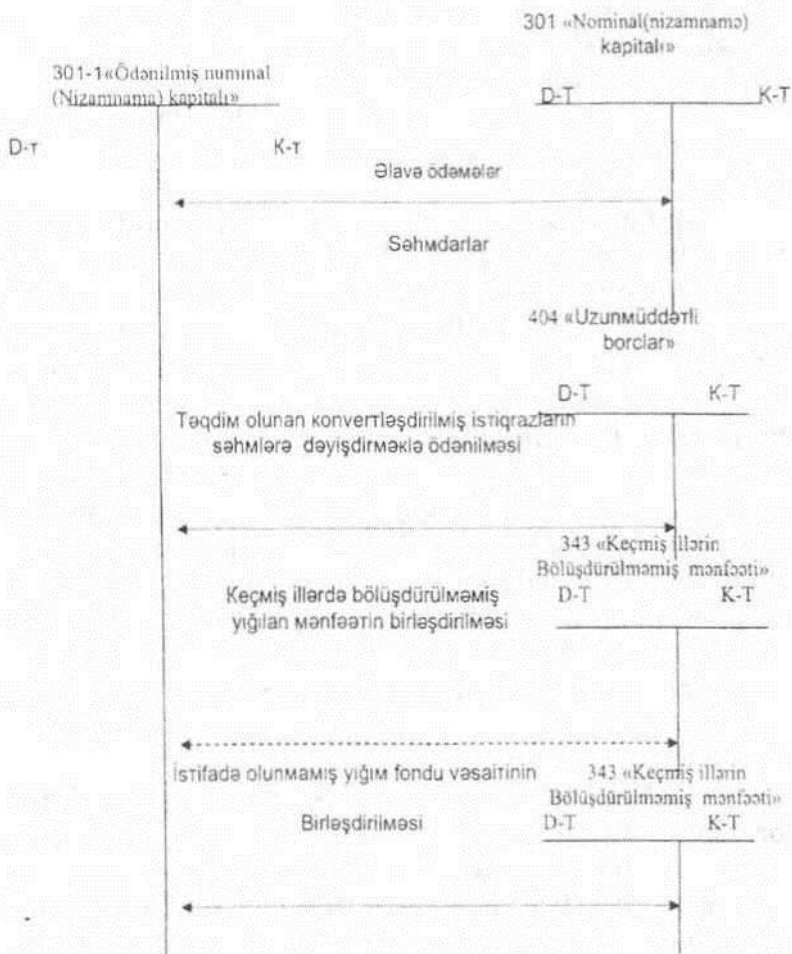
Həmin qanunverici sənəddə qeydiyyatın keçirilməsindən imtina edilməsinin iki halı əsas kimi nəzərdə tutulur; emissiya prospektində verilən müştəri haqqında informasiya etibarsızlığı və tam olmaması və onun təsərrüfat fəaliyyətində zərərlərin mövcudluğu (b.38).

Səhmlərin əlavə emissiyasında emissiya prospekti qeydə alınan andan sonra 5 gün ərzində səhmdarların reyestrində şəxsi emissiya hesabının alınması haqqında qeydlər edilir və burada mülkiyyətə keçirilməmiş bütün əlavə emissiya səhmləri əks etdirilir.

Qeydiyyat jurnalında səhmlərin hər bir əlavə emissiyası haqqında qeydlər edilir və yeni qəbul edilən şəxsin adına yeni şəxsi hesab açılır. Səhmlərin ilkin

emissiyasının gedişatmda açılan şəxsi hesabiarda düzəliş qeydləri aparılır.

Səhmdar cəmiyyətlərində nizamnamə kapitalının artması 2.1.2.JV9-H şəkildə verilən maliyyə-hesabat hərəkəti variantlarında təmin edilir.

Şəkil 2.1.2. Nizamnamə kapitalının artması üzrə əməliyyatların mühasibat uçotu hesablarında əks etdirilməsi.

Birinci ikisi müstəsna olmaqla nizamnamə kapitalının dəyişilməsi ilə əlaqədar bütün hallar müvəffəqiyyətli fəaliyyət gedişatında alınan və səhmdarların ümumi qərarına əsasən səhmdar kapitalın artırılmasına yönəldilən mənfəətin kapitallaşdırılması ilə əlaqədardır.

Əlavə buraxılan səhmlər nizamnamə kapitalında paylarına mütənasib olaraq səhmdarlara verilir və onlar tərəfindən ödənilmir.

Nizamnamənin və nizamnamə kapitalının dəyişdirilməsi barədə qərarın qəbul edilməsi səhmdar cəmiyyətin vəzifəsi yox, hüquqdur. Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin 05.03.94-cü il tarixli 15JSfe-li «Əsas vəsaitlərin 01.01.94-cü il tarixə yenidən qiymətləndirilməsi ilə əlaqədar olaraq səhmdar cəmiyyətin nizamnamə kapitalının miqdarının dəyişilməsi qaydasında, özəlləşdirilən müəssisələrin əmlakın dəyərinin qiymətləndirilməsinin bəzi məsələləri haqqında)) məktubu ilə əlaqədar olaraq özəlləşdirilən müəssisələrin bazasında yaradılan səhmdar cəmiyyətlərində Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 10.03.93- cü il tarixli 605JV9-1İ qərarına əsasən aparılan, 01.01.94-cü il tarixə istehsal təyinatlı əsas vəsaitlərin yenidən qiymətləndirilməsinin nəticələrini qabaqcadan əks etdirmədən səhmdar cəmiyyətlərdə əlavə investisiyaları cəlb etmək məqsədi ilə nizamnamə kapitalını artırmaq olmaz.

Bununla belə Azərbaycan Respublikasında dövlət və bələdiyyə müəssisələrinin özəlləşdirilməsinin Dövlət Proqramının əsas qaydalarına görə (b.5.2)səhmdar cəmiyyəti əlavə səhmlərin emissiyasını dövlət (bələdiyyə) mülkiyyətində olan nizamnamə kapitallarının 25%-dən azı miqdarında həyata keçirilə bilər.

İnflyasiya şəraitində əsas fondların yenidən qiymətləndirilməsi səhmdar cəmiyyətin əmlakının dəyərinin artması ilə nəticələndiyinə görə bütün səhmdar cəmiyyətlərində qiymətləndirmə həyata keçirilən həm xüsusi və həm də

uzunmüddətə icarə edilmiş istehsal təyinatlı əsas vəsaitləri, həm də quraşdırmaq üçün avadanlıqlar və istehsal təyinatlı qurtarmamış tikintim təzədən qiymətləndirmək, əlavə kapitalın tərkibində əks etdirmək məqsədəuyğundur. Bizim fikrimizcə, yuxanda göstərilən qaydalardan uçot praktikasında istifadə təsisedici sənədlərdə qeydə alınan nizamnamə kapitalın həcmninə sabitliyi prinsipinin ciddi surətdə gözlənilməsinə əsaslanır və əlavə kapitalın iqtisadi mahiyyətinə uyğundur.

Əsas vəsaitlərin yenidən qiymətləndirilməsi nəticəsində xüsusi kapitalın artması vəsaitini uçota almaq üçün biz qanun dairəsində təyin edilmiş 331JN9-1İ hesabın birinci dərəcəli 331-1 «Yenidən qiymətləndirmə üzrə ehtiyat» adlı subhesabın nəzdində II dərəcəli 331-11 «İstehsal təyinatlı əsas fondların yenidən qiymətləndirilməsi» adlı subhesabın açılmasını və burada uçot məlumatlarının sistemləşdirilməsi məqsədi ilə aşağıdakıların əks etdirilməsini məsləhət bilirik:

- əsas vəsaitlərin rəsmi yenidən qiymətləndirilməsinin nəticələri üzrə istehsal təyinatlı əsas vəsaitlərin bərpa dəyəri ilə idk dəyəri arasındakı fərq;

- səhmdar cəmiyyəti qeydə alınan ərazidə rəsmi yenidən qiymətləndirmə tarixə qüvvədə olan bazar dəyəri ilə əsas vəsait obyektlərinin ilk dəyəri arasındakı fərq (müəssisə qiymətləndirmənin birinci yaxud ikinci variantını müstəqil surətdə seçir);

- istehsal təyinatlı əsas vəsait obyektləri üzrə yenidən qiymətləndirmə məbləğində əmlakın indeksasiyası fondu 542 «Müsaibət uçotu siyasətində dəyişikliklərlə bağlı mənfəət (zərər) üzrə düzəlişlər» hesabın debeti üzrə;

- köhnəlmənin 1 yanvar 1994-cü il tarixə hesablanmış amortizasiya məbləğindən yüksək həcmi korrekte etməklə amortizasiya ayırmalarının indeksasiya edilmiş həcmnin artımı məbləği.

Müəssisə avadanlıqlarının, nəqliyyat vasitələrinin, digər əsas vəsait obyektlərinin göndərilməsi barədə müqavilələrin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar olaraq qabaqcadan ödəmələri həyata keçirə yaxud xarici valyutada avans verə bilər. Daxil olan əsas vəsait obyektlərini 113 «Toıpaq, tikili, avadanlıqlarla bağlı kapital» hesablarına mədaxil edən zaman həmin debitor borcları üzrə aşkar edilən mədaxil tarixinə məzənnə fərqi üzrə müsbət saldo 331 «Digər ehtiyatlar» hesabının ikinci dərəcəli «İstehsal təyinatlı əsas vəsaitlərin yenidən qiymətləndirilməsin subhesabının kreditində əks etdirmək lazımdır. Həmin əməliyyatlar üzrə mənfi məzənnə fərqi aşkar edildikdə milli valyutanın cari məzənnəsinin yüksəlməsindəki itkilər əlavə kapitalın vəsaiti hesabına silinir. Hal-hazırda mühasibat uçotu sistemində qeyri- istehsal təyinatlı əsas vəsaitlərin və qurtarmamış tikintinin qiymətlərinin artırılması mənbəyi 343 «Keçmiş illərin bölüşdürülməmiş mənfəətin hesabın «Sosial sferalar fondun subhesabında əks etdirilir. Bu subhesabın məzmunu və təyinatı «Əlavə kapitalın hesabında sosial sferaya aid, habelə qüvvədə olan qanunvericilikdə məhdudiyətlər nəzərdə Liiulan yaxud özəlləşdirmənin xüsusi rejimi ləyin edilən əmlakın yenidən qiymətləndirilməsi, əvəzsiz verilməsinə aid informasiyaların formalaşması ilə eynidir.

Buna görə də maliyyə nəzarəti və xüsusi kapitalın artımının uçotunun sistemləşdirilməsi mövqeyindən biz adı çəkilən əməliyyatların sosial sferaların əlavə kapitalının tərkibində əks etdirilməyəsi məsləhət bilirik.

Səhmdar cəmiyyətin kapitalının həcmnin əlavə kapital hesabına dəyişilməsi aşağıdakı hallarda mümkündür:

- cəmiyyəti qeydə alan tarixə təsisedici sənədlərdə xarici valyuta ilə qiymətləndirilən nizamnamə kapitalına faktiki ödəmə anında məzənnə fərqinin əmələ gəlməsi;

- vcrilon əmlakın balans və müqavilə qiymətlərində fərqlin əks etdirilməsi - birgə fəaliyyət zamanı sonuncu yüksək olan halda;

- qüvvədə olan mühasibat uçotunun hesablar planında xüsusi dövriyyə vəsaitinin tamamlanmasına yönəldilən təxsisatdan faktiki istifadə, sadalanan əməliyyatların gedişatmda əlavə kapiial çoxalanda, birinci halda ikinci dərəcəli 335 «Dövriyyə aktivlərinin artımı» subhesabı, sonralar isə 335 «Digər ehtiyatlar» hesabının ikinci dərəcəli 335-42 «Dövriyyə vəsaitinin tamamlanması kapitah» subhesabını kreditləşdirmək (müvafiq material dəyərlərini yaxud valyula vəsaitlərini uçota alan hesablarla müxabirləş- mədə) lazımdır.

Xarici valyutada qiymətləndirilən xüsusi vəsaitin tamamlanması qismində əlavə kapitalın həcminə milli valyutanın cuzi məzənnəsinin dinamikası üzrə düzəliş etmək lazımdır. Qabaqcadan xarici valyutada ödəmələr hesabına xarici parinyorlardan daxil olan mal-material dəyərləri mədaxil edildikdə göstərilən borclar üzrə məzənnə fərqlini əlavə kapitalın tərkibində uçota almaq lazımdır. Qüvvədə olan müqavilənin şənlərinə görə mülkiyyət hüququ müəssisəsiyə keçən, halda olan material dəyərləri üzrə məbləğ fərqi də eyni qaydada uçota almır. Əlavə kapitalın bu maddəsinə xarici bazarlarda milli valyutanın qeyri-sabitliyi üzündən xarici investisiyalardan müəssisənin itkilərinin sığortalanması üzrə ehtiyat kimi baxmaq lazımdır.

İstehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin normal gedişatmın pozulmasını aradan qaldırmaq üçün, ağıllı ehtiyatlılıq nöqtəyi-nəzərinə, inflyasiya proseslərində gözlənilən itkilərdən əmlakın sığortalanması ehtiyat larim n yaradılması az əhəmiyyət kəsb elmir. Bu qəbildən olan ehtiyatlar müəssisənin həqiqi əmlak aktivlərinin bazar qiymətləri səviyyəsində qiymətləndirilməsi hallarında əlavə kapİtal xarakteri daşıyır.

Azərbaycan Respublikası müəssisələrinin müasir təsərrüfatçılıq təcrübəsinin tənqidi 'təhlili gedişatında əmtə-material ehtiyatlarının cari bazar dəyəri ilə qiymətləndirilməsinə münasibətdə ümumi neqativ münasibətlər aşkar edilmişdir. Söhbət, maddələrin nomenklaturası xeyli dərəcədə çox olan müəssisələrdə hesabat dövrü ərzində qeyri-pul aktivlərin yenidən qiymətləndirilməsində işlərin kifayət qədər əməktutumlu olmasından gedir. Lakin müasir təsərrüfatçılıq şəraitində müəssisə aktivlərinin balans dəyərinin onların cari bazar qiymətlərindən kənarlaşması xüsusi kapitalın kifayət qədər böyük həcmdə artmasının real mənbəyidir.

Bizim fikrimizcə, hesabat dövrü (il) ərzində əmlakın dəyərinin qiymətlərinin ümumstatistik səviyyəsindən yaxud həmin dövrdə bazarlada qüvvədə olan qiymətlərdən yüksək olmayan ölçüdə artırılması, müəssisənin balansında olan əmtə-material dəyərləri ehtiyatlarının cari dəyərinin inflyasiya düzəlişi ehtiyatı kimi əlavə kapitalın tərkibinə daxil edilməsi zəruridir.

Mühasibat uçotu sistemində bu qəbildən olan əməliyyatların aşağıdakı qaydada əks etdirilməsini məsləhət görürük:

- dövriyyə aktivlərinin bahalaşması həmin qəbildən olan əmtə-material vəsaitlərini uçota alan hesabların debetinə 208 «Ehtiyatlann dəyərinin azalmasına görə düzəlişlənl) hesabının kreditinə yazılır. Eyni zamanda 208 «Ehtiyatların dəyərinin azalmasına görə düzəlişlər» hesabının debeti və 335-12 «Dövriyyə aktivlərin dəyərinin artımı» subhesabının krediti;

- aktivlərin cari bazar dəyərindən kənarlaşması (onların balans dəyərindən azalması istiqamətində) üçün əks mühasibat yazılışı verilir.

Əvəzsiz olaraq alınan istehsal təyinatlı əmlakın dəyərinə səhmdar cəmiyyətinin əlavə kapitalı kimi baxılır.

Bundan əlavə əvəzsiz olaraq istehsal sferasına aid əsas vəsaitlər verildikdə aşkar edilən nəticə və səhmdar cəmiyyətin kapitalının həcmi kimi düzəliş edilir. Əvəzsiz olaraq alınan (verilən) istehsal təyinatlı əmlakla əlaqədar əməliyyatları ümumiləşdirmək üçün 535-3 «Əvəzsiz alınan dəyərlər» adlı subhesab nəzərdə tutulmuşdur. Kənar şəxslərdən əvəzsiz alınan istehsal təyinatlı dəyərlilər mədaxil edildikdə 535-3 subhesabın krediti alınan əmlakın mövcudluğunu əks etdirən hesabların (111,101,201,207 və d.) debeti ilə müxabirələşir.

Əmlak, əsas vəsaitlər, qeyri-maddi aktivlər, istehsal ehtiyatları (sosial sferaya aid olan əmlakdan başqa) əvəzsiz verildikdə satış hesablarında aşkar edilən maliyyə nəticə 535-3 «Əvəzsiz alınan dəyərlər» subhesabın debetinə silinir. Bu çatışmadıqda isə 313 hesabın «Yığılma fondu» subheSA- bının debetinə silinir. Material resursları həm də digər müəssisələrin nizamnamə kapitalına maliyyə qoyuluşları əvəzsiz verildikdə hesablanmış əlavə dəyər vergisi məbləği 24LNb-li hesabın kreditindən **535-3JV2-1İ** hesabın debetinə silinir.

Sosial sferaya məxsus əvəzsiz alınan qiymətlilər, habelə əvvəllər 343 «Əvəzsiz alınan qiymətlilər» subhesabmda uçota alınan qiymətlilər 343Nö-1 «Sosial sferalar fondu» subhesabmda əks etdirilir. Bu subhesabda sosial sferaya aid əmlakın əvəzsiz verilməsi, satışı və salır xaric olmaları zamanı aşkar edilən satışın maliyyə nəticələri də əks etdirilir.

Müəssisələrdə yeni əmlakın yaradılması prosesinə aid, qüvvədə olan metodiki qaydaların təhlili belə nəticə çıxartmağa imkan verir ki, iqtisadi məzmununa görə oxşar əməliyyatlar müxtəlif mühasibat uçotu hesablarında əsk etdirilir. Xüsusi dövriyyə vəsaitinin tamamlanmasına yönəldilən vəsaitin təminatı mənbəyi əlavə kapitaldır. Buna görə də müəssisənin dövriyyədən kənar aktivlərinin yaradılması və əldə edilməsi üzrə xərcləri yığılma fondunun

tarkibindo uçota almır. Digər situasiyada büdcadon əvəzsiz alınan və ciddi məqsədli istifadə xarakteri daşıyan vəsait hesabına kapital qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsini əlavə kapitalın tərkibində əks etdirməyə icazə verilir.

Bizim flkrimizcə, xüsusi kapitalın artırılması üçün ləyin edjən mənəfət ehtiyatı kimi qəbul edilən yığım fondunun təyinatını dəqiqləşdirmək, yeni əmlak yaratmaqla kapitalın yaradılması və çoxaldılması prosesini bütövlükdə 535 «Digər ehtiyat» hesabında uçota almaq məqsədəuyğundur. Bununla əlaqədar olaraq müəssisənin xalis mənəfəti hesabına qiayyyələşdirilən istehsal təyinatlı obyektlerin ilk dəyəri məbləğində əlavə kapitalın artınması və onlar istifadəyə verilən anda mühasibat uçotu hesablarında 2.1.2. şəkildə təklif olunan sxem üzrə əks etdirilməsi barədə təklif tamamilə doğrudur.

Səhmdar cəmiyyəti effektiv fəaliyyət göstərən təsərrüfatçıhğm bazar iqtisadiyyatı şəraitində əlavə səhmlərin buraxılışı gedişatında yaxud əvvəllər buraxılan səhmlərin nominal dəyərini artırmaq yolu ilə səhmdar kapitalı artırma bilər. Bu halda Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin 03.03.92-c il tarixil 2JV°-li «Azərbaycan Respublikası ərazisində qiymətli kağızların buraxılışı və qeydiyyatı qaydaları haqqında» təlimata uyğun olaraq əlavə səhmlərin emissiyasının əlavə qeydiyyatını aparmaq ya da əvvəllər buraxılan qiymətli kağızların qeydiyyatını ləğv etmək və yeni nominalda səhmlər buraxılışını qeydə almaq lazımdır. Müəssisə səhmlərin buraxılması forması haqqında məsələləri müstəqil həll edir, lakin buraxılan səhmlərin .Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin və Maliyyə Nazirliyinin maliyyə orqanlarında qeydə alınması, Azərbaycan hökumətinin 28.12.91 tarixli 78>ft!-li «Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızlar buraxılışı və dövriyyə və fond birjalari haqqında qaydaların tətbiq edilməsi haqqında» qərarına görə bütün səhmdar cəmiyyətlər, o cümlədən qapalı tipli

hesabının nəzdində iki subhesabın açılmasını məsləhət bilirik: 331 «Yenidən qiymətləndirmə üzrə ehtiyat kapitalı», 311 «Emissiya gəliri». Müvafiq olaraq əvvəllər göstərilən subhesablan ikinci dərəcəli hesablar kimi qəbul etmək lazımdır.

311 «Emissiya gəliri» subhesabının nəzdində ikinci dərəcəli subhesablar açmaq lazımdır: 535-21 «Yenidən qiymətləndirmə zamanı əmlakın dəyərinin artması», 535- 221 «Özəlləşdirmə üzrə əmlak», 535-23 «Dəyərlərin əvəzsiz ahınması» və 535-24 «Əmlakın artımının özünümaliyyəyə- dirilməsi» subhesablan.

Məsləhət görülən səhmdar cəmiyyətin xüsusi kapitalının formalaşmasının uçotunun təşkili sistemi səhm sahiblərinin hüquqlarının həyata keçirilməsi və cəmiyyətin kreditorlarına təminatının həyata keçirilməsi nöqtəyi nəzərinə şərh olunur. Maliyyə resurslarının idarə edilməsinin effektivliyinin yüksəldilməsi nöqtəyi-nəzərinə ayrı- ayrı səhmlərin, habelə səhmlərin konvertləşdirilməsi və dəyişdirilməsi üzrə əməliyyatların, «opsion» maliyyə sisteminin uçotu metodikası təklif olunur. Müəllif səhmdar kapitalın örtülməsi mənbələrini təyin etmək və mühasibat uçotu hesablarında əks etdirmək məqsədi ilə bu kapitalın formalaşması üzrə xərclərin təsnifatına xüsusi yanaşmanı şərh edir. Ümumiyyətlə, təqdim olunan əmlakın artması prosesinin mühasibat uçotu modeli səhmdar qanunvericiliyinə uyğun hazırlanmış və mühasibat uçotunun hamı tərəfindən, onların inkişafını hesaba almaqla qəbul edilən prinsiplərinə uyğundur.

2.2. Müəssisənin fəaliyyətinin maliyyə təminatı mənbəyi kimi səhmdar cəmiyyətinin xüsusi kapitalının uçotu

Tosərrüfatçılığm bazar şəraitində hər hansı bir müəssisənin varlığı ona məxsus kapitalın miqdarı ilə İfadə olunur, onun fəaliyyətinin nailiyyətləri isə həmin kapitalda fəaliyyətinin başlanğıc mərhələsində müəssisənin sahib olduğu kapitalla müqayisədə artımıdır. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin materiallarına görə müəssisə və təşkilatların xüsusi vəsaiti kapital qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsinin əsas mənbəyidir: 2ü05-ci ildə onların payı 84,0%, 20Ü6-cı ildə isə 70,7% olmuşdur. Bununla belə Azərbaycan ərazisində 2006-cı ildə 4407633,8 min manat kapital qoyuluşları həyata keçirilmişdir ki, bunun da 70,7%-i iqtisadiyyatın qeyri-dövlət sektorunun payına düşür (əlavə 5).

Cəhmdar cəmiyyətin xüsusi kapitalının maliyyələşdirilməsi mənbəyi səhmdarların nizamnamə və əlavə ödəmələrindən, müəssisənin işgüzar fəaliyyəti prosesində yığılan ehtiyatlardan ibarətdir.

Səhmdar kapital ödənilən səhmlərin nominal dəyəri və səhmlər buraxılışından mükafatlardan formalaşır.

Müəssisənin fəaliyyəti prosesində yaranan istənilən vəsait mənbəyi ancaq yerli əmlakların yaradılması məqsədi ilə yığılmış yaxud xüsusi dövriyyə vəsaitini tamamlamaq üçün yeni dövriyyədənənar aktivlərə investisiyalaşdırılmış kapitalın artımını göstərir.

Maliyyə təminatı nöqtəyi nəzərinə müəssisənin əlverişli fəaliyyəti prosesində müəssisə tərəfindən yığılan ehtiyatlar səhmdar cəmiyyətin mənfəəti və xüsusi vəsaitə bərabər tutulan məqsədlidaxilolma vəsaitdən məqsədli istifadə edilməsi hesabına formalaşır. Amortizasiya ayırmalarının yığılan həcmi müəssisənin əmlak mülkiyyətinin sadə təkrar

İstehsalın maliyyəyə bəzədilməsi mənbənin boyunu artır və xüsusi kapitalın artımı prosesinə toxunmur.

Cəmiyyətin təsərrüfatı üçün münasibətlərinin iqtisadi rəqabət sistemində mənfəətdən istifadənin təyinatı, rolu və imkanları onu yerinə yetirən funksiyalarla təyin edilir. Bizim fikrimizə, bu tədqiqatın gedişində müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin inkişafı problemlərindən irəli gələn mərkəzi funksiyaları, onun maliyyələşdirilməsi mənbələrini axtarıb tapmaq lazımdır:

1) mənfəət müəssisə fəaliyyətinin nailiyyəti ölçüsü kimi qəbul edilir;

2) mənfəətin bir hissəsi inkişafın özünəməxsus mənbəsidir;

3) sahibkar fəaliyyətinin məqsədli qurulması təsərrüfat subyekti tərəfindən istehsal-istismar, investisiya və maliyyə fəaliyyətlərini aparmaq yolu ilə kapitalı qorumaq və onu çoxaltmaqdır. Müəssisənin işgüzar fəaliyyətinin effektivliyinin ifadə edilməsinin vacib forması müəyyən dövr ərzində cari maliyyə nəticəsinin həcmidir. Bütün işgüzar dünyada mənfəətin formalaşması və istifadəsi haqqında məlumat balans hesabatında nəticənin axırıncı rəsmiyyətə salınması şəklində təqdim edilən müəssisənin maliyyə monitorinqini tamamlayan və inkişaf etdirilən xüsusi bir hissəsi kimi qəbul edilir.

Müasir nəzəriyyə müəssisənin cəmiyyətə gəlirləri və onun aşkar və qeyri-aşkar xərcləri arasındakı fərq kimi ifadə olunan mənfəət terminindən istifadə edilir. Bu fərq təmiz iqtisadi

S.Ə. Mənfəət adlanır. Açıq məsrəflər hesabat dövründə müəssisənin faktiki müstəqim və qeyri-müsləqim məsrəfləridir.

Qeyri-açıq (implisit) məsrəflər - təsərrüfatçı subyektlərin, açıq məsrəfləri müqabilində alınmamış, resurslardan istifadənin alternativ məsrəfləridir.

İqtisadi (gözlönibn) mənfoəti balans mənfoəti ilə eyni tutmaq olmaz. Çünki sonuncuda ancaq mühasibat balansında qeydə aimm.ış açıq faktiki məsrəflər hesaba alınır. Mənfoətin .xarakteristikasına ümumiİqtisadi yanaşmadan fərqli olaraq mühasibat uçotu sistemində mənfoətin (yaxud zərərin) həcmi müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin son nəticəsi kimi təyin edilir. Vətən müəssisəsinin ümumi (balans) mənfoəti yaxud qərb ölkələrində vergilər ödənilənədək mənfoət İqtisadi effektivin mütləq göstəricisidir.

Mühasibat uçotu nöqleyi nəzərinçə balans mənfoətinə müəyyən aktivlərin məcmuuna sahiblikdən və təsadüfi mənfoət və zərərlərin aİgebra məbləğindən irəli gələn əsas fəaliyyətdən və əlavə fəaliyyətdən alınan mənfoətə ayırmaq lazımdır.

.Aktivlərin müəyyən növünə sahiblikdən mənfoətə gəldikdə isə çoxlu sayda aktivlərin dəyərinin dəyişilməsinin qiymətləndirilməsi məsələsi daha problemaalıqdır. Vətən müəssisələrinin təcrübəsində cari aktivlərin dəyərinin dəyişilməsi mal ehtiyatlarının keyfiyyət xarakteristikasının itirilməsi yaxud onlara olan tələbatın aşağı düşməsi ilə əlaqədar olaraq mal ehtiyatlarının ucuzlaşdırılması əməliyyatlardan irəli gəlir.

Bununla belə aktivlərin bazar dəyərinin artması potensial mənfoətdir. O, müəssisə tərəfindən həyata keçirilmir, çünki qiymətləndirilən aktivlər satılmayıdır. Potensial mənfoət, mənfoətin siyasi-İqlisadi anlayışı ilə onun mühasibat uçotunda əks etdirilməsi arasındakı fərqi təyin edən maddələrdən biridir.

Bizim fikrimizçə, müəyyən keçmiş dövr ərzində müəssisə fəaliyyətinin faktiki maliyyə nəticəsini kalkulyasiyalaş- dıran zaman cari aktivlərin dəyərinin bazar qiymətləri sə- İyyəsindəkə artması potensial mənfoətdir, eyni zamanda ona səhmdar cəmiyyətin xalis əmlakının artmasının həqiqi mənbəyi kimi baxmaq lazımdır. Bununla əlaqədar olaraq bazarın konyukturasına uyğun müəssisə aktivlərinin dəyərinin dəyişilməsini əlavə kapitalın tərkibində ayırca

subhesabda uçota almaq lazımdır. Bu prinsipin gözlənilməsi maliyyə uçotu sistemində dövriyyə aktivlərinin real qiyməti ilə vəziyyəti haqqında məlumatları formalaşdırmağa imkan verir. Digər tərəfdən belə aktivlər reallaşdırılan zaman faktiki maliyyə nəticə aşkar edilir ki, bu da müəssisənin əmək kollektivinin həqiqi xidməti hesab olunur.

BMT beynəlxalq mühasibat uçotu standartları AİS direktivləri ilə bağlı olan müəssisənin gəlirlərinin mənimsənilməsi haqqında ingilis-amerika və avropa modellərinin əsasını mənfəətin formalaşmasının iqtisadi konsepsiyası təşkil edir. Son maliyyə nəticəsinin formalaşdırılmasının iqtisadi modeli maliyyə hesabatı əsasında nəinki yeni yaranan dəyəri təyin etməyə, həm də mənfəətin artması amilini kifayət qədər ətraflı xarakterizə etməyə imkan verir.

Vətən müəssisələrinin hesabatlarına gəldikdə isə onda fiksəl-bölüşdürmə aspekti daha çox inkişaf etmişdir: hesabatda informasiya qatma-qarışıqlığı onlardan istifadə edənlərdən birinin - dövlət vergi xidmətinin xeyrinə həlli açıq-aşkar görünür.

Cəmiyyətin milli gəlirinin bir hissəsi olan müəssisənin ümumi (balans) mənfəəti dövlətin büdcəsinə məcburi ayırma məbləğləri formasında bölüşdürülür. Müxtəlif ölkələrdə həm vergi tətbiq olunan dərəcələrə görə və həm də müəssisələrin vergi Ödəmələrinə münasibətdə fərqlənən müxtəlif vergitutma sistemləri tətbiq edilir.

Biz i.e.d. Y.V.Sokolovun maliyyə hesabatında verilən mənfəətin həcminin vergitutulan mənfəət məbləğinə bərabər olması fikrinə şərikik. Bu bir çox praktiki işçiləri çoxlu anlaşılmazlıqlardan qurtarır. Yəqin ki, mənfəətin vergi konsepsiyası hesabatdan istifadəçiləri keçmiş illərin fəaliyyətinin nəticələrinə istiqamətlənməməklə çoxlu çatışmamazlıqları özündə gizlədir.

Bizim tədqiqatlarda bu konsepsiyadan irəli gəbn mənfəətdən istiqamətləri üzrə istifadənin əks etdirilməsi qaydaları təyin edilmişdir.

Səhmdar cəmiyyətin xalis əmlakın artırılması mənbəyi sayılan mənfəət ehtiyatlarının yaradılması nöqtəyi-nəzərinə, mənfəətin həcminə vergi hesablarına qədər mənfəətdən ayrımlar yolu ilə formalaşan ehtiyatlar və xalis mənfəət ehtiyatları kimi təsnifləşdirmək lazımdır. Bundan əlavə məcburi ehtiyatlar (dövlət xidməti orqanları tərəfindən yaxud konkret səhmdar cəmiyyətin ləsisedici sənədləri ilə təyin edilən) və könüllü ehtiyatlar fərqlənir.

Bu tədqiqatda vəsaitin yaradılmasının məqsədi və istifadə istiqamətləri mənfəətin mənbələrini cari və gələcək itkiləri örtmək üçün, yığımlar, istehlak fondları və ehtiyat fondları təsnifatında təyin edilmişdir. Sosial təyinatlı fondların istifadə olunmamış vəsaiti müvəqqəti olaraq müəssisənin inkişafının özünümaliyyələşdirmə mənbələrinə bərabərləşdirilmişdir.

Ehtiyat kapitalı səhmdar cəmiyyətin təsisedici sənədlərinə və qanunvericilik aktlarına uyğun olaraq formalaşdırılan məcburi ehtiyatlara daxil edilir.

Hal-hazırda ehtiyat kapitalının hərəkətinə mühasibat, auditor və vergi nəzarəti sistemində müəyyən edilmişdir ki, bu kapitalın yaradılmasının əsas mənbəyi gözlənilməyən itkiləri (zərərləri) örtmək, göstərilən məqsədlərə xalis mənfəətin kəsiri olduqda investora çatması gəlirləri ödəmək üçün müəssisənin sərəncamında qalan mənfəətdir. Mənfəətdən ehtiyat kapitalına ayrılan məbləğ 344 «Elan edilmiş dividendlər» hesabı ilə müxabirləşməklə 335 «Digər ehtiyatlar» hesabının kreditinə yazılır. Bununla belə vergi qanunvericiliyi səhmdar cəmiyyətinə səlahiyyət verir ki, ehtiyat kapitalına ayrılan mənfəəti, bu kapitalın həcmi ləsisedici sənədlərdə nəzərdə tutulan həcmə çatanaq, nizamnamə kapitalının 25%-dən çox olmamaq şərti ilə,

balans mənfəəlinə çıxır. Bu halda yenə bir məcburi şoi'li gözləmək tələb olunur: ehtiyat kapitalına ayırmalar vergitülulən mənfəəlin 50%-dən çox oia bilməz. Qüvvədə olan qaydaya əsasən ehtiyat kapitalının uçotu metodologiyasına tərəfdarlar səhmdar cəmiyyətin balans mənfəətinin azaldılmasını əsassız hesab edirlər (ehtiyat kapitalına ayırmaların birbaşa 8ÜJXs-ii «Mənfəəl və zərərlər» hesabının debetinə yazılmasına) İ.A.Belobeskinin fikrincə ehtiyat kapitalına ayırmalar ümumi (balans) mənfəətinə təsir göstərmir, çünki vergitülulən mənfəətin miqdarını təyin edən zaman faktiki mənfəətdən vergi hesablamalarda onlar ayrıca sətirdə verilir.

Bizim fikrimizco, ehtiyat kapitalın yaradılması miqdarını, ödənilən nizamnamə kapitalından asılı olmayaraq, səhmdar cəmiyyətin xüsusi kapitalının həcmindən asılı olaraq təyin edilməlidir. Müəssisənin maliyyə resurslarının idarə edilməsi nöqleyi nəzərinə ehtiyat kapitalın yaradılması, müəssisəni- təsis edən zaman ilkin formalaşdırılan əmlakı yox, səhmdar cəmiyyətin bütün xalis əmlakını mümkün itkilərdən sığortalamaq üçündür.

Üçüncü şəxslərin maraqlarını müdafiə etmək məqsədi ilə öhdəliklərin ümumi həcmində xüsusi kapitalın payı 20%-i keçməyən və özünün normativ həcmində ehtiyat kapitalı yaradılmayan halda ehtiyat kapitalın vəsaitini lezhkvidli aktivlərə qatmaq məqsədəuyğundur. Buna görə də ehtiyat kapitalının formalaşması və onun vəsaitindən istifadənin mühasibat uçotunu ayrıca 335 «Digər ehtiyat» hesabında təşkil etmək məqsədəuyğundur. Ehtiyat kpaitalını yaradan və tamamlayan zaman 335.N9-1İ hesabın krediti üzrə müxabirləş- mədə 341 «Hesabat dövründə xail mənfəət (zərər)» hesabının debetləşdirilməsini məqsədəuyğun hesab etmək olar.

Müəssisənin maliyyə nəticələrinə onun zərərli fəaliyyəti ilə yanaşı debitorlarla hesablaşmalar da neqativ təsir göstərir. Son halda hər bir borclunun maliyyə vəziyyətinin

invenlarizasiyası və borcların ödənilməsi ehtimalının qiymətləndirilməsi məlumatlarına əsasən, aşkar edilən şübhəli debitor borcların silinməsi üçün ehtiyat yaradılır. Şübhəli borclar üzrə ehtiyatın həcmi, təyin edilmiş vaxtda borcunu ödəməyən və müvafiq qarantla təmin olunmayan hər bir debitor borcu üzrə ləyin edilir və vergilər hesablananaqək mənəfəət hesabına formalaşdırılır 218 «Şübhəli borclar üzrə ehtiyatlar» subhesabının krediti, 341 «Hesabat dövründə xalis mənəfəət (zərər)» hesabının debeti.

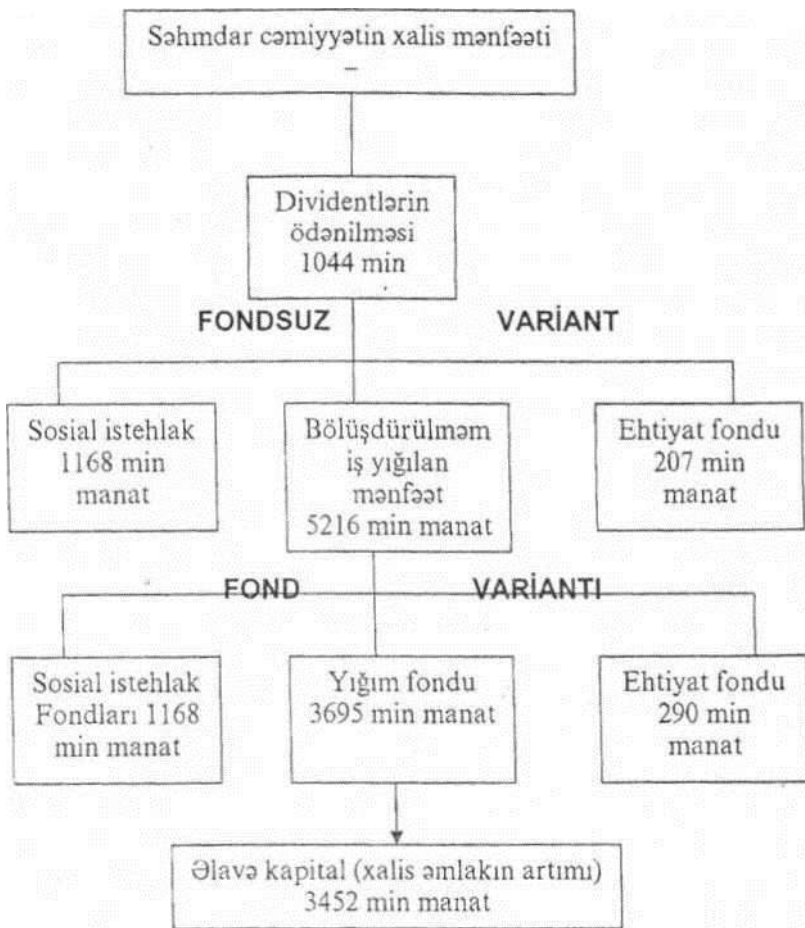
Qanunvericilikdə müəyyən edilmişdir ki, həmin ehtiyatın hər hansı bir hissəsi istifadə olunmayan halda, xərclənməmiş məbləğ cari ilin mənəfəeti ilə birləşdirilir. Beləliklə, şübhəli borcları silmək üçün ehtiyatın istifadə olunmamış hissəsi səhmdar cəmiyyətin xüsusi kapitalının artımının əlavə mənbəyi olur və müəssisə fəaliyyətinin maliyyə nəticəsinin formalaşmasının iqtisadi konsepsiyasını açıqlayan zaman satışdan kənar əməliyyatlardan gəlir kimi qəbul edilir.

Müəssisənin ayrı-ayn obyektlərinin potensial qiymətdən düşməsinə qarşı yaradılan silinməmiş ehtiyat məbləğlərini də xüsusi kapitalın mənbələrinə bərabərləşdirmək olar. Yaradılan ehtiyat məbləği üçün 341 «Hesabat 235 «Sair qısa müddətli mailiyyə aktivlərinin dəyərini azalmasına görə diizəlişlər» hesabının <Əmlakın qiymətdən düşməsi üzrə ehtiyat iar» subhesabının krediti üzrə qeydlər edilir.

Müəssisəni idarəetmə mövqeyincə dİS.Nb-li hesabın qiymətli kağızların qiymətdən düşməsinə qarşı ehtiyatlar hissəsində, bu kağızların hər biri bölgüsündə, ilin sonuna hər birinin dəyəri üzrə analitik hesabların tərkibi xüsusi diqqəti tələb edir. Ehtiyatın ümumi məbləği infiyasiya dəyişmələrdən (qalxıb-enmə) asılı risk məcmuunun ancaq yuxarı həddi kimi təyin edilməlidir. Əvvəllər ehtiyat yaradılan əmlak obyektlərinin bazar dəyəri arlan halda ehtiyatların tələb olunmayan məbləği vergiütutulan mənəfəətin ümumi məbləğinə birləşdirilir.

Mühasibat uçotu hesablarında 341 «Hesabat dövründə xalis mənfəət (zərər)» hesabının krediti ilə müxabirləşməklə 235jNb-li hesabın debeti üzrə yazılış apardır.

Müəssisənin sərəncamında qalan mənfəət səhmdar cəmiyyətin son maliyyə nəticəsidir. Onun bölüşdürülməsi qaydası cəmiyyətin dividend siyasəti, müəssisə fəaliyyətinin inkişafı perspektivləri və əmək kollektivi üzvlərinin maddi həvəsləndirilməsinə dair sosial siyasətin aparılmasının zəruriliyi ilə müəyyən edilir. Kommersiya təşkilatlarının səhmdar təşkilati-hüquqi forması xalis mənfəətin formalaşması və istifadəsində spesifik xüsusiyyətlərə malikdir.

Şək. 2.2.1. Səhmdar cəmiyyətində xalis mənfəətin bölüşdürülməsi və istifadəsi sistemi («Azneftkimyamaş» SC 2006- cı ilin məlumatları təmsalında).

Sorfəli ehtiyat nöqtəyi nozarinco səhmdar esmiyyəti üçün əlverişli olmayan illərdə kifayət qədər yüksək dividendləri təmin etmək üçün ehtiyat fondu yaradılır. Özünün mahiyyətinə görə bu fond vəsaitinin yaradılması və istifadəsi mənbələrinə görə ehtiyat kapitalından fərqlənir. Ayırmaların həcmi hər il Direktorlar Şurasında ləsdiq etdirmək şərtilə təyin edilir. Ehtiyat fondunun və onun yaradılması məqsədi ilə xalis mənfəətdən illik ayırmaların son həddi səhmdar cəmiyyətin Direktorlar Şurası tərəfindən təsdiq edilən ehtiyat fondunun təşkili və istifadəsi haqqında qaydalara əsasən tənzimlənilir.

Hesabat ilinin xalis mənfəətindən cari istifadə fəaliyyətinin gedişatında dividendə yaxud sosial istehlaka hesablanan məbləğlər (sosial sferalara kapital qoyuluşlarından başqa) 411, 522, 220, 223, 241, 76 və digər hesablarla müxə- birləşməklə 344 «Elan edilmiş dividendlər» hesabın debetində uçota alınır.

Mənfəətdən dövriyyədən kənar aktivlərin və xüsusi dövriyyə vəsaitinin tamamlanmasına istifadə qüvvədə olan metodologiyaya görə 901N»-li hesabda əks etdirilmir. İllik hesabatda balansın islahatı (reformasiası) zamanı hesabat ilinin mənfəətindən istifadə (işin mahiyyətinə görə xalis mənfəət hesabına faktiki istehlak sayılan) hesabat ilinin mənfəətin azaldılmasına silinir. Bu əməliyyat 341 «Hesabat dövründə xalis mənfəət (zərər)» hesabının debetinə və 901 «Mənfəət vergisi» hesabının kreditinə yazmaqla əks etdirilir. İstehlaka mənfəətin istifadə olunmamış qalan hissəsi 341 «Hesabat dövründə xalis mənfəət (zərər)» hesabının debetindən 535 «Yığılan kapital» hesabının kreditinə silinir.

Mühasibat uçotu nöqtəyi nəzərinca bölüşdürülməmiş mənfəətin həcmi həm hesabat ilində yığma istifadə olunan mənfəət vəsaitini və həm də istehlaka və yığma yönəldilən azad vəsait yığımı kimi özündə toplayan çoxməqsədli fondu ifadə edir.

olmasını səhmdarlara izah etmək çəlin olduqda, bütün bölüşdürülməmiş mənfəəti dividendlərin ödənilməsinə yönəltmək olmaz, belə situasiyada hesabat ili ərzində xalis mənfəətin bir hissəsini ehtiyatlandırmaq yolu ilə (debet 901 «Mənfəət vergisi», kredit 343 «Keçmiş illərin bölüşdürülmüş mənfəəti»-2) Ne-li «yığım fondu») yaxud da omı hesabat ilinin bölüşdürülməmiş mənfəətinin istiqaməti faktını uçotda əks etdirməklə (debet 343-1 «Keçmiş illərin bölüşdürülməmiş mənfəəti» kredit 343-2 «Yığım fondları» hesabları) yığım fondu və sosial təyinatlı fondları yaratmaq məqsəduyğundur.

Yığım fondunun mahiyyətinin uçot aspektini dəqiqləşdirmək məqsədilə bu fondun vəsaitindən istifadə xarakterini şərt etmək lazımdır. Hamı tərəfindən qəbul edilmişdir ki, istehlak fondundan fərqli olaraq yığım fondunun sərbəst vəsaitindən istifadə müəssisə aktivlərinin cəmi həcmi dəyişdirmir: müəssisənin aktivində xərclənmiş vəsait əvəzinə ehtiyatlandırılmış xalis mənfəət hesabına yaradılan əmlakın dəyəri əks etdirilir. Qüvvədə olan uçot metodikasında balans bərabərliyi üçün yığım fondunun tərkibində ancaq xalis mənfəətin ehtiyat vəsaiti yox, həm də kapital qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsinə faktiki istifadə olunan müəssisənin xüsusi vəsaiti də uçota almaq nəzərdə tutulur.

Sosial təyinatlı fondlardan fərqli olaraq yığım fondları müəssisənin özünümaliyyələşdirmə fondlarını xarakterizə edir. Bu fondlardan aşağıdakı məqsədlərə istifadə edilir: fəaliyyətin genişləndirilməsi, mövcud istehsal güclərinin modernləşdirilməsi, kapital qoyuluşlarının mənimsənilməsi və istehsal və sosial təyinatlı yeni güclərin istismara verilməsi. Müəssisənin xalis mənfəətindən ayırmalar hesabına yığım fondunun yaradılmasına xüsusi kapitalın artımının ehtiyatlandırılması kimi baxılır. Bunların vəsaiti qaytarılmamaqla xərclənmir; onlar həmişə kapitalın dövriyyəsində pul formasından əmtəə formasına və əksinə keç-

məklə daimi hərəkətdə olur, öz formasını dəyişir. Səhmdar cəmiyyətin balansında yığım fondlarının arlan həcmi ilkin qoyulmuş məbləği ilə müqayisədə onun əmlakının artması müəssisənin özünümaliyyələşdirmə prosesinin genişlənməsini təsdiq edir. Beləliklə, yığım fondlarından ciddi sürətdə məqsədli xarakterli istifadə gözlənildikdə bu fondların təşkilinin əsas mənbəyi müəssisənin sərəncamında qalan mənfəətdir. Yığım fondunun tamamlanmasına cəmiyyətin təsisçiləri tərəfindən edilən məqsədli ödəmələri də yönəltmək olar.

Qeyri-istehsal təyinatlı əsas vəsaitlərin dəyərinin artması əvəzsiz alınan sosial sferalara aid dəyərlilərin vəsaitinin qəbul edilməsi hesabına bu fondların vəsaitinin reinvestisi- yalaşmaya istifadəsinin məqsədli xarakterini nəzərə alaraq müasir metodologiyada nəzərdə tutulan müstəsnaları təhsis etmək lazımdır:

-ehtiyat kapitalı çatışmayan halda, yığım fondunun vəsaitini müəssisə işinin illik nəticələri üzrə müəyyən edilən zərərlərin örtülməsinə yönəltmək;

-ehtiyat kapitalının vəsaiti olmadıqda sosial sferaların habelə istehsal təyinatlı vəsaitlərin əvəzsiz verilməsindən maliyyə nəticənin silinməsi;

- elan edilən dividendləri ödəmək üçün mənfəət çatışmayan halda imtiyazlı səhmlər üçün dividendlərin hesablanması;

- təyin edilmiş qaydada yeni obyektlərin ilk dəyərinə daxil edilməyən, kapital qoyuluşlarının mənimsənilməsi ilə əlaqədar məsrəflərin yığım fondlarının vəsaiti hesabına silinməsi.

Beləliklə, uçot siyasətinin fond variantında ancaq yığım fondunun vəsaiti səhmdar cəmiyyətin xalis əmlakının artımının xüsusi mənbəyidir. Lakin sosial təyinatlı fondların istifadə olunmamış vəsaitinin yığma yönəldilməsi imkanlarını kənar etmədən müəssisənin inkişafının özünümaliy-

yəbşdirmənin əlavə mənbələrinə baxmaq məqsəduyğundur.

Vəsaitdən uzunmüddətli qoyulmuşların maliyyələşdirilməsi və xüsusi dövriyyə vəsaitinin tamamlanmasına faktiki istifadə edildikdə 331 «Yenidən qiymətləndirmə üzrə ehtiyat» yaxud 31_1-2 «Emisiya gəliri kəməli» hesabları ilə müxabir- ləşmədə 342-2 «Mühasibat uçotu siyasətində dəyişiklərlə bağlı <mənfəət (zərər)> üzrə düzəlişlər» hesabı debetləşdirilir.

Çox hallarda tədqiq edilmiş məsələ üzrə uçot siyasəti variantının seçimi subyektivdir, lakin səhmdarların iqtisadi cəhətdən hazırlanması məqsədinin mühasibat kadrlarının peşə hazırlığı səviyyəsi kimi mənalı amildir.

Tikintinin iştirakçılarından payla iştirak yaxud da büdcədən maliyyələşdirmə qaydasında, qaytarmamaq şərti ilə istehsal və qeyri-istehsal təyinatlı obyektlərin tikintisi üçün baş binatikanın ünvanına daxil olan vəsait də səhmdar cəmiyyətin xalis əmlakının artırılması prosesinin maliyyələşdirilməsinin xüsusi mənbələrinə bərabər götürülür. Təcrübə göstərir ki, Azərbaycan Respublikasının iri müəssisələrində xüsusi kapitalın tərkibində məqsədli maliyyələşdirmə vəsaitinin payının artması meyləlidir.

Göstərilən vəsaitin uçotu 544.M'-li «Məqsədli maliyyələşdirmə və daxilolmalar» hesabında daxil olma mənbələri və müvafiq istifadə istiqamətləri üzrə analitik bölgədə aparılır. Alınan məqsədli maliyyələşdirmə vəsaiti pul vəsaitini uçota alan hesablarla (221,223) müxabirləşməklə 544JV«-li hesabın kreditində əks etdirilir və burada maliyyələşdirilən obyekt üçün subhesab açılır.

İstehsal təyinatlı yaxud sosial sferaların obyektləri istismara verildikdə həmin obyekt üzrə faktiki istifadə olunan məqəddəli maliyyələşdirmə vəsaiti 544JV«-li hesabın debeti və istehsal təyinatlı obyektlər maliyyələşdirildikdə 331-1 «Yenidən qiymətləndirmə üzrə ehtiyat» hesabının krediti, .sosial sferaların obyektləri maliyyələşdirildikdə isə

311-2 «Emissiya gəliriv hesabının krediti üzro əks etdirilir. Bli halda yeni yaradılan obyektlərin inventar dəyəri üçün 111 «Торпақ tikili avadanlıqlar», 101 «Qeyri-maddi aktivlər» hesabı debeiləşir və 118X°-li «Torpaq, tikili, avadanlıqlarla başlı nıəsərəilərin kapitalı» hesabı kreditləşir.

Yuxanda şərh olunanları ümumiləşdirməklə mühasibat uçotunun metodologiyasına sistemlə yanaşma xüsusi maliyyələşdirmə mənbələri içərisində daxili və xarici amillərin təyin edilməsi lazım gəlir. Səhmdar cəmiyyətin vəsaitinin xarici xüsusi mənbələrinə aşağıdakıları daxil etmək lazımdır:

Ödənilən nizamnamə kapitalı və alınan emissiya gəliri həcmində səhmdar kapital; məqsədli öz-İnümaliyyələşdirmə üçün daxil olan vəsait. Müəssisənin xüsusi vəsaitinin daxili mənbələrində aşağıdakıları ayırmaq məqsəduyğundur: əsas kapitalın sadə təkrar istehsalı üçün yığılan amortizasiya ayırmaları; mənfəətin dividendlərə bölünməsindən kapi- tallaşdımlan vəsait. Hesabat ilinin mənfəətinin uçot obyektı dividendlərə bölünməsindən ehtiyatı, ehtiyat kapitalının, qiymətləndirilən ehtiyatların yaradılmasına, geniş təkrar istclısal prosesində faktiki reinvestisiya edilməsinə yönəltmək yaxud da gələcəkdə sonrakı İstifadə məqsədilə yığmaq olar. Xalis mənfəətin bölüşdürülməsinin fondsuz variantında keçmiş illərin kapitallaşdırılmış mənfəət məbləği səhmdar cəmiyyətin fəaliyyətinin əlavə özünümaliyyələşdirmə mənbəyidir. Yığım fondunun yaradılması səhmdar cəmiyyətin əmlakının artımını proqnozlaşdırmaq və bu vəsaitdən faktiki istifadənin məqsədli xarakterinə nəzarət məqsədi ilə aparılır. Bu halda müəssisədə sosial istehlak fondlarının yığım üçün ehtiyat fondunun istifadə olunmamış vəsaitini təzədən bölüşdürmək hüququ saxlanılır. Hazırlanan xüsusi kapitalın mühasibat uçotu modeli onun iqtisadi mahiyyətinin açıqlanmasına əsaslanır. Məsləhət görülmə modeldə formalaşdırılan uçot məlumatlarının informasiyası sisteminin

analitik və idarəetmə məqsədləri üçün geniş istifadə olunmasının mümkünlüyünü nəzərdə tutur,

2.3. Vahid milli fond bazan sistemində olan müəssisələrdə səhmdar kapitalı idarəetmək üçün uçot məlumatlarının informasiya bankından istifadə

Müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyəti şəraitində hər bir idarə olunan obyektə müəyyən informasiya əmələ gəlir, habelə idarə olunan sistemdə müəssisənin ayrı-ayn struktur bölmələrinə təsir göstərən informasiyalar formalaşır. Bu informasiya axını müəyyən qanunlarla hərəkət edir və bunlara informasiyalar sistemi kimi baxmaq tələb olunur. İqtisadi informasiyalar sistemi daxili və xarici proseslər və onlardan gözlənilən vəziyyət haqqında faktiki və hesablama məlumatların təşkil edilmiş məcmuudur. Müəssisələrdə iqtisadi məlumatların informasiya bazasının formalaşmasının tərkibi və strukturu fəaliyyət sferasından, onun istehsal miqyasları və strukturundan, təşkilati-hüquqi formasından asılıdır. Sonuncusu təsərrüfat dövriyyəsində müəssisənin statusunu, kapitalın təqdim edilməsində sahibkarlara münasibətini, idarəetmə strukturu və fəaliyyətin nəticələrinin bölüşdürülməsi qaydasını, müflisləşmə hallarında investorların riskini və sahibkarların öhdəlikləri üzrə hesablaşmaların xarakterini təyin edir.

Qiymətli kağızlar bazarının inkişafının müasir səviyyəsi hər bir investor üçün olduğu yerindən asılı olmayaraq özünə lazım olan istənilən emitentin qiymətli kağızlarını almaq imkanlarının mövcudluğunu nəzərdə tutur ki, bu da qabaqcıl hesablama texnikasından və texnologiyalarından istifadə nəticəsində telekommunikasiya sistemlərini tətbiq etməklə özünə lazım olan lokal qiymətli kağızlar bazarlarını vahid milli sistemdə birləşdirməyə imkan verir. Nəticədə istehsalın yüksək effektivliyini, iqtisadiyyatın strukturunun

yenidən qurulmasını təmin edən sahələrin inkişafına sürətli kapital axını mümkün olur. Bundan əlavə belə sistemdən istifadənin xeyri ondan İbarətdir ki, o, fəaliyyətləri real koordinasiya etməyə və bütövlükdə qiymətli kağızlar bazarının inkişafına, əməliyyatları aparan zaman qanuniliyin gözlənilməsinə nəzarəti faydalı həyata keçirməyə, qiymətli kağızların qeydiyyatı, onlarla ticarət hesabatının tərtib edilməsində vahid qaydanı həyata keçirməyə imkan verir, sazişlərin həyata keçirilməsi prosesini əhəmiyyətli dərəcədə yüngülləşdirir və sürətləndirir.

Azərbaycanın İqtisadi İnkişaf Nazirliyi artıq Azərbaycan telekommunikasiya fond sistemini yaratmışdır. Bunun təşkilat strukturu əlaqə kanalları ilə bir-birilə birləşdirilmiş mərkəzi və yerli şöələrini özünə aid edir. Bunu sxem şəklində verilmiş 2.3.1. şəkildən görmək olar.

Mərkəzi şöə daxil olan informasiyaları vahid satış proseduraların tətbiqini, hesablamaları təmin edir, informasiyaların müdafiəsinə imkan verən metodlarından istifadə edir. Yerli şöələr emitent və investorlarla iş aparır, satılan səhmlər, təkliflərin həcmi, qiymətlər, habelə investorlar tərəfindən irəli sürülən şərtlər haqqında məlumatların informasiya sisteminə daxil olmasını təmin edir. Yerli şöələrin rolunu fəaliyyətlərinə başlayan regionların birjalrı oynaya bilər. Ölkənin digər regionlarında yerli şöələrin rolunu yeni yaradılan təşkilatlar öz üzərlərinə götürə bilər.

Bu sistemə birjalardan başqa institusional infrastrukturun digər elementləri də daxildir: broker və düer firmaları, hesablama - klining palata və depozitariyalar, klining banklar, investisiya və sığorta kompaniyaları, investisiya fondları. Bu elementlər həm mövcud və həm də yeni yaradılan təşkilatlar əsasında yaradılır və ümumi sistemə daxil edilməlidir.

AzTFS qiymətli kağızlar bazarını iki səviyyəyə bölməsini nəzərdə tutur: bütün ölkədə alınan yüksəklikvidli səhm-

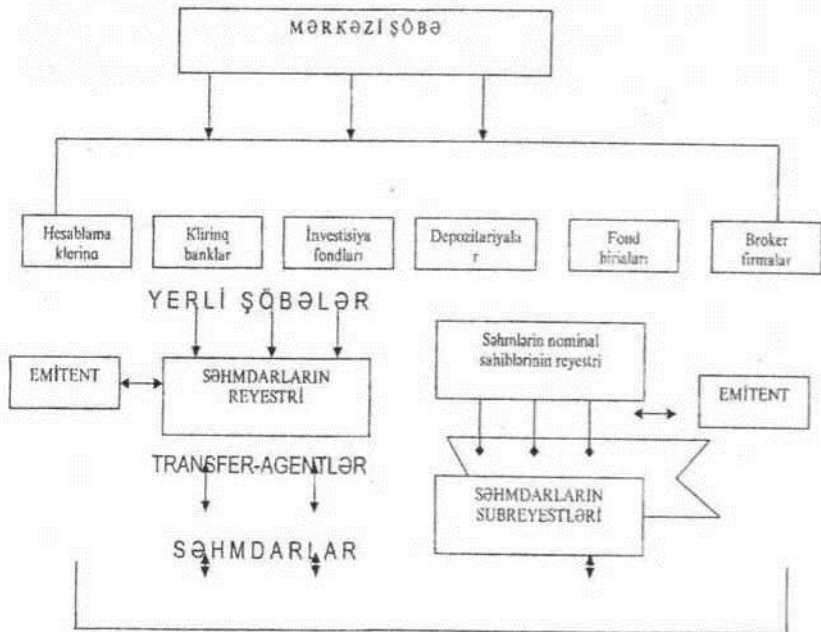
lor bazan; esas etibarilə emilenlbrin yerləşdiyi rayonlarda dövrüyyədə olan lokal xarakterli bazarlar. AzTFS dairəsində qiymətli kağızların ilkin yayılmasını və həm də qiymətli kağızların təkrar bazarını təşkil etməklə həyata keçirmək olar. Sistemlərin əsas üstünlükləri təkrar qiymətli kağızlar bazarında üzə çıxır, çünki bu bazarın köməyi ilə obyektiv kotirovkam formalaşdırmaq və kapitalları iqtisadiyyatın daha da effektiv sferalarında yerləşdirmək olar. Göstərilən layihə Rusiya Milli fond dilerlərin assosiasiyası tərəfindən yüksək dərəcədə qiymətləndirilmiş, onun həyata keçirilməsinə, habelə digər ölkələrin mütəxəssislərlə əməkdaşlıq etməyə hazır olduğunu bildirdi,

AzTFS layihəsinin yaradılması müasir mərhələdə çox vacib sayılan səhmdarların reyestrinin infrastrukturunu hissəsinin aparılması probleminin həlli daha aktualıq təşkil edir. Bu problem, hər şeydən əvvəl, iri səhmdar cəmiyyətlərinə aiddir və ərazicə orda yerləşən böyük sayda səhmdarları olan korporasiyalarda həm məqsədli informasiya- laşdırma, dividendlərin ödənilməsi və həm də sahibkarların maraqlarının həyata keçirilməsində səhmdarlar arasında qənaətbəxş əlaqələrin yaradılması problemdir.

Bu problemin həllində iki prinsipal yanaşma vardır. Birincisi, mərkəzi bazalar və transfer-agent iş yerləri prinsipindən irəli gəlir. Səhmdarların reyestri üzrə bütün rəsmi informasiya reyestrədə dəyişikliklərin edilməsində inhisar hüququ olan qeydiyyatçının məlumatlar bazasında olur. O, rəsmi reyestrini emilənə təqdim edir. Səhmdarlarla əlaqə xüsusi müvəkkəl təşkilatlar şəbəkəsi (məsələn, filiallar yaxud emitent nümayəndəliyi) - transfer - agenlər vasitəsi ilə həyata keçirilir. Transfer-agent reyestrədə dəyişikliklərin aparılmasına dair müştərilərin tapşırıqlarını toplayır və bu halda da o, özünün bütün müştərilərinin səlahiyyətlərinin yerinə yetirilməsi üçün məsuliyyət daşıyır. Transfer-agent razılaşmış üsulla qəbul edilən sənədləri reyestratura göndərir.

Orada sənədlərdə göstərilən sahibin reyestrdə qeydiyyatda olmasını, onun hesabında lazımi qədər səhmlərin olmasını, onların zay edilib-edilməməsini yoxlayır. Qeydiyyatçı reyestrdə edilən dəyişikliklərin nəticələri barədə transfer-agentə xəbər verir, o da öz növbəsində səhmdarı informasiyalaşdırır.

Şək.2.3.1. Azərbaycan telekommunikasiya fond sistemi (AzTFS).

Rusiyada səhmdarların uçotu əsasən bu şəkildə təşkil edilmişdir. Bizim ölkədə reyestrin aparılmasının bu ÜSULU- nun əsas iki problemini ayırmaq olar - telekommunikasiya və hüquqi korrekte.

Reyestrin bu prinsipdə qurulmasının müsbət tərəfləri məlumdur - bir vahid qeydiyyatçı ilə çoxtərəfli əlaqələrə ehtiyac olmur; reyestr səhmdara yaxınlaşır və bu halda qiymətli kağızların texniki likvidliyini artırır. Hər bir subreyestrə saxlanılan informasiyaların bir o qədər də çox olmaması hesablama texnikasına və maqnit yaddaşına çox ciddi ehtiyac tələb olunmur. Qiymətli kağızlar bazarının regionlaşdırılması, yəqin ki, subreyestrlər arasında əlaqə seansları arasında əlaqələr çox böyük olur - bu hal telekommunikasiya xərclərinə qənaət etməyə imkan verir, lakin bu cür təşkilətmədə ciddi çətinliklər yaranır, reyestrin bölgüdə aparılmasında, hər bir subreyestr səhmdarların reyestrləri ilə əlaqədar həlledici əməliyyatları, çoxlu sayda hüquqi və fiziki şəxslərin mülkiyyət hüquqlarını qeydə almaqla aparır. Təcrübə göstərir ki, reyestrlərlə işləməyi bacaran, savadlı mütəxəssislərin çalışmamazlığı mövcuddur. Odur ki, bölüşdürülmüş registratura bu cür mütəxəssisləri transfer -agent şəbəkələri ilə müqayisədə daha çox tələb edir.

Digər ən ciddi problem - bölüşdürülmüş registra- turalar üçün bütövlükdə cəmi reyestrin əlçatmazlığıdır. Müxtəlif şəxslərdən səhmlərin alınmasında tapşırıqları müxtəlif subregistraturalara istiqamətləndirmək tələb edildiyi halda reyestrin transfer-agent təşkilı sistemində informasiyanı istənilən transfer-agent mərkəzinin dispetçer məntəqəsinə çaldırmaq olar. Səhmlərin alınmasına bir şəxs tərəfindən nəzarət mürəkkəbləşir, muxtariyyətçiliyin üstünlüyü sayılan reyestrin vəziyyəti haqqında informasiyanı müntəzəm sürətdə təqdim etmək tələbi yox dərəcəsinədək azalır, telekommunikasiya xərcləri artır. Daha çox yer tutan və baha başa gələn subreyestr yayılma dərinliyinə və şə-

bokələrin genişliyinə görə transfer-agentlə rəqabət edə bilmir, eyni zamanda subreyestrin işini təmin etmək üçün, ona öz növbəsində transfert-agent şəbəkəsi ilə əlaqəyə girmək zəruri olur

Məlumdur ki, araşdırdığımız konsepsiyalardan heç biri təkrənilmiş deyildir. Ən yacibi odur ki, seçim zamanı emilən özünün imkanlarını nəzərə almaqla və özünün arzuları ilə müqayisə etməyi bacarsın.

Bilavasitə emilən müəssisələrdə kapitalın formalaşması və dinamikası haqqında etibarlı və effektiv kompüterləşdirilmiş informasiya sistemini yaratmadan sivil fond bazarının formalaşdırılması qeyri-mümkündür. Hal-hazırda ölkənin bazarında məsləhət görülən proqram kompleksləri əsas etibarilə özəlləşdirilmiş müəssisələr üçün hazırlanmışdır və qiymətli kağızlar bazarında yaradılmış səhmdar cəmiyyətlərinə xidmətin bütün ləşkilali mərhələlərini əhatə edir: özəlləşdirmə,

səhmlərin emissiyası prospektinin

hazırlanması, qiymətli kağızlar buraxılışının ilk yayılmasını, özünün proqram vasitələri bazasında səhmdarların reyesterinin aparılması, qiymətli kağızların təkrar birja və birjadankənar əməliyyatları haqqında sənədləri işlənməsi. Bu cür proqram komplekslər səhmdarların reyestrini səhm sahibləri bölgüsündə aparmaq aparılan hər bir saziş üzrə informasiya massivinin işlənməsi, dividendlərlə hesablaşmaların aparılmasını və hesablaşma sənədlərinin hazırlanmasını, səhmlər paketinə sertifikatların rəsmiyyətə salınmasını təmin edir. Səhmdarların ümumi yığınağının aparılması üzrə funksiyaların həyata keçirilməsi bu proqramın tərkib hissəsi ola bilər: səhmlərin sayını və verilən dövətnamələri nəzərə almaqla iştirakçıların qeydiyyatına alınması, gündəlik üzrə səsvermənin aparılması. Bu qəbildən proqramların hazırlanmasında Azərbaycan Respublikasının bir sıra firmaları seçilir. Bu firmaların hazırladıqları proqramlar

kompleksi respublikamızın məşhur müəssisələrində tətbiq edilmişdir.

Rusiyanın paket bazarında MDB respublikalarında daha v'ox məşhur olan «Atlant-inform» firması tərəfindən hazırlanan «səhmdar kapital» tətbiqi proqramında aşağıdakı funksiyalar həyata keçirilir; emissiya prospekti yaxud özəlləşdirmə plan informasiyalarını işə salmaq yolu ilə səhmlər buraxılışına xidmət; emissiya prospektinə uyğun və verilən sifarişlərdən irəli gələn səhmlərə qapalı abunələr aparılması; səhmdarların reyestrinin aparılması; səhmdarların şəxsi hesablarının aparılması; qiymətli kağızların hərəkəti, alqı-satqı. vərəsəlik, bağışlama əməliyyatlarının rəsmiyyətə salınması və uçotu; səhmlərin növlərindən (tiplərindən) asılı olaraq, elan edilən anda dividend sahiblərinə dividend- lərin hesablanması; hesabat və analitik sənədləşdirmələrin sertifikatı, səhmdarların reyestrindən çıxarışların, istənilən dövrdə səhmlərin hərəkəti haqqında icmal sənədlərin, kassa orderlərinin və dividendlərin ödənilməsi üçün tədiyyə cədvəllərinin verilməsi (92, səh.27).

Bazarlarda irəli sürülən proqram komplekslərin kifayət qədər geniş spektrin olmasına baxmayaraq, problemin texniki həlli baxımından prinsipə müxtəlif yanaşmalara, tətbiqi proqram sistemlərinin hazırlanmasına yaxud dəyəri yüksək olan və konkret müəssisədə onların adaptasiyası xərclərinin imkanlarının tədqiqi çox olan milli və xarici ölkələrin avtomatlaşdırma sistemləri arasında seçim yenə də aktual problem olaraq qalmaqdadır. Müəlliflik müşahidənin olmaması yenə də belə sistemlərdən istifadənin problemi- liyini bir daha artırır. Proqram kompleksi seçiminin problemliyi bir də onunla izah olunur ki, hazırlanan layihələrin çoxu səhmdarların tələblərini vaxtında ödəmək, onların mülkiyyət hüquqlarını peşəkarcasına rəsmiyyətə salmaq və həyata keçirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Lakin səhmdarların reyestrin aparılmasının avtomatlaşdırılması

səhmdar kapitalın effektiv idarə edilməsi üçün kifayət deyildir. Səhmdar cəmiyyətini idarə edənlərin nöqtəyi nəzərinə səhmdar cəmiyyətin xüsusi kapitalı haqqında məlumatların informasiya bazası müəssisənin idarəetmə, maliyyə və texnoloji xidmət şöbələrindən daxil olan müxtəlif informasiya axınlarının vahid sistemdə inteqrasiyasına əsaslanmalıdır.

Bizim fikrimizcə, kapitalın idarə edilməsi sistemlərinin avtomatlaşdırılması yeni qurulan proqram komplekslərin müəssisədə əvvəllər işlənən, xüsusilə də mühasibat uçotu hissəsində qovuşma və səhmdar cəmiyyətin kapitalı haqqında məlumatların vahid bankda toplanması mümkündür. Digər tərəfdən proqram kompleksinin qurulması, bizim maliyyə hesabatlarının xarici istifadəçilərə təqdim olunması müəyyən standartlara tam uyğunluğunu nəzərdə tutur və beləliklə fond bazarının telekommunikasiya sistemi ilə əlaqələndirmək üçün nümunəvi təsnifatları və kodları da nəzərə almaq lazımdır.

Bundan əlavə kapitalın uçotu və idarə edilməsi prosesinin avtomatlaşması aşağıdakıları təmin etməlidir;

-şəbəkədə ayn-ayn avtomatlaşdırılmış iş yerlərin birgə işin nəticələrinin bir-birinə zidd olmamasını təqdim edən, kapitalın formalaşması və strukturu haqqında normativ, təsisədi, faktiki, cari və arayış informasiyaların vahid qorunma bazası;

-konkret istifadəçilər üçün uçotun və idarəetmənin bütün obyektləri üzrə məlumatların korrektirovkası və baxılmasına, nəticələrin çıxarılmasına imkan verən ekran sənədləri yaratmaq;

-ilk sənədlərin məlumatlarının işə salınması mərhələsində obyektlərin analitik əlaqəsinə imkan verən ilkin sənəd formalarının avtomatik meydana gəlməsi;

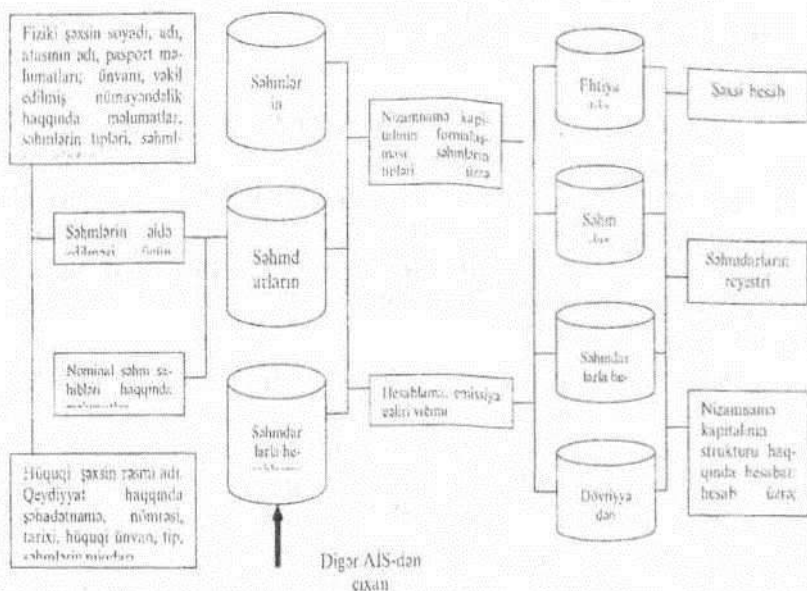
- İstifadəçinin informasiya bazası məlumattan ilə təbii interfeys əlaqədən istifadə etməklə istənilən uçot obyekt üzrə çoxlu mühasibat və maliyyə hesabatları almaq imkanı;

- araşdırılan işlər kompleksinin spesifikasiyasını nəzərə almaqla informasiyaların daxil edilməsi və onlara nəzarətə imkan verən arayışların layihələşdirilməsi, təsvir edilməsi və yaradılması.

Sadalanən tələblər proqramlarda öz əksini tapan halda, müssisənin mühasibat uçotu və maliyyə-İqtisadi fəaliyyətinin mürəkkəb məsələlərinin həllində menecerlərə geniş imkanlar verir. Bununla əlaqədar olaraq, tədqiqat işində səhmdar cəmiyyətin nizamnamə kapitalının uçotu üzrə kompleks məsələlərin informasiya modeli verilmişdir (şəkl. 2.3.2).

Səhmdarların və nizamnamə kapitalının formalaşmasının avtomatlaşdırılmış uçot sistemi, bilavasitə potensial səhmdarlarla abunə kompaniyası aparılan sahələrdə avtomatlaşdırılmış iş yerlərinin təşkilini, aparılan hər bir alqı-satqı sazişi, bağışlama, vərəsəlik üzrə məlumatların rəsmiyyətə salınması və daxil edilməsini tələb edir. İnstallyasiya prosesində avtomatik olaraq hər bir qeydiyyatı alman şəxs üçün şəxsi hesab açılır, səhmlər paketi üçün sertifikatlar rəsmiyyətə salınır.

Mahiyyət etibarı ilə səhmdarların reyestrinin elektron daşıyıcılarda sonralar daxil edilən informasiyaların, mühasibat yazılışlarının avtomativ formalaşması ilə konkret obyektləri üzrə bölüşdürülməsi həyata keçirilir. Sistem, səhmdarlarla sazişlərin qeydiyyatı üzrə sadə, daima təkrar olunan gündəlik əməliyyatların yerinə yetirilməsində informasiyalardan istifadə edənlərə maksimum əlverişli şərait yaratmalıdır.

Şək. 2.3.2. Səhmdar cəmiyyətin nizamnamə kapitalının formalaşmasının uçotu üzrə məsələlər kompleksinin informasiya modeli.

Kompleksin installyasiyası zamanı paroleybrdön İstifadə yolu ib informasiyaların daxil olması səviyyabrini dürüst müooyan etmək aparılmış qeydlərin korrekle edilməsi, əldə edibn yazılışlara (köçürmələrə) nəzarət imkanlarını vermək, habeb səhv yaxud şübhəli qeydlərin normativ, maşın daşıyıcılarında saxlanılan şərti-daimi informasiyaya uyğun diaqnostikalardan istifadə etməklə ayırmaq lazımdır.

Sonuncu kimi təsisçi sənəbrin məl u malları, emissiya prospekti, daha sonralar - səhmdarların reyestri çıxış edir.

İnstallaşdırılan ilkin sənədləri avtomatik olaraq daha böyük və tabe edilmiş kateqoriyalarla əlaqələndirmək lazımdır ki, bunların köməyi ilə analitik uçot obyektlərini dəqiqləşdirmək və detallaşdıraraq mümkün olsun. Təbii ki, müxtəlif analitik kateqoriyalarda obyektlər çox olduqca və bunların arasında əlaqələr böyük olduqca idarəetmə fəaliyyətində əməliyyat aparmağa imkan verən məsələlərin dairəsi də genişlənilir. Bu halda verilən İnfomasiyalara konkret istifadəçilərin tələblərindən asılı olaraq müxtəlif analitik ehtiyatları qurmaq yolu ib müəssisənin müxtəlif xidmət sahələrinin nöqtəyi nəzərcə baxmaq az əhəmiyyət kəsb elmir. İş prosesində sistemlərdən istifadə edən yeni uçot kateqoriyaları və həmin kateqoriyalarda obyektlərdə müstəqil obyektlərin müstəqil surətdə qəbul edilməsi imkanı olmalıdır, buna görə də sistemdə mövcud obyektlər arasında əlaqələrin qurulması nəzərdə tutulmalıdır.

Bu funksiyaları həyata keçirtmək üçün hər bir tipdə (kateqoriyada) səhmlər üzrə onların miqdarı, nominal və bazar dəyəri haqqında məlİmatların ayrı-ayrı səhm sahibləri bölgüsündə daxiləlmə qaydası (rejimi) həyata keçirilir.

Ödənələn nizamnamə kapitalının həcminə və alınan emissiya gəlirinə dair məlumatlar pul vəsaitinin, maliyyə-hesablaşma əməliyyatlarının uçotu üzrə dİğər sahələrdə formalaşır və abunə kapitalı haqqında məlumatlar massivi

avtomatik korrekte edilir. Təsisçilərlə hesablaşmaların uçotu üzrə mühasibat yazılışlar səhmlərə abunə üzrə öhdəliklərin ödənilməsini təsdiq edən sənədlər işlənən zaman aparılır. Səhmdar cəmiyyətin nizamnamə kapitalının xronoloji qaydada formalaşmasının uçotunun təşkili həm səhmlər abunə prosesini və həm də səhmdar kapitalın səhmlərin növləri, səhmdarlar bölgüsündə (həmin anda) operativ qeyd etməyə imkan verir.

Proqram kompleksdə idarə etmək məqsədi ilə faktiki və plan informasiyaların vahid qaydada əks etdirilməsi məqsədi ilə fəaliyyətinin inkişafının taktiki və strateji göstəricilərin qəbul edilməsi imkanlarına təzədən baxmaq lazımdır. Söhbət, hər şeydən əvvəl, müəssisənin - emitentin bazar dəyəri ilə qiymətləndirilməsi barədə gedir. Hal-hazırkı dövrdə mütəxəssislər qiymətli kağızlar bazarının miqyaslarını və bütövlükdə iqtisadiyyatı qiymətli kağızların məzənnəsinin dövriyyədə olan səhmlərin hasili kimi kapitallaşdırılması səviyyəsinə görə xarakterizə edir.

6JV2-II əlavədə kapitallaşdırma üzrə «Azneftkimya-maş» səhmdar cəmiyyətinin məlumatları verilmişdir.

Bundan əlavə sistemin qurulması mərhələsində ona miqdar və məbləğ ifadədə informasiyaların qoyulmasına da bərabər səviyyədə yanaşmaq lazımdır ki, bu da sistemi müəssisənin nizamnamə fəaliyyətinin və onun sənəd dövriyyəsinin spesifikasiyasından doğan konkret sorğulara adaptasiyasına imkan verir.

Hesabat çıxış sənədləri, arayışlar - istənilən avtomatlaşdırılmış sistemin zəruri atributlarıdır. Məsləhət görülən məhdud miqdarda çıxış sənədləri dəsti və qabaqcadan planlaşdırılması praktiki olaraq mümkün olmayan sərbəst surətdə tərtib edilən müxtəlif cür cari hesabatlar «kapitahn idarə edilməsi» kompleksinin spesifikasiyasıdır. Buna görə də proqram sistemi elə vəsait olmalıdır ki, menecer ondan istifadə etməklə lazım olan maliyyə məlumat vərəqələrini mühasibat

hesabatlarını müstəqil surətdə tərtib edə bilsin və qanunvericiliyin dəyişilməsindən asılı olaraq onları yenidən qura bilsin.

Şərh etdiyimiz proqram kompleksinin digər xüsusiyyəti, avtomatlaşdırmanın əsas prinsiplərini - həyata keçirməyə imkan verən birdəfəlik minimal nəticə - maksimal nəticə, bir sintetik hesab - çoxlu analitik hesablar prinsipləri həyata keçirməyə imkan verən kləssifikatorlardan və kod sistemlərdən geniş miqyasda istifadə olunmasıdır.

Bundan əlavə sistemlərin konkret müəssisələrdə instalyasiyası yeni hesablar planına keçən zaman hesablan və subhesabları bağlayan zaman, analitik hesabların qalıqlarını keçirən zaman proqramların adekvat təsirini təmin etməlidir.

Beləliklə, avtomatlaşdırma və səhmdar cəmiyyətin kapitalının mühasibat uçotunun digər qarşılıqlı əlaqəli səhmləri ilə əlaqəli surətdə yüksək inteqrasiyası şəraitində hazırlanan tətbiqi proqramlar paketindən istifadə daha böyük effekt verə bilər. Bu halda aşağıdakı vəzifələrin həyata keçirilməsi tələb olunur;

- qiymətli kağızlarla əlaqədar əməliyyatların rəsmiyyətə salınması və uçotu;

- səhmdarların reyestrinin və səhm sahiblərinin şəxsi hesablarının aparılması;

- abunə gedişatında və öhdəliklərin səhmdarlar tərəfindən faktiki ödənilməsi prosesində nizamnamə kapitalının formalaşmasının uçotu;

- nizamnamə kapitalının dəyişilməsinin uçotu;

- dividendlərin və vergilərin hesablanması (alınan zaman);

- əlavə kapitalın və ehtiyat kapitalının formalaşmasının uçotu;

- səhmdar cəmiyyətin xalis mənfəətinin bölüşdürülməsi və ondan istifadənin uçotu.

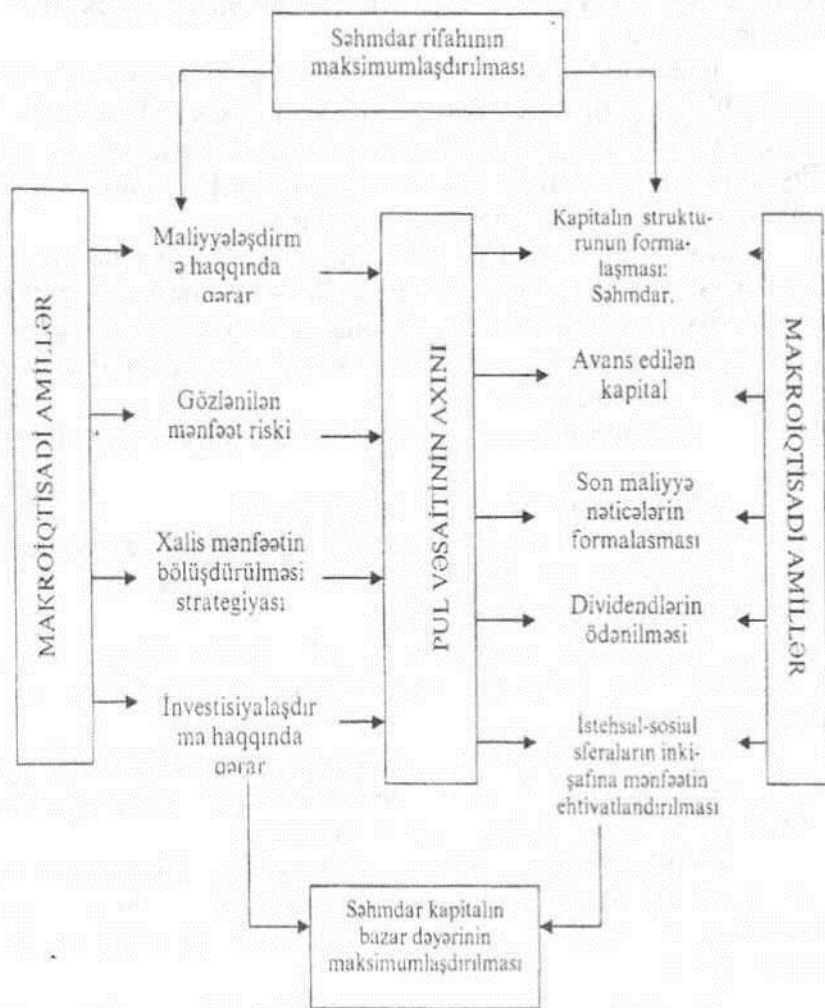
Sahmdar cəmiyyatlarda maliyyə resurslarının idarə edilməsi sistemlərinin son məqsədi səhmdar kapitalın eəri bazar dəyərinin effektiv artımı hesabına səhmdar sağlamlığını maksimumlaşdırmaqdır. Bu strategiya dairəsində maliyyə menecmenti sistemində müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin ən vacib praktik məsələləri həll edilir';

- daha effektiv investisiya layihələrini həyata keçirtmək və səhmdar cəmiyyətin gəlirlərini optimallaşdırmaq məqsədilə müəssisənin maliyyə resurslarına olan tələbatı təyin etmək;

- bütün real alternativ vəsait mənbələrinin, müəssisə kapitalının səmərəli strukturunun formalaşmasının və onun banklarla, investisiya kompaniyaları ilə və digər maliyyə institutları ilə qarşılıqlı əlaqələrin effektiv modelini təhlil etmək;

- pul vəsaitinin hərəkətinə, seçilmiş mənbələrdən onların vaxtında alınmasına nəzarət;

- səhmdar cəmiyyətin bazar vəziyyətində baş verən dəyişiklərin onun maliyyə siyasətini cari korrekte etməklə cari təhlili;

Şək. 2.3.3. Səhmdar cəmiyyətin kapitalının idarə edilməsi sistemi.

- alınan maliyyə resurslarından effektiv istifadə məqsədi ilə əsas və dövriyyə kapitalının hərəkətini peşəkarcasına idarə etmək;

bacarlarda səhmdar cəmiyyətin sabit, maksimal dərəcədə yüksək maliyyə vəziyyətinə nail olmaq, sahibkar riskini aşağı salmaq üçün müəssisənin son maliyyə nəticələrinin bölüşdürülməsinin effektiv siyasətini (dividend siyasəti və gələcək investisiyalar strategiyası) hazırlamaq.

Səhmdar kapitalın vəziyyəti və strukturu haqqında informasiya maliyyə resurslarının idarə edilməsi sistemində böyük rol oynayır. Bizim məsləhət gördüyümüz kapitalın idarə edilməsi sistemlərin işlənilməsinin ümumi modeli sxemi (şək.2.3.3) imkan verir;

- informasiyası idarəetmə funksiyalarına uyğun gələn;
- uçotun obyektlərini təyin etməyə;
- obyektin cari vəziyyətinin gözlənilən vəziyyətdən ancaq kənarlaşmaları üzrə informasiyaların həcmi mümkün qədər məhdudlaşdırmağa;
- idarəetmə qərarlarını qəbul etməyə kifayət olan, müəssisənin əsas məqsədi haqqında informasiyaların formalaşdırılması.

Müəssisənin təsərrüfatçısına idarə edilməsi modelinə «qara yeşik» sistemi kimi baxılırsa onun giriş və çıxışlarına daxil olan və çıxan pul axını kimi baxılır.

Bizim fikrimizcə, bu cür yanaşma qanunauyğundur, ona görə ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində hər hansı bir sahibkarlığın son məqsədi ilk növbədə qoyulan vəsaiti artırmaqdır.

İstənilən kommersiya, investisiya, idarəetmə layihələrin müzakirəsi tədqiq olunan obyektin faktik vəziyyəti, haqqında real iqtisadi prosesin planlaşdırılan modeldən kənarlaşması haqqında informasiyaların təhlilinə əsaslanmalıdır. Proseslərə nəzarət və sonrakı

tənzimləmələr üçün tələb olunan informasiyalar mühasibat uçotu sistemində formalaşır. Bütün təsərrüfat prosesləri və hadisələrin ciddi sənədləşdirməsi yolu ilə əks etdirilməsinin ardıcılığı, mühüm idarəetmə prinsiplərin həyata keçirilməsinə dəqiqliyi və obyektivliyinə görə seçilən uçotun fərqləndirici əlamətidir. Mühasibat uçotu təsərrüfat prosesləri və hadisələri dinamikada əks etdirməklə idarə olunan obyektin inkişafında tendensiyaları və qanunauyğunluqları təyin etməyə və beləliklə, idarə olunan obyektə sonralar təsir göstərə biləcək optimal idarəetmə qərarları vaxtında hazırlamağa imkan verir.

Mühasibat uçotu və nəzarət sistemində formalaşan məlumatların informasiya bazası başdan-başa qeydə alma və uçotun ciddi sistemliyi nəticəsində tamlıq, dəqiqlik, gerçəklik kimi keyfiyyət xarakteristikalarına görə fərqlənir. Bununla belə, uçot informasiyası qəbul olunan qərarın səviyyəsi və növünə görə təyin edilən məsələ üzrə konkret qərarı qəbul etmək üçün idarəetmə tələblərini məqsədyönlü təmin etməlidir. Prof. B.İvaşkeviç haqlı olaraq qeyd etmişdir ki, informasiya sistemə necə yaxşı layihələşdirsə də, o tam ola bilməz, deməli, idarəetmənin hər bir səviyyəsi üçün kifayət olan informasiyanın tərkibi və miqdarını təyin etmək lazımdır (42, səh.82-83).

Müasir müəssisələrdə informasiya resurslarından istifadənin effektivliyinin təhlili, mühasibat uçotunun idarə edilməsi sistemində idarə olunan müəssisənin özünün və xarici istifadəçilərin ehtiyaclarına uyğun tələbatların tədqiqinin zəruriliyini və aktuallığını qəti surətdə sübut edir.

III FƏSİL

MALİYYƏ MENECMENTİ SİSTEMİNDƏ SƏHMDAR CƏMİYYƏTİN KAPİTALININ STRUKTLRLİNÜN TƏHLİLİ

3.1. Səhmdar cəmiyyətində xüsusi kapitalın və cəlb edilmiş kapitalın nisbətinin optimalaşdırılması aləti sayılan müəssisənin maliyyə sabitliyinin təhlili

Bazar münasibətləri əsasında ölkə iqtisadiyyatının sağlamlaşdırılması proqramının həyata keçirilməsi müəssisə səviyyəsində maliyyə menecmentinin ilkin inkişafının rolunu yüksəldilməsi və zəruriliyini nəzərdə tutur. Maliyyə menecmenti kapitalın strateji və faktiki səviyyəsi sistemini təyin edirsə, müəssisənin maliyyə resurslarından səmərəli və effektiv istifadə olunmasına nəzarət, mühasibat uçotu və təhlilin əsas funksiyası hesab edilir.

Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında informasiyanın qiyməti, müəssisənin bazar strategiyası və taktikasını təyin edən idarəetmə qərarlarının qəbulunda onlardan istifadənin effektivliyi ilə təyin edilir. Mühasibat uçotu firmaların iqtisadi varlığının yaxşılaşdırılmasına təkan verən tədbirlərin diaqnostikası və layihələşdirilməsinə tabedir.

Uçot informasiyasının müəssisənin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması ehtiyatlarının axıdılması və həyata keçirilməsinin ən vacib səfərbəredici başlanğıc olması üçün o, özünün məzmunluğu, yararıllığı, gerçəkliyi və ana- litikliyi nöqteyi nəzərinə dinamik təkmilləşməlidir. Müəssisəyə münasibətdə informasiyalardan kənar istifadəçilər nöq- leyi nəzərinə nəşr olunan maliyyə hesabatlarının məzmunu və forması tə.sərrüfəçilik subyektinin fəaliyyəti haqqında

müayyən hoddədək yol verilən və gerçək uçot informasiyalarını açıqlamaladır.

Hal-hazırda mülkiyyətin özəlləşdirilməsi prosesinin inkişafı və səhmdar cəmiyyətlərinin yaradılması özəlləşdirilən əmlakların dəyərinin qiymətləndirilməsi, müəssisə kapitalın strukturlarının təhlili ilə əlaqədar bir çox yeni problemlər irəlİ sürdü. Müəssisənin müvəffəqiyyətli işİ üçün müəssisənin likvidliyini, rentabelliğini, onun maliyyə sabitliyini və təsərrüfatçılıq subyektin fəaliyyətinin son nəticələrini xarakterizə edən bir çox keyfiyyət göstəricilərini adekvat qiymətləndirməyə imkan verən, hamı üçün aşkar hesabat lazımdır.

Maliyyə uçotu və hesabatların təkmilləşdirilməsi iqtisadi təhlilin inkişafını təmin edir. Müasir təsərrüfatçılıq təcrübəsində həmin proses, hər şeydən əvvəl, müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilini daxili və xarici təhlilə ayırmaq, strateji məqsədləri və onların hər birinə aid faktiki vəzifələri tərtib olunan hesabat məlumatlarına əsaslanır, müəssisənin rentabelliğinin kapitaldan istifadənin intensivliyinin və bütövlükdə maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi məsələləri ilə bağlıdır. Son yekunda xarici təhlilin nəticələrinə əsasən təsərrüfatçılıq subyektin səhmdarlarla, kreditorlarla, vergi və digər dövlət orqanları ilə qarşılıqlı əlaqələri, biznes aləmində onun üstünlüyünü saxlamaq şərtilə istehsal sahəsində və milli iqtisadiyyatda müəssisənin vəziyyətini təyin edir.

Daxili təhlildə qiymətləndirilən göstəricilərin müəyyən səviyyədə analitikliyi, məhdud dairədə müəssisənin idarəetmə persionalına lazım olan müəssisənin vəziyyəti haqqında gerçək informasiyalardan istifadə edilir. Analitik vəzifələrin əhatə dairəsi geniş olduqda daxili təhlil bilavasitə müəssisə nailiyyətlərinin məcmu mexanizminin öyrənilməsi ilə məşğul olur - əsas məqsədi maksimum mənfəət əldə etmək, səhmdar varlığını maksimumlaşdırmaqdır. Daxili təhlilin

nəticələrindən müəssisənin menecerləri idarəetmə qərarlarını hazırlamaq üçün istifadə edir. Onlar kommersiya sirridir, çünki son hesabda monopolist kapitalın inkişafının müasir səviyyəsi şəraitində əmtəə istehsalçıları arasında rəqabət mübarizəsinin vacib vəsaiti kimi çıxış edir.

Xarici təhlilin vəzifələri nəşr olunan hesabat məlumatlarından istifadə edilənlərin maraqları ilə müəyyən edilir. Səhmdar cəmiyyətin maliyyə hesabatının məzmunu ilk növbədə özünün səhmdarlarına ünvanlanır. Səhmlərin sahibləri özlərinin müəssisənin xüsusi kapitalına qoyuluşların etibarlılığına inanmaq istəyir, müəssisənin maliyyə vəziyyətinin möhkəmliyi, onun inkişafı perspektivləri ilə maraqlanır; onlar sahibkarlıq fəaliyyətinin rentabelliyinə və müəssisə rəhbərliyinin dividend siyasətinə böyük qəj'ği göstərir. Uçot informasiyalarından istifadə edənlərin bu qrupuna səhmdar cəmiyyəti tərəfindən buraxılan səhmlərin sahibləri; müəssisənin kreditləşdirən banklar və maliyyə institutları yaxındır. Onları investisiya vəsaitlərinin qaytarılması perspektivinin qiymətləndirilməsi, uzunmüddətli borcların müəssisə tərəfindən qaytarılması təminatı və gözlənilən gəlirlərin alınması etimalı maraqlandırır.

Dövlət vergi orqanları nəşr edilən maliyyə hesabatlarının məlumatlarına əsasən müəssisənin əmlak vəziyyəti və onun fəaliyyətinin cəmi nəticəsi haqqında məlumatları əldə etməyə səy göstərir. Maliyyə vəziyyətinin, ödəniş qabiliyyətinin, rentabellik səviyyəsinin qiymətləndirilməsində Azərbaycan fond birjalarının maraqları daha çoxdur. Səhmlərin və istiqrazların qiymətləri səhmdar cəmiyyətin perspektiv fəaliyyətindən asılı olduğuna görə qiymətli kağızlar bazarı onların fəaliyyətinə xeyli təsir göstərir.

Beləliklə, müəssisənin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi meyarlarının müxtəlifliyi gözlənilən məqsədlərin fokuslaşdırılmasında üzə çıxır. Çünki sahibkarlığın nəticələri birbaşa yaxud dolaylı əlaqələri olan çoxlu sayda

müxtəlif amillərin qarşılıqlı təsirinin, yəni son maliyyə nəticəsinə çox yaxud az dərəcədə təsir göstərən amillərin nəticəsidir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə hesabatlarının təhlilinin son məqsədi müəssisənin cari maliyyə fəaliyyətini və əvvəlki illərdə fəaliyyətlərini və perspektivdə fəaliyyətini qiymətləndirməklə idarəetmə qərarları qəbul etməkdə maraqları olanların çoxlu vəzifələrini təyin etməkdir. Müasir mərhələdə təhlilin nəzəriyyəsinin inkişafının xüsusiyyətləri ağırlıq mərkəzinin təsərrüfatçıbğm son nəticələrini xarakterizə edən keyfiyyət göstəricilərinə yönəlmək və onlar arasında qarşılıqlı əlaqələri və qarşılıqlı asılılıqları təyin etməkdir. Bunda əlavə maliyyə nəticələrinin mövcud həcmi, onların yerləşməsi və istifadəsini əks etdirən bütün göstəricilərin bu və ya digər dərəcədə təyin edilməsi də müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlilinin məqsədidir. Təhlilin nəticələri müəssisənin maliyyə vəziyyətində daha zəif yeri əks etdirməlidir (onların saflaşdırılmasının konkret istiqamətlərini göstərməklə).

Hal-hazırda müəssisənin maliyyə vəziyyətini qiymətləndirən göstəricilərin miqdarı keyfiyyəti məsələsində iqtisadçıların fikir birliyi yoxdur. Lakin konkret müəssisə üçün təhlilin nəticələrindən konkret istifadə məqsədləri üçün spesifik sayılan xüsusi göstəricilərin təhlilinin universal metodları və üsullarının əlaqələndirilməsinin zəruriliyi hamı tərəfindən qəbul edilmişdir. Son hesabda istənilən idarəetmə qərarı kapitalın çoxaldılması məqsədini güdür. Avans edilən kapitalın müddətləri və pulu qiymətləndirilməsi və gələcək iqtisadi fayda arasında baş verən əksikləri maliyyə meneceri tərəfindən maliyyə mənbələrinin strukturu, onların cari dəyəri, kapitallar bazarında alternativ investisiya layihələrinin gəlirliyi səviyyəsi, habelə iqtisadi gəlirin gözlənilən həcmi və vaxta görə bölüşdürülməsi haqqında

[nühasibal uçotu məlumallarıdan istifadə etməklə həll edilir.

işgüzar qərarın effektivliyinin qiymətləndirilməsinə belə yanaşma cari dəyər korlepsiylarına görə obyektin\ formalaşır: təsərrüfat dövryyəsinə avans edilən vəsait məbləği pvvəlki illərdə yığılan vəsait hesabına örtülür və xalis kapitalın gələcək artımı hesabına bərpa olunur. Buda müəssisə sahiblərinin, ssuda verənlərin, kreditorların, istiqraz sahiblərinin səhmdarların, müəssisənin digər hüquqi və potensial investisiyanın maraqları vardır.

Maliyyə menecrmentində kapitalın artımı prinsipini ehtiyatlılıq prinsipi ilə əlaqələndirmək lazımdır. Sonuncunu əldə rəhbər tutmaqla müəssisənin iqtisadi vəziyyətinə bazarın kəskin konyuktur dəyişmələrin mənfi təsirindən uzaqlaşmaq məqsədilə kapitalı elə yerləşdirmək lazımdır ki, biznesin müxtəlif sferalarına investisiyalaşdırılmalardan gəlirlərin müxtəlif istiqamətləri və müxtəlif xarakterli tendensiyalar bir-birini örtsün yaxud bütün aktivlərin cəmi gəlirliliyi üstünlük təşkil etsin. Buna görə də aktivlərin və öhdəliklərin, müəssisənin nöqtəyi nəzərinə məntiqi və qanuni sayılan tarixi qiymətləndirmə prinsipləri, bütövlükdə bazarın infrastrukturunu nöqtəyi nəzərinə kifayət qədər obyektiv olmaya bilər. Səhmdarlar və investorlar «kilab dəyərinə» (aktivlərin əldə edilməsinin faktiki dəyəri) yox, müəssisənin real kapitalının bazar qiymətlərinə inanmağa daha çox meyl göstərirlər.

Beləliklə, sahibkar riski konsepsiyası avans edilən kapital haqqında faktiki uçot məlumatları əsasmda gözlənilən gəlirin artımının dəqiqliyini gələcəkdə iqtisadi hadisələrin qeyri-müəyyənliyindən asılılığını təyin edir. Kapitalın formalaşması, dinamikası haqqında hesabatların tərtibi ilə əlaqədə əmsallar məcmuu əsasında müəssisənin maliyyə vəziyyətinin cari təhlili və nağdı pul vəsaitinin axım sonrakı idarəetmə fəaliyyətin elə zəruri mərhələlərini göstə-

nr ki, bımlann əsasında maliyyə menecmenti sistemində müəssisənin iqtisadi həyat qabiliyyəti qiymətləndirilir.

Təhlilin vəzifələrinin tam həlli informasiya bazasının olmasından və orada verilən məlumatların gerçəkliyindən .xeyli dərəcədə asılıdır. Mühasibat uçotunun milli metodologiyasının təkmilləşdirilməsi nöqteyi nəzərinə nəşr olunan maliyyə hesabatı kapitalın strukturunu, əmlakın strukturunu və onların konkret müəssisəyə münasib qarşılıqlı əlaqələrini açıqlamalıdır.

Beləliklə, balans və maliyyə nəticələri haqqında hesabat maliyyə hesabatlarının tərkibində müəssisənin maliyyə resurslarının idarə edilməsi vəzifələrinin həlli üçün sonrakı iqtisadi hesablamaların aparılmasında ilk əsas kimi qəbul edilir. Lakin analitik materiallardan istifadə edən kateqoriyaların müxtəlifliyi, mövcud informasiya mənbələri əsasında yerinə yetirilən və törəmə analitik göstəricilərə əsasən hesablanan analitik qiymətləndirmələr qarşısında əlavə tələblər qoyur.

Təsərrüfatçılığın bazar şəraitində maliyyə resurslarının idarə edilməsi, müəssisə passivlərinin məzmunu və tərkibində olan dəyişikliklər müəssisə fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi mənbələrinin strukturunun təhlilinin təkmilləşdirilməsinin və kapitalın formalaşmasının alternativ variantlarının yeni vəzifələrini və istiqamətlərini tələb edir.

Mülkiyyətin səhmdar təşkilati-hüquqi formalarının geniş inkişafı səhmdar cəmiyyətin kapitalının strukturunun qiymətləndirilməsi metodikasının hazırlanmasını zəruri edir. Əgər dövlət müəssisənin özündə öhdəliklərin xüsusi və cəlb edilmiş vəsaitə bölünməsi formal-şərti xarakter daşıyırsa, onda hal-hazırda əmlakın formalaşması mənbələrinin qiymətləndirilməsində uçot informasiyalarından həm daxili və həm də xarici istifadəçilərin maraqları vardır.

Təhlilə belə müxtəlif yanaşmalara uyğun olaraq informasiyaların kənar istifadəçiləri kreditorların şəxsində

vəsait mənbələrinin ümumi məbləğində xüsusi vəsaitin payının dəyişilməsini, sazış rhüqavilə bağlayan zaman maliyyə riski nöqtəyi nəzərinə qiymətləndirirlər. Kapitalın strukturunun öyrənilməsi kənar müşahidəçilərə müəssisə fəaliyyətinin genişləndirilməsi miqyasları yaxud onun azalmasının səbəbləri haqqında mühakimə yeritməyə imkan verir. Kapitalın dinamikasının firmadaxili qiymətləndirilməsi maliyyə resurslarının operativ idarəetmənin, cəlb edilmiş vəsaitin optimal həcmi və mənbələrini təyin etməyin zəruriliyindən irəli gəlir.

Əmlakın mənbələrinin strukturunun daxili təhlili müəssisə fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi variantlarının alternativ qiymətləndirilməsi ilə bağlıdır. Seçimin əsas meyarları risk dərəcəsi, bu və ya digər maliyyələşdirmə mənbəyinin dəyəri, ondan istifadə şəraiti və qaytarılma müddəti hesab edilir. Xüsusi və cəlb edilmiş vəsaitlərin səmərəli nisbətlərinin təmin edilməsi məsələsinin bir mənalı cavabı yoxdur və konkret iqtisadi şəraitə və müəssisədə qəbul olunmuş maliyyə strategiyasına görə həll edilir. Bununla belə maliyyə resurslarının idarə edilməsi sistemində gələcəkdə bu resursların artımının optimallaşdırılmasına dair effektiv qərar qəbul etmək üçün kapitalın strukturunun real qiymətləndirilməsinin zəruriliyi ilə şərtləndirilir.

Maliyyə təhlilinin effektivliyi personal kompüter texnologiyalarından geniş istifadə və AIY-nin (ARM-in) mövcudluğu şəraitində analitik informasiyaların işlənilməsinin təkmilləşdirilməsi ilə ayrılmaz sürətdə bağlıdır. İnformasiyaların işlənilməsinin avtomatlaşdırılmış sisteminin üstünlükləri haqqında Rusiyanın bir çox alimlərinin praktiki və nəzəri tədqiqatlarında (S.İ.Volkov, K.M.Qarifullin, V.B.İvaşkeviç, O.F.Lilvin, V.S.Rojnov, A.N.Romanov və b.) və xarici müəlliflərin tədqiqatlarında (R.Albrext, O.Kox, F.Myulbrat, K.Fanenstix, R.Xaselir, İ.Şİb və b.) geniş şərh olunmuşdur.

Müəssisələrin müasir idarəetmə sistemində analitik işlərin avtomatlaşdırılmasını üç istiqamətdə həyata keçirmək olar;

- iqtisadi təmayüldə proqram təminatı ilə ixtisaslaşdırılmış firmalardan nümunəvi proqram kompleksləri a- İmaq;

- müəssisə analitiklərinin konkret vəzifələrinə uyğun olaraq, özünün proqramçıların gücü ilə həyata keçirilən fərdi proqram təminatı yaratmaq;

- müəssisə proqramçıların vasitəçiliyi olmadan təd- biqi proqram paketləri bazasında mütəxəssislər-analitiklər tərəfindən maliyyə-iqtisadi məsələlərin müstəqil sürətdə modelləşdirilməsi.

Maliyyə institutları üçün Azərbaycan analitik proqramlar bazan qarbin Ölçülərinə görə hələ böyük deyildir və hazırki dövrdə inkişaf mərhələsindədir. Lakin, hələ bu gündə müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlilinə sənətləşdirilmiş bir çox maraqlı tədqiqatlar mövcuddur.

Analitik informasiyaların avtomatik işlənilməsinin xüsusi proqram təminatının hazırlanması firmadaxili idarəetmə tələbatı ilə məhdudlaşır. Həll edilən vəzifələrin spektri müəssisə üçün fərdi olan çoxlu qiymətləndirmə meyarları və təsərrüfat fəaliyyətinin firmadaxili təhlilinə inkişafının məqsədli istiqamətləri ilə təyin edilir. Xüsusi proqram təminatının yaradılmasından maksimal effektivlə proqramlaşdırma üzrə mütəxəssislərin və müəssisənin idarəetmə aparatının analitiklərinin optimal qarşılıqlı fəaliyyəti şəraitində avadanlıqların texniki xarakteristikası istifadəçilərin imkanlarına uyğun olduqda, işlənilən informasiyaların həcmi və məzmunu işlərin optimal templəri təyin edildikdə nail olmaq mümkündür.

Məlumdur ki, müəssisə vəsaitinin mənbələri balansın passivində müəyyən tarixə pul ifadəsində əks etdirilir. Bu halda hər bir vəsait mənbəyi balansın passivinin müvafiq

maddisinə uyğun olur. Və bu delallaşdırma çox hallarda müəssisə vəsaitli mənbələri niyə qəbul edilmiş; ləsnifalından, başqa sözlə desək müəssisənin əmlak varlığını çox alim aq üçün istifadə olunan kapitallardan bilavasitə asılı olur. Ayrı-ayrı maddələrin balansda yazılmasının ardıcılığı, əksər hallarda bu və ya digər ölkədə yaranan ənənələrə görə təyin edilir.

Müəssisə vəsaitinin mənbələrinin təsnifatında sahibkarlar qarşısında onun xarakterinə görə analitik qruplaşdırmanın iki növünü ləyin edir. Bir tərəfdən qruplaşdırmanın əsasını müəssisənin istifadə etdiyi kapitalların aidiyyətinə görə qurulur. Bu nöqtəyi nəzərinə onlar xüsusi və cəlbətilmiş kapitallara bölünür. Digər tərəfdən kapitaldan təsərrüfat dövriyyəsinə istifadə müddəti həlledici rol oynayır. Bu əlamətə görə müəssisə tərəfindən istifadə olunan vəsait uzunmüddətə istifadə olunan və qısamüddətə istifadə olunan kapitalla bölünür.

Hamıya məlumdur ki, bu vəsaitin vaxtında qaytarılmasına və sahibkar tərəfindən qısa müddətə lazım olan k.A.- pialın səfərbər edilməsinə nəzarətə yönəldilmiş qısamüddətə istifadə kapitalı ilə daima operativ İş lazımdır. Qısamüddətli öhdəliklər cari aktivləri salmaq (istifadə etmək) yaxud yeni öhdəliklər yaratmaq yolu ilə ödənilir. Bunlara aid etmək olar: bankların qısamüddətli kreditləri, bir ildən çox olmayan müddətə alınmış bəvərənlərin ssudalan, büdcə ilə, sosial sığorta və tibbi sığorta orqanları ilə, pensiya təminatı, məşğulluq fondu ilə hesablaşmalar üzrə müəssisənin bordan; əmtəə-material dəyərlərinin aİmması yaxud xidmətlərin İstehlakı vaxtı ilə onların dəyərinin ödənilməsi vaxtı arasında müvəqqəti intervalın baş verməsi ilə əlaqədar yaranan kreditor bəvərələri; əməyin ödənişi üzrə müəssisənin özünün işçilərinə olan bəvərələri; sair qısamüddətli öhdəliklər.

Praktiki fəaliyyətdə uzunmüddətə istifadə olunan kapitallar sabit kapital adlanır. Bununla belə müəssisənin

vəsait mənbələrinin bu hissəsi də hərəkətdən məhrum deyildir. Birincisi, ona görə ki, sabit kapital iki qrupdan: uzunmüddətli borc kapitalından və səhmdar cəmiyyətin xüsusi kapitalından ibarətdir. İstənilən borc kapitalının qaytarılması müddəti olur və beləliklə təzələnməlidir. İkincisi, səhmdar cəmiyyətin əmlakının maliyyələşdirilməsi nöqtəyi nəzərinə kapitalın tərkibinə səhmdar kapital, əlavə kapital və ehtiyat kapitalı daxil edilir: müəssisənin nizamnamə və əlavə kapitalının həcmi müəssisənin həqiqi yaradılan əmlakının xüsusi hissəsini təyin edir. Bunlardan fərqli olaraq müəssisənin sərəncamında qalan istifadə olunmamış mənfəət yığımının aid olduğu ehtiyat kapitalı, xüsusi kapitalın daha dinamik hissəsini təşkil edir. Analitik qruplaşdırmaların iki variantını da nəzərə almaqla səhmdar cəmiyyətin vəsait mənbələrinin strukturunu aşağıda verilən sxem şəklində təqdim etmək olar (şək. 3.1.1).

Qeyd etmək lazımdır ki, balansın oxunması və təhlilin əlverişliliyi üçün bir çox səhmdar cəmiyyətləri özlərinin balanslarını nəşr edən zaman balansın passivinin maddələrini yuxanda göstərilən qruplar üzrə qruplaşdırmağa və onlar üzrə yekunları çıxarmağa səy göstərməsi özünü doğrultmuşdur. Bizim şərh etdiyimiz qruplaşdırmadan kənarlaşma passivin göstərilən qruplarını detalləşdirmə məqsədi ilə hesabatları tərtib edənlərin subyektiv hərəkətləri ilə izah olunur. Bundan əlavə xüsusi kapitalın uçotu və təhlilinin vətən metodikasında sistemli yanaşmanın olmaması balansın passivinin hər bir maddəsinin məcburi açıqlanmasını (rasşifrovkasını) zəruri edir.

Bəzən xüsusi kapitalın tərkibindən yığılan mənfəətdən başqa mənfəətdən ayrımlar kimi hesablanan bütün ehtiyatlar çıxılır. Belə bir rəy yayılmışdır ki, qiymətləndirilən ehtiyatları və isiehlak fondunu qısamüddətli öhdəliklər qrupuna aid etmək lazımdır.

Bizim fikrimizcə, balansın bu maddələri müəssisənin sərəncamında qalan mənfəətdən istifadə olunması vəsaiti əks etdirir, buna görə də onları müəssisənin xüsusi kapitalına bərabər götürmək iqtisadi cəhətdən məqsədə uyğundur.

Kapitalın operativ idarə edilməsində göstərilən vəsaiti yeni əmlakın yaradılması məqsədilə təzədən bölüşdürmək olar. Səhmdar cəmiyyətin vəsait mənbələri strukturunun təhlilində passivin hər bir qrupunu və onun tərkib hissələrinin balansın ümumu yekununda xüsusi çəkiləri, həmçinin ayn-ayn qruplar arasında nisbətlər aşkar edilir və qiymətləndirilir.

Lakin analitik tədqiqatları aparmaq üçün sənaye müəssisəsinin balansının passiv maddələrinin məzmununu reformasiya etmək lazımdır, çünki onun müasir strukturu müəssisənin xüsusi vəsait mənbələri haqqında obyektiv informasiyam əks etdirmir. Əyanilik üçün 3.1.1. cədvəldə Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilmiş məlumatlar üzrə «Azneftkimyamaş» səhmdar cəmiyyətinin kapitalının strukturu və müəllif tərəfindən hazırlanan müəssisənin vəsait mənbələrinin uçotu metodologiyası verilir.

Cədvəldə verilən hesablamaların nəticələrinin müqayisəsi balansın göstəricilərini məsləhət görülən qruplaşdırma sxemi üzrə təhlil edən zaman müasir balansın passivinin maddələrinin yenidən qruplaşdırılmasının zəruriliyini sübut edir. Balansın elmi cəhətdən əsaslandırılmış reklassifikasiyası müəssisə balansının maddələrini qruplaşdırmaq yolu ilə (daxili və xarici) müəssisə fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi mənbələrinin strukturu haqqında yararlı informasiyaların alınmasına imkan verir.

St^lümdar cəmiyyətlərində xüsusi kapitalın uçotunun t^kmilşdirilməsi

Xüsusi kapital 12762,3 min manat	Nizamnamə kapitalı 7003,0 min manat	Uzunmüddətli istifadəli kapital (sabit kapital) 14092,8 min manat
	Əlavə kapital 3203,2 min manat	
	Ehtiyat kapitalı 105,4 min manat	
	Ehtiyat mənfəəti 1680,4 min manat	
	Məqsədli 'maliyyələşdirmə və daxilolmalar 770,3 min manat	
80.1		
Borc kapitalı 3180,2 min manat 19,9%	Uzunmüddətli borc kapitalı 1330,5 min manat	88,4%
	Qısamüddətli borc kapitalı 77,0 min manat	Qısamüddətli istifadəli kapital (dinamik kapital) 1849,7 min manat 11,6%
	Cari öhdəliklər 1772,7 min manat	

Şəkil 3.1.1. Müəssisə vəsaitlərinin mənbələrinin strukturu (Suraxanı maşınqayırma açıq səhmdar cəmiyyətinin təmsalında).

Reklassifikasiyanın ən vacib anı cəlb edilmiş vəsait mənbələrinin satışı və əvəz edilməsi imkanlarından asılı olaraq bu vəsaitlərin qruplaşdırılmasıdır. Fikirlərə xüsusi diqqət və aydınlıq müəssisənin real «sağlam vəziyyəti» haqqında obyektiv rəyi almaq üçün səhmdar cəmiyyətin xüsusi kapitalının müxtəlif elementlərinin seleksiyası üzrə analitik işlərin aparılmasını tələb edir.

Təhlildə səhmdar kapitalın həcmnin təyin edilməsi və istifadəsinin zəruriyini də qeyd etmək lazımdır. Balansda verilən nizamnamə kapitalı məbləğindən fərqli olaraq, «səhmdar kapital» kateqoriyası sahibkarlar

lorəfindon müəssisənin fəaliyyətinə investisiya edilmiş və hesabat tərtib olunan tarixə maliyyə hesabatının göstəriciləri əsasında təyin edilən ödənilən nizamnamə kapitalının və alman emissiya gəlirinin cəmi məbləğinin həqiqi həcmi əks etdirir. Təhlil apardığımız müəssisədə səhmdac kapitalı nizamnamə kapitalına bərabərdir.

Müəssisə balansının strukturuna müvafiq olaraq müəssisənin maliyyə sabitliyi və ödəniş qabiliyyəti təyin edilir. Bu göstəricilər qarşılıqlı sürətdə bir-birini tamamlamaqla müəssisənin maliyyə vəziyyətini qiymətləndirməyə imkan verir. Bununla əlaqədar olaraq praktikada ayrı-ayrı balans göstəriciləri qrup yekunları ilə bütövlükdə balans yekunları arasında tədbiq olunan nisbətlərin müəyyən qaydasını ləyin etmək, daha çox xarakterik münasibətlərə hamı lərfəfindən qəbul edilən spesifik ad vermək lazımdır.

Müəssisənin maliyyə sabitliyini xarakterizə edən ən mühüm göstəricilərdən biri müəssisəyə avans edilən bütün vəsaitin yekununa nisbətən xüsusi kapitalın cəmi məbləğinin xüsusi çəkisi göstəricisidir. Beynəlxalq praktikada bu nisbi göstərici «muxtariyyot əmsalı» adlanır. Ölkənin terminologiyasında da o, «qeyri-əsılılıq əmsalı» adi ilə ifadə olunur. Bu göstərici həm investorlar üçün və həm də müəssisənin kreditorları üçün vacib göstəricidir. Çünki o müəssisənin cəlb edilmiş kapitaldan qeyri-əsılılıq dərəcəsini xarakterizə edir:

$$MC = XK/DGD \quad (3.1)$$

Burada, Ma-muxtariyyət əmsalını;

XK - xüsusi kapitalı;

ƏÜD - əmlakın ümumi dəyərini göstərir.

Dövriyyədə olan əmlakın məcmu həcmi təyin edilməsinin müxtəlif üsulları mövcuddur. Bunlardan ən çox yayılmışları aşağıdakılardır:

- uzunmüddətli (dövriyyədərəkənar) aktivbr qalıq dəyəri və cari aktivlər balansın aktivinin I, II və III bölmələri üzrə yekunların cəmi məbləği ilə;

- uzunmüddətli (dövriyyədənəkənar) və xalis cari aktivlərin məbləği, sonuncuların həcmi balansın aktivinin II və III bölmələrinin yekunları məbləğindən cari passivləri çıxmaqla alınır;

- balansın valyutasının həcmi (yekunu).

Əmlakın ümumi dəyəri göstəriciləri konkret tarixi vəziyyətə görə ya da onun orta həcmi təyin etmək yolu ilə hesablanır.

Məcmu kapitalın təyin edilməsinin birinci üsulu müəssisə əmlakının həcmi bu vəsaitin yaradılması mənbələrinin - həm uzun müddətə və həm də qısmiiddətə cəlb edilən mənbələrin təyin edilməsində istifadə olunur. İkinci üsulla hesablama kapital - uzunmüddətli maliyyələşdir məd ir fikrinə əsaslanır. Deməli, hesablama ancaq xüsusi və uzunmüddətə cəlb edilmiş kapital yaxud eynilə cari passivləri çıxmaqla aktivlər hesablamağa daxil olmalıdır.

«Azneftkimyamaş» açıq səhmdar cəmiyyətinin kapitalının strukturu və onun dinamikası

Göstəricilərin adı	1.01.2007-ci ilə tip balans		Reklassifikasiya edilmiş balans					
	Min manatla	Yekuna görə %-lə	1.01.2006-cı ilə		1.01.2007-ci ilə		İl ərzində dinamika	
			Min manat	Yekuna görə %-lə	Min manat	Yekuna görə %-lə	Min manat	Yekuna görə %-lə
	1	2	3	4	5	6	7	8
1. Xüsusi kapitalın cəmi	73926	85,6	67549	95,2	70771	85,7	3222	37,7
O cümlədən								
1.1.Nizamnamə kapitalı	59243	68,6	59243	83,5	59243	71,7	-	-
1.2. Əlavə kapital	7548	8,7	8001	11,2	8453	10,2	452	3,8
1.3.Ehtiyat kapitalı	290	0,3	-	-	290	0,3	290	2,4
1.4.Yığılmış mənfəət:	4169	4,8	175	0,2	104	0,1	-	
- yığım fondu	4169	4,8	175	0,2	-	-	-	
- istehlak fondu (hesablanmış dividend çıxılmaqla)	-				104	0,1	104	0,9
1.5.Məqsədli maliyyələşdirilmə və daxilolmalar	2676	3,0	130	0,18	2676	3,2	2546	
1.6.Qiymətləndirilən ehtiyatlar	-				5	0,00	5	
2. Borc kapitalının cəmi	-							
O cümlədən								
2.1.Uzunmüddətli	-							

Səhiməar cəmiyyətdə xüsusi kapitalın uqotunun tokmillaşdırılması

2.2-0»>;iimüdd 3Üİ	-							
.1. OİKamüd- dälti ohdslik- lorin L-omi	1240 0	14,4	3400	4,8	11800	14,3	8400	7,2
O oümlsdon								
3.! Divİde* ndbrin ödo- n i İm asin 3 VD- sail monbala- rinin vekunu	3200	3,7			3200	3,8	3200	2,7
Vasail manba- brinin yekunu	K632 .6	100, ü	7U114 V	100,9	82571	100,0	İİf>-2 2	İOU.U

Üçüncü üsul mahiyyət etibarını ilə birinci üsula çox yaxındır. Bunlar arasında fərq ancaq müəssisənin balansının «zərərlər» maddəsində hər hansı bir məbləğ olan halda baş verir. «Məcmu passivlər - əmlak = zərərlər» əlaqəsinin iqtisadi mahiyyəti ondan ibarətdir ki, kapitaldan səmərəsiz istifadə edilməsi nəticəsində onun bir hissəsi itirilmişdir, nəticədə onun fəaliyyəti real olaraq az həcmdə vəsaitlə maliyyələşdirilir.

Muxtariyyət əmsalının aşağı düşməsi cəmi üç səbəblə ya da muxtariyyətliklə əlaqədar ola bilər;

- uzunmüddətli kreditlərin payının çoxalması;
- cəlb edilmiş vəsaitin xüsusi çəkisinin artımı;
- qısamüddətli kreditlərin payının çoxalması.

Muxtariyyət əmsalını təyin etməklə yanaşı maliyyə sabitliyinin göstəricilərini də dinamikada təhlil etmək məsləhət görülür. Onun kəmiyyəti uzun bir müddət ərzində müəssisənin fəaliyyətində istifadə ediləcək maliyyələşdirmə mənbələrinin xüsusi çəkisini göstərir,

V.T.Sevruk kredit riskinin səviyyəsini qiymətləndirmək üçün «investisiyaların örtülməsi əmsal» göstəricisindən istifadəni məsləhət bilir (80, səh. 17).

$$MS\Theta \wedge XK + \dot{G}CD / D\dot{G}D \quad (3.2)$$

Burada, MSΘ - maliyyə sabitliyi əmsalı;

XK “ xüsusi kapital;

UCK - uzunmüddəlli cəlb edilmiş kapital; ƏÜD - əmlakın ümumi dəyəridir.

Daha sonralar səhmdar cəmiyyətin sabitliyi göstəricilərini təhlil etmək lazımdır. İ.O- Balabanov maliyyələşdirmə əmsalını xüsusi və cəlb edilmiş vəsaitlərin nisbəti kimi təyin etməyi məsləhət bilir (17, səh.21),

$$M\Theta = XK/CK + q\ddot{U} \quad (3.3)$$

Burada, M Θ - maliyyələşdirmə əmsalı;

XK - xüsusi kapital;

CK - cəlb edilmiş kapital;

qö - qısamüddətli öhdəliklərdir.

Xüsusi vəsaitin cəlb edilmiş vəsaitdən çox olması təsərrüfatçılıq subyektinin kifayət qədər maliyyə sabitliyinə nail olduğunu və xarici maliyyə resurslarından nisbətən asılı olmadığını bildirir. Xüsusi kapitalın xarici öhdəliklərə nisbəti müəssisənin cəlb edilmiş vəsaitlərinin əldə edilməsindən maliyyə asılılığının olmamasını xarakterizə edir və bu təcrübədən qəribə ölkələrində maliyyə menecmenti təcrübəsində geniş istifadə olunur.

Vətən metodologiyasında bu göstəricinin yol verilə bilən minimal həcmi haqqında fikir birliyi yoxdur. Bir sıra müəlliflər (A.N.Romanov, İ.Y.Lukaşeviç, V.V.Efimova) 2:1 nisbəti nəzəri cəhətdən normal sayırlar; beləliklə, ümumi maliyyələşdirmənin 33%-i borc vəsaitindən həyala keçirilir (77, səh.29), (38, səh.28). Digərləri nəzərdə tutur ki, bu əmsal 1-dən az olduqda müəssisə maliyyə muxtariyyətini itirir. Lakin, bizim fikrimizcə, V'.F.Paliyin mötəbər rəyi diqqəti cəlb edir. O. təsdiq edir ki, «borc və xüsusi vəsaitlərin nisbət əmsalı müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin xarakterindən və ilk növbədə dövriyyə vəsaitinin dövretmə sürətindən asılıdır. Dövr sürəti göstəricisi yük.sək olduqda, müəssisənin maliyyə muxtariyyəti üçün pis nəticə vermədən, əmsalın kəmiyyəti vahidi ötə bilər» (70, səh.32).

«Azneftkimyamaş», «Azkimya» va «AzneftmAşınqayırma» səhmdar cəmiyyətlərinin hesabı məlumatlarının qiymətləndirilməsi təhlil edilən müəssisələrin maliyyə sabitliyini yüksək ödəniş qabiliyyətinə malik olmasın təyin etməyə imkan verdi. Təsdiq olunan göstəricilərin xeyli dərəcədə aşağı düşməsinə baxmayaraq bazar iqtisadiyyatı şəraitində bunlarda baş verən kəmiyyət dəyişiklikləri bir o qədər də təhlükəli deyildir. «Azneftkimyamaş» ASC-nin rəqəmləri əsasında 3.1.2.N2-1İ cədvəlin məlumatlarının təhlili bu fikri təsdiq edir.

Bəzi hallarda maliyyələşdirmənin ümumi həcmində xüsusi vəsaitin payı yandan az ola bilər, bununla belə bu kimi müəssisələr yüksək ödəniş qabiliyyəti səviyyəsini saxlayır. Bu ilk növbədə, fəaliyyətləri aktivlərin yüksək dövr sürəti ilə reallaşdırılan məhsula sabit tələbatı, sabit satış bazarları və təchiz kanalları, daimi xərclərin aşağı səviyyəsi ilə xarakterizə olunan müəssisələrə aiddir. Eyni zamanda vəsaitin dövr sürəti uzun məqsədyönlü aktivlərin xüsusi çəkisi yüksək (maşınqayırma sənayesi müəssisələri) olan kapitalu- iLimİLi müəssisələrdə cəlb edilmiş vəsaitin payının 40-50% olması maliyyə sabitliyi üçün təhlükəli ola bilər.

Maliyyə hesabatlarının xarici istifadəçilərindən fərqli olaraq xüsusi kapitalın payının dəyişilməsinin firmadaxili qiymətləndirilməsi uzunmüddətli yaxud qısamüddətli borcların azaldılması yaxud artırılmasının zəruriliyinə istiqamətləndirilir.

Cəmi vəsait mənbələrində istiqrazlar, kreditlər və qısamüddətli borclar üzrə xarici borcların payı kreditlərə görə və dividendlərə görə faiz dərəcələrindən asılıdır. Əgər kreditə görə faiz dərəcəsi dividendlərə görə faiz dərəcəsindən aşağı olarsa, cəlb edilmiş vəsait (qısamüddətli və uzunmüddətli borclar) səmərəli sürətdə artır.

Müəssisənin vəsait mənbələri strukturunun öyrənilməsi banklara, borcvermələrə müəssisə fəaliyyətinin ge

nişlənməsinə yaxud daralmasını qiymətləndirməyə imkan verir. Qısamüddətli kreditlərin azalması və xüsusi kapitalın artması təsərrüfatçılıq subyektlərinin fəaliyyətinin azalması sübut edir. Lakin belə nəticəni birmənalı qəbul etmək olmaz, belə ki, bu vəsaitlərin payı digər amillərin - kreditlər üçün və dividendlər üçün faiz dərəcələrinin təsiri altında olur. Müəssisə fəaliyyətinin inkişafı perspektivi haqqında rəy vermək üçün əsas səhmdarların sərəncam üzrə investisiya - yalaşdırmaya mənfəətdən ayrılan pay ola bilər. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, bank kreditindən istifadə faizi cari aktivlərin 1 manatına balans mənfəətindən yüksək olduqda xüsusi kapital artırmaq sərfəli olur. Bu məqsəddə xüsusi kapitalın cəlb edilmiş kapitala nisbəti hesablanır. Bir çox alimlər (A.P.Çeçeta, O.V.Yefimova) bunu maliyyələşdirmə əmsalı adlandırırlar.

3.1.3J⁹-1İ cədvəldə verilən «Azneftkimyamaş» SC-nin mühasibat hesabatı məlumatları xüsusi kapitalını artırmaq yolu ilə onun fəaliyyətinin genişləndirildiyini sübut edir, müəssisənin sərəncamında qalan hesabat ilinin mənfəətinin 69%-ə qədərini təşkil edən xalis mənfəətin cari məbləği istehsal və sosial sferaların inkişafını daha da kapilallaşdırmaq məqsədi ilə istehlakdan ehtiyatlandırılmışdır. Təsərrüfatçılıq - güm indiki şəraitində borc kapitalını cəlb etmək üçün cari aktivlərin iqtisadi rentabelliğini 200%-dən çox (kreditdən istifadəyə görə faiz dərəcəsiyindən yuxarı) artırmaq lazımdır ki, bu da iri sənaye müəssisələri üçün praktiki cəhətdən mümkünsüzdür. Bu qısamüddətli kreditor borclarının təsərrüfat dövryyəsinə səfərbər edilməsi ilə izah olunur: təhlil apardığımız müəssisələrdə fəaliyyətlərinin genişləndirilməsi hesabat ilində qısamüddətli öhdəliklərin 347,0% artırılması hesabına olmuşdur.

Bu səbəbdən də cəlb edilmiş vəsaitin strukturunun öyrənilməsi və hesabat dövründə onun ayn-ayn maddələrinin dəyişilməsinin qiymətləndirilməsi müəyyən analitik

maraq doğurur. Bu məqsədlə analiükləri maraqlandıran hesabat göstəricilərinin balans qrupları və balansın yekunu ilə tutuşdurulur, yəni yekunların tərkibində bu maddələrin xüsusi çəkisi təyin edilir, həm də hesabat göstəricilərinin bəzi göstəricilərdən kənarlaşması təyin edilir və nisbi kəmiyyətlərin dəyişilməsinə analitik qiymət verilir.

Cədvəl 3.1.2.
Müəssisənin maliyyə sabitliyinin göstəriciləri

Göstəricilərin itdi	«Azərbaycanın açıq SC»	«Azərbaycanın açıq SC»	«Azərbaycanın açıq SC»
	01.01.2007-ci ilə göstəricilərin mənası		
1. Muxtariyyət əmsali	0,770	0,668	0,782
2. Maliyyələşmə əmsali	3,37	2,01	3,56
0 cümlədən qısamüddətli borc kapitalı hesabına	-	149,5	132,0
3. Maliyyə sabitliyinin əmsali	0,77	0,67	0,78

Cədvəl 3.1.3.
01.01.2007-ci ilə «Azərbaycanın» SC-nin məlumatları üzrə müəssisənin kapitalının formalaşması siyasətinin ləyin edilməsi göstəriciləri

JV E	Göstəricilərin adı	Sədrin J'fe-si	Ölçü vahidi	Göstəricilərin mənası
1	Müəssisənin cari aktivləri {balansın yekunundan qısamüddətli öhdəliklər çıxılmaqla}	01	Min man.	80632
2	Xüsusi kapital	02	Min man.	70771
3	Borc kapitalı	03		

4	Xalis mənfəətin cəmi	04	Min man.	7640
	O cümlədən sosial istehlaka yönəldilmişdir	05	Min man.	2368
5	Hesabat ilində kapitallaşmış mənfəət (sətr 04 – sətr 05)	06	Min man.	5272
6	Xalis mənfəətin ümumi həcmində kapitallaşmanın payı (sətr 06:sətr 04 x 100%)	07	%	69,00
7	% dərəcəsi	08	%	22
8	Investisiyanın iqtisadi rentabelliği (sətr 04 : sətr 01 x100%)	09	%	9,4
9	Xüsusi kapitalın rentabelliği (sətr 04 : sətr 02 x 100%)	10	%	10,8

Uzunmüddətli borc kapitalının təhlilində onun kreditörlər tərəfindən tələb etmə müddətləri maraq doğurur. Səhmdar cəmiyyətləri tərəfindən illik hesabatla belə rəssifrovkanın nəşr edilməsi məqsədəuyğundur. Buna istinad etməkdə uzunmüddətli kreditlər hesabına yaradılan SABIT kapitalın həmin hissəsinin sabitliyini təyin etmək olar.

Müəssisə fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi mənbələrinin səmərəli strukturunun formalaşdırılması maliyyə menecmenti sistemində xüsusi yer tutur. Borc vəsaitinin cəlb edilməsi siyasətinin optimallaşdırılmasının aktuallığı və əhəmiyyəti müəssisənin cari maliyyə vəziyyətinə əsaslanaraq onun maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin proqnozlaşdırılmasının zəruriliyi ilə bağlıdır. Məsələnin mürəkkəbliyi istənilən səhmdar cəmiyyəti üçün xarakterik olan riski təyin edir: müəssisənin nailiyyətləri itə təmin olunmayan və səhmdarlar tərəfindən arzulanan dividendlərin alınmaması müdiriyyətin dəyişdirilməsini və daha ciddi sanksiyaların qoyulmasını tələb edir.

Hal-hazırda ölkənin səhmdar cəmiyyətlərində kapitalın strukturunun təhlilinə kifayət qədər diqqət yetirilmir, lakin bazar münasibətlərinin sabitləşməsi prosesində ölkədə mikroiqtsadi səviyyədə strateji siyasət məsələləri ak-

luallaşu'. Iiu sahodo qəbul edilən idarəetmə qərarları «səhm- dar» riskinin kompensasiyası dərəcəsinə və investirlərə etibar səviyyəsini təyin edir.

Bununla əlaqədar olaraq müəssisə vəsaitinin maliyyələşmə mənbələrinin formalaşdırılması siyasətinin optimallaşdırılması üzrə müəssisənin maliyyə strategiyasının hazırlanması üçün «Azneftkimyamaş» ASC-nin məlumatlarına adaptasiya edilmiş metodika və göstəricilər sistemi məsləhət görülür. Qeyd edək ki, bu sahədə maliyyə menecmentinin strategiyası son məqsədlə - xüsusi kapitalın rentabelliğini yüksəltməklə kifayətlənir. Məsləhət görülmə variantları təhlil aparılan müəssisədə iqtisadi rentabelliğın nail olduğu səviyyə və 2006-cı ilin sonuna 70771 min manat qısamüddətli kreditlər yıxmaqla əmlakın faktiki ümumi dəyəri üçün nəzərdə tutulmuşdur {cə.d.3.1.4).

Müəssisə vergilərdən azad edilmiş olsaydı cəmi məcmu aktivləri maliyyələşdirilən xüsusi kapitalın investisiya edilməsi sayəsində 2006-cı ildə 9794 min manat məbləğində balans mənfəəti almış olardıq və bu halda xüsusi kapitalın rentabelliği 14,83% təşkil edərdi. [(9794:70771) x 100%].

İkinci variantda göstərilən təhlilin nəticələri borc kapitalının əsas kapitalla 1:1 nisbəti ilə cəlb edilməsi imkanlarına əsaslanır. Kreditdən istifadə üçün şərti olaraq 10% dərəcəsinə hesaba alındıqda borc üzrə faiz məsrəflərinin ödənilməsi ümumi mənfəəti 318,5 min manat azaldır (3185 min manatın 10%-i), son halda xüsusi kapitalın rentabelliği 5,92% artır (20,75%-! 4,83%) və 20,75 faiz i(6609;3185)x100%] artır.

Beləliklə, cari aktivlərin 14,83% miqdarında eyni iqtisadi rentabellikdə vəsaitin başqa maliyyələşdirmə mənbələri nəticəsində xüsusi vəsaitin müxtəlif rentabelliğınə nail olur.

Beləliklə, kapitalın strukturlarının effekti aktivlərin iqtisadi rentabelliği və kreditə görə faiz dərəcəsi arasındakı ziddiyyətdən irəli gəlir, təhlil aparılan dövr ərzində müxtəlif

faiz dərəcələri olan cəlb edilmiş vəsaitlər cəlb olunarsa, onda təhlil olunan dövrdə bütün kreditlər üzrə ödənilən faizlər məbləğinin borc vəsaiti məbləğinə nisbəti kimi orta faiz dərəcəsini hesablamaq lazımdır:

$$Od = \frac{O/O}{JK} \times 100 \quad (3.6)$$

Burada, Od - orta dərəcə %-lə;

%% - kredit resurslarına görə ödənilən faiz məbləği;

JK - cəlb edilmiş vəsait məbləğidir.

Kapitalın strukturunun effekti aktivlərin iqtisadi rentabelliği və orta dərəcə arasındakı ziddiyyətdən irəli gələn halda, onun «gücü» cəlb edilmiş vəsaitlərlə xüsusi vəsaitlər arasında nisbəti xarakterizə edir. Əldə edilən hər iki effekti birləşdirməklə xalis mənfəəti hesaba almaqla kapitalın strukturunun effektini hesablamaq üçün formula alınır:

$$KSDx = (1 - MVD) \times (AİR - OfD\%) \times BK \times XK \quad (3.7)$$

Burada, KSDx - xalis mənfəət hesabı ilə kapitalın strukturlarının effekti;

MVD - mənfəətin vergi dərəcəsi;

AİR - aktivlərin iqtisadi rentabelliği;

OfD% - orta faiz dərəcəsi;

BK - borc kapitalı;

XK - xüsusi kapitaldır.

Verilən 5,92% kənarlaşmanı kapitalın strukturunun effekti adlandırmaq olar. Həqiqətdə birinci varianta, bütövlükdə 14,53 mənfəət gətirən müəssisə əmlakının bir hissəsi 10% məsrəf «qiymətilə» cəlb olunmuş kapitala maliyyələşdirilən şəraitdə xüsusi kapitalın rentabelliği artır.

Mənfəətdən vergi dərəcəsi 22% olan müasir vergitutma sistemində kapitalın strukturunun effekti 0,22 punkt «kəsilir». Beləliklə, ancaq xüsusi kapitaldan istifadə edən müəssisədə vergi sistemi xüsusi kapitalın rentabelliğini 0,78 əmsalla (1-0,22) məhdudlaşdırır.

Kapitalın strukturunun formalaşması üçün analitik göstəricilər («Azneftkimyamaş səhmdar cəmiyyəti»)

		Olcü vahidi	1.01.2007- ci ilə. faktiki	Proqnozlaşdırılan variantlar			
				I	II	III	IV
1	Vergiə cəlb olunmaya qədər ümumi mənfəət	Min man.	9794	9794	9794	9794	9794
2	Kreditə görə orta faiz dərəcəsi	<i>V_o</i>		10	12	14	16
3	Kreditə görə faiz hesablanmışdır	Min man.		3185	5094	7403	6757
4	Balans mənfəəti	Min man.	9794	6609	4700	2391	3037
5	Mənfəətdən hesablanmış vergi məbləği (vergi dərəcəsi <i>ITA</i>)	Min man.	2154	1453	1034	526	668
6	Xalis mənfəət	Min man.	7640	5156	3666	1865	2369
7	Cari aktivlər	Min man.	80632	80632	80632	80632	80632
8	Xüsusi kapital		70771	35386	23566	121X12	16241
y	Aktivlərin iqtisadi rentabelliği	<i>V_a</i>					
lü	Ümumi mənfəətə	%	12,146	12,146	12,146	12,146	12,146
tt	Xalis mənfəətə		9,475	6,394	4,546	2,312	2,938
12	Xüsusi kapitalın rentabelliği						
13	Ümumi mənfəətə	%	13,839	2,764	4,155	8,160	6,030
14	Balans mənfəətə		13,839	18,676	19,943	19,921	18,699
15	Xalis mənfəətə		10,795	14,570	15,557	15,539	14,586 !

Gülnara Tannverdiyeva

16	Baza varianınna nisbət üzi'o slruklurun effekti:		*				
17	Balans. mənfoati	V.	*	04,«3 7	06,104	06,082	04,860
IS	Xalis mənfoəl			03,775	04,762	04,744	03.791
19	Əmlakın ümumi dəyarında xüsusi kapitalın payı	%	100.00	50,00	33,29	16,96	22,94

Xüsusi kapitalın rentabelliği xalis monlbətə görə hesablanan zaman aşağıdakı formuladan istifadə etməyi məsləhət görürük:

$$XKR = XM/ADR(1-MV) \times (\dot{I}R + XK\dot{I}1) \quad (3.4)$$

Burada, XKR - xüsusi kapitalın rentabelliği;

XM - xalis mənfoət;

AİR - aktivlərin iqtisadi rentabelliği;

MV - mənfoətdən vergi dərəcəsidir (əmsal).

$$\dot{I}R = \wedge \quad (3.5)$$

A

Burada, BM - balans mənfoəti;

A - müəssisə aktivlərinin qısamüddətli öhdəlikləri çıxmaqla dəyəridir.

Xalis mənfoətin xüsusi vəsait məbləğinə nisbəti kimi hesablanan xüsusi kapitalın rentabelliği .səhmdarlar tərəfindən müəssisənin inkişafına investisiya edilən vəsaitin hər manatına neçə manat xalis mənfoət qazandığını göstərir. Təhlilin gedişatmda yararlı üsul xalis mənfoətə görə hesablanan bütün aktivlərin rentabelliğini və xüsusi kapitalın rentabelliğini tutuşdurmaqdır. Borc vəsaitindən effektiv istifadə nəticəsində alınan gəlirin həcmi kreditdən istifadəyə görə ödənilən haqdan üstün olan halda fərqlə məbləğini xüsusi kapitalın verimini yüksəltmək üçün istifadə oluna bilər.

Yəqin ki. borc kapitalın cəlb edilməsi siyasəti yeridildikdə, birinci variantda baza variantı ilə müqayisədə xüsusi kapitalın rentabelliği xeyli yaxşıdır, ancaq passivin başqa maliyyə strukturu hesabına.

Lakin bu halda aktivlərin iqtisadi rentabelliği borc vəsaitlərdən istifadəyə görə ödənilən orta faiz dərəcəsinə aşağı olduqda cəlb edilmiş vəsaitin müəssisə fəaliyyətinə təsirini mənfi qiymətləndirmək lazımdır. Belə situasiyada kredit resurslarından istifadə xərclərini çəkən müəssisə ilk dəfə təsərrüfat döviyyəsinə avans edilən kapitalı qoruya bilməyəcək.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, kapitalın strukturlarının effektivliyi nəzərə çarpan səviyyədə olmasına baxmayaraq onu yenidən qiymətləndirmək olmaz. Kapitalın strukturlarının effektivliyi müəyyən qədər artırmaq ümidində olan maliyyə meneceri borc vəsaitinin xüsusi kapitalla nisbətini səmərəsiz həddədək artırılması siyasətini təklif edə bilər. Borc' vəsaitinin alınmasının böyük həcmli, hər şeydən əvvəl daha kəskin şərtlər altında qoya bilər (kreditə görə faiz dərəcələrinin artması). Kreditin 2% bahalaşması nəticəsində kapitalın strukturlarının effekti 4.39 punkt səviyyəsində saxlayan müəssisəyə, ikinci variantda borc vəsaitinin xüsusi vəsaitə nisbətini 4.89:1 - nisbəti səviyyəsində çatdırmaq lazım gəlir.

$$KSD_{III} = \ddot{u},78 X (14,83\% - 14\%) x \quad \wedge 3,08\% \\ 12002$$

Kreditin cəmi 2 punkt bahalaşmasını kompensasiya etmək üçün müəssisə borc və xüsusi vəsaitlər arasında nisbətini iki dəfədən çox artırmaq məcburiyyətindədir ki, bu da şübhəsiz ki. iqtisadi cəhətdən məqsədəuyğun deyildir.

Beləliklə, vəsait mənbələrinin maliyyə strukturlarının optimal variantını seçən zaman borc vəsaitinin xüsusi vəsaitə nisbətini qüvvədə olan vergitutma sisteminin tələblərini nəzərə almaqla aktivlərin iqtisadi rentabelliğini

təklif olunan kreditə görə faiz dərəcələrindən kənarlaşma vasitəsilə tənzimləmək məqsədəuyğundur.

Beləliklə, xarici təsərrüfatçılıq subyektlərinə borcları təyin edən borc kapitalı həcmnin mövcudluğu, həm də fəaliyyətin inkişafının stimulyatoru, sahibkarlıq fəaliyyətində risk dərəcəsinin indikatorudur. Bu halda maliyyə menecerin problemi bütün riskləri aradan qaldırmaqla bitmir, eyni zamanda onların aktivlərin rentabelliği və cəlb edilən borc vəsaitin faiz dərəcələri arasındakı fərq dairəsində risk xarakterini nəzərdən qaçırmadan ağıllı, ehtiyatlı idarəetmə qərarları qəbul etməlidir.

Bizim fikrimizcə, qəbul olunan analitik hesablamaların aiqoritməri iqtisadi rentabelliklə xüsusi vəsaitin rentabelliği, faiz dərəcələri və maliyyələşdirmə əmsalları arasında optimal nisbətlərin aşkar edilməsi üçün yararlı olacaqdır. Analitik tədqiqatların avtomatlaşdırılması şəraitində məsləhət görülən hesablamaların əhəmiyyəti artır, çünki hesablama işlərinin əməktutumu kifayət qədər azalır və nəticə informasiyaların cədvəl yaxud qrafik formasında təqdim edilməsi mümkün olur (əlavəyə bax).

Müəssisənin maliyyə sabitliyi nəinki vəsait mənbələrinin tərkibi və dinamikası ilə, həm də onların müəssisənin əmlakına qoyuluşunun effektivinə görə xarakterizə olunur. 3.1.5JS'o-li cədvəldə verilən «Azneftkimyamaş» SC-nin məlumatlarından görünür ki, təhlil olunan müəssisənin xüsusi kapitalı nəinki əsas kapitalı örtmüş, eyni zamanda dövriyyə vəsaitinin formalaşmasına yönəldilmişdir.

Bu, banklar və müəssisənin partnyorları üçün müsbət situasiyadır, çünki müəssisənin əmlakında xüsusi vəsaitin payı artdıqca xarici investolar, kreditorlar və maliyyə institutları üçün maliyyə riski azalır. Bu hal kapitalın idarə edilməsində firmadaxili strategiyanın həyata keçirilməsində ənənəvi bazar təsərrüfatçılığı şəraitində işləyən müəssisələr üçün xüsusi vəsaitin effektiv yerləşdirilməsini sübut edir.

İ.e.d., professor A.R.Çeçeta əsas kapitalın (əsas fondların dəyərini) minimum 50%-i xüsusi kapital və 50%-i uzunmüddətli borclar hesabına maliyyələşdirilməsini effektiv hesab edir (91, səh. 13),

Bizim fikrimizcə, indiki təsərrüfatçılıq şəraitində gözlənilməyən inflyasiya tempində göstərilən nisbətləri ölkənin müəssisələrinin mövcud praktikasına uyğun normativ göstəricilər kimi qəbul etmək olmaz. Hazırkı dövrdə uzunmüddətli kreditləşdirmənin praktiki mövcud olmaması faktını (konversiya üzrə iri layihələr müstəsna olmaqla) nəzərə alsaq təbii ki, uzunmüddətli kreditlərin miqdarı bank kreditinin faiz səviyyəsini hesaba almaqla onun qaytarılması imkanları ilə məhdudlaşır. Lakin, əgər bu mənbəə hesabına həyata keçirilən kapital qoyuluşları bank faizlərinin örtülməsini təmin edən mənfəətin artımına nail olmağa imkan verirsə, uzunmüddətli kreditlərdən istifadə məqsədəuyğundur. Bu halda xüsusi vəsaiti maliyyə kağızlarını almaq, payla iştirak qaydasında digər təsərrüfatçılıq subyektlərinin maliyyələşdirilməsi hesabına maliyyə fəaliyyətinin genişləndirilməsinə investisiya etmək lazımdır.

Müəssisə aktivlərinin onların örtülməsi mənbələri ilə təmin olunması nöqtəyi nəzərinə dövriyyə vəsaitinin vəziyyətinin göstəricilərinin əhəmiyyəti aşağıdakılarla xarakterizə edilir: maddi ehtiyatların xüsusi dövriyyə vəsaiti ilə təmin olunması, xüsusi vəsaitin manevretmə əmsalı. Əsas fondların vəziyyəti daimi aktivlərin indeksləri ilə borc vəsaitinin uzunmüddətlə cəlb edilməsi əmsalı ilə dəyişilir. Digər tərəfdən müəssisənin maliyyə sabitliyi bütövlükdə muxtariyyət əmsalı, maliyyələşdirmə əmsalı ilə xarakterizə edilir. Bu gös- toriciəlr sistemli tədqiqata müxtəlif ölçü proporsiyalarında müəssisənin maliyyə müstəqilliyini təyin edir.

Müəssisənin xüsusi kapitalı və borc kapitalının nisbətində ləyin edilməsi üçün əmlakın strukturunun göstəricilər sistemi
(«Azneftkimyamaş» Səhmdar Cəmiyyətinin faktiki məlumatları)

	1.01.2006-c) ilə	1.01.2007-ci ilə	Kənarlaşma
Aktivlərin strukturu			
1. Əsas vəsaitlərin qalığı dəyəri	37872	34647	-3225
2. Sair dövriyyədən kənar aktivlər	1817	3088	-1217
3. Material dövriyyə aktivləri	19923	22069	2146
4. Pul vəsaitləri	383	255	-128
5. Hesablaşmalarda olan vəsait	1450	2780	1330
6. Əmlakın yekunu	61499	62839	1340
Müəssisənin vəsait mənbələrinin strukturu			
7. Xüsusi kapital	67549	70771	3222
8. Uzunmüddətli borc kapitalı	-	-	
9. Qısamüddətli borc kapitalı	-	-	
10. Qısamüddətli öhdəliklər	3400	11800	8400
11. Xüsusi dövriyyə vəsaitinin mövcudluğu	27805	33036	5231
12. Xüsusi və borc vəsaitinin nisbət əmsalı	0,000	0,000	0,000
13. Borc vəsaitinin uzunmüddətə cəlb edilməsi əmsalı	0,000	0,000	0,000

	1,489	1.636	0,147
14. Ehtiyatların xüsusi dövriyyə vəsaiti ilə ləmin olunma əmsali			
15. Əmlakda material dövriyyə vəsaitləri	0,032	0.035	0,003
	0.615	0,551	-0,064
16. Əmlakda əsas vəsaitlərin payı			
17. Xüsusi kapitalın ma- nevreimə əmsali	0,439	0,510	0,071
18. Xüsusi kapitalın sabitlik əmsali	0,856	0,847	-0,009
19. İstehsal potensialı əmsali	0,546	0,571	0,025

Əmləə-material dəyərləri ehliyəilənmənin xüsusi dövriyyə vəsaiti ilə ləmin olunması - xüsusi dövriyyə vəsaitinin bütün dövriyyə vəsaitlərinin balans dəyərinə bölünmənin qismətidir. Əsas vəsaitlərin və sair dövriyyədən kənar aktivlərin maliyyələşdirilməsinin əlavə potensial mənbəyi sayılan uzunmüddətli borc vəsaitini araşdırarkən xüsusi dövriyyə vəsaitinin mövcud məbləği mülkiyyətin cəmi məbləği ilə uzunmüddətli borc kapitallarının və bütün dövriyyədən kənar aktivlərin qalıq dəyəri arasındakı fərq kimi hesablanır.

Mal-material ehtiyatlarının xüsusi dövriyyə vəsaiti ilə təmin olunma səviyyəsi göstəricisi, hər şeydən əvvəl iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış tələbatın onların real vəziyyətinə olan nisbətindən asılı olaraq qiymətləndirilir. Fəaliyyətini fasiləsiz, davam etdirmək üçün müəssisələrdə material resursları çatışmadıqda əmsalin qiyməti vahiddən yuxarı ola bilər ki, bu da müəssisənin qeyri-qənaətbəxş maliyyə vəziyyətini sübut edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müəssisə balansının qeyri-qənaətbəxş strukturunun təyin edilməsi meyarları sistemində Azərbaycan hökumətinin 20.05.1996-cı il tarixli 17.NI'-li qərarı ilə təsdiq edilmiş «Müəssisələrin yoxsullaşması (müf-

isləşməsi) barədə qanunvericiliyin həyata keçirilməsinin bəzi tədbirləri haqqmda» qərarında xüsusi vəsaitlə təyin olunması əmsalı göstərilir. Şərh etdiyimiz əmsallardan fərqli olaraq bu əmsal istehsal prosesini həyata keçirmək üçün lazım olan dövriyyə vəsaitinin müəssisənin xüsusi vəsaitlə örtülməsi qabiliyyətini, başqa sözlə desək, xüsusi vəsaitin müəssisədə mövcud olan dövriyyə vəsaitinin faktiki dəyərində nisbətini xarakterizə edir. Bu halda cari aktivlərin dəyişilməsi tendensiyasının daimiliyi şəraitində qarşıdakı dövrdə xüsusi vəsaitlə təmin olunması qiymətləndirilir, Əmlakın normativ qiyməti 10%-ə bərabərdir ki, bu da bütün istehsal sahələri üçün minimal məqbul səviyyədir.

Lakin Azərbaycan Respublikasının müəssisələrinin indiki maliyyə vəziyyətində, onlarda uzunmüddətli borc kapitalının tamamilə olmadığı vəziyyətdə, xüsusi vəsaitlə təmin olunması əmsalı hamı tərəfindən qəbul olunan cari likvidlik əmsahndan başqa, müəssisə balansının heç bir yeni keyfiyyətini əks etdirmir.

Xüsusi kapitalın manevretmə əmsalı müəssisənin xüsusi vəsait mənbələrinin sürətlə hərəkət etmə qabiliyyətini göstərir və aşağıdakı formula ilə hesablanır;

$$M\Theta = XDV/XK = (XK - UBK) \quad (3.8)$$

Burada, MΘ - xüsusi kapitalın manevretmə əmsalı;

XDV - xüsusi dövriyyə vəsaiti;

XK - xüsusi kapitalı;

UBK - uzunmüddətli borc kapitalı;

ƏVQD - əsas vəsaitlərin qalıq dəyərini göstərir.

Manevretmə əmsalının səviyyəsi müəssisə fəaliyyətinin xarakterindən asılıdır. Fondtutumlu istehsalatlarda, məsələn, neft-kimya sənayesində («Azneftkimyamaş» SC-də 1.01.2006-cı il tarixə onun kəmiyyəti - 0,05-dir) bu göstəricinin normal kəmiyyəti, materialtutumlu sahələrə nisbətən aşağı olmalıdır. Maliyyə nöqtəyi nəzərinə xüsusi kapitalın

manevretraə omsalının artması müəssisənin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşmasını göstərir.

Deməli, bütövlükdə dövriyyə vəsaitinin vəziyyətinin yaxşılaşması xüsusi dövriyyə vəsaitinin mal-material dəyərləri ehtiyatlarının və xüsusi kapitalın mütləq həcmnin artımı ilə müqayisədə üstün artımından asılıdır.

Bu rəyi təhlil apardığımız müəssisənin məlumatları əyani surətdə təsdiq edir (cədvəl 3.1.5). Müəssisədə çoxlu məbləğdə xüsusi dövriyyə vəsaiti olduqda vacib zəruri hallarda xüsusi kapitalı əsas kapitala qoyuluş üzrə artırmaq istiqamətində təzədən bölüşdürmək olar.

Bu səbəbdən analitiklər xüsusi kapitalın dövriyyə kapitalın çevrilməyən hissəsini təyin etmək məqsədilə xüsusi kapitalın bölüşdürülməsi strukturunu qiymətləndirirlər. Bununla əlaqədar olaraq N.R.Veysmanın rəyini misal gətirmək yerinə düşər: «Manevretmənin yüksək əmsalının mövcudluğu, tezköhnələn maşın və avadanlıqlara, xüsusilə də natamam yüklənmə və əsas kapitalın sürətli mənəvi köhnəlməsi şəraitində onlara sahibkarlıqla əlaqədar təhlükəni müəyyən dərəcədə zəiflədir. Bəə göstərici müəssisənin maliyyə vəziyyəti ilə maraqlanan şəxsləri üçün, şübhəsiz ki, çox vacib sayılır (25; səh.86-87).

Digər tərəfdən, xüsusi dövriyyə vəsaitin mövcudluğu xüsusi kapitalın hər manatına düşən əsas vəsaitin və dövriyyədənənar aktivlərin miqdarına, yəni xüsusi kapitalın sabitliyi əmsalına görə də təyin edilir. Əgər müəssisə uzunmüddətli kreditlərdən istifadə elmirsə manevretmə əmsalının aigebrik cəmi və sabitlik əmsalı hər yerdə vahidə bərabər olur.

Kapitalın səmərəli yerləşdirilməsi haqqında nəticəni müəssisə aktivlərinin vəsait mənbələri ilə örtülməsinin qiymətləndirilməsi ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Eyni zamanda müəssisə balansının aktivlərinin strukturunu, onun ayrı-ayrı analitik qruplarının dinamikasını təhlil etmək lazımdır. Bu

halda müəssisə aktivlərinə qoyulan vəsaitin ümumi yekununda real əmlakın xüsusi çəkisinin ləyin edilməsi xüsusi maraqlı kəsb edir.

Bu göstərici müəssisənin istehsal potensialının səviyyəsini, istehsal vasitələri ilə təmin olunmasını təyin edir, beləliklə də sahibkarlıq fəaliyyəti miqyasının ləyin edilməsində oriyentor rolunu yerinə yetirir. Əmsal əsas vəsaitlərin qalıq dəyərini, istehsal ehtiyatlarını, bitməmiş istehsalı və azqiymətli və tez köhnələn əşyaların qalıq dəyəri ilə cəmini müəssisənin balans üzrə aktivlərinin dəyərinə bölməklə hesablanır.

Sərbəst qiymətlər tədbiql edilənə qədər bu əmsalın ü.5-dən az olan səviyyəsi qənaətbəxş hesab edilirdi. Bütövlükdə qiymət və inflyasiya amilləri həm istehsal vasitələrinə və həm də əmlakın digər tərkib hissəsinə (uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları, hazır məhsul qalıqları, mallar hesablaşmalarda olan pul vəsaiti) təxminən eyni dərəcədə təsir göstərir.

Müəssisədə kapital qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsi uzunmüddətli borc vəsaitləri hesabına həyata keçirilən halda manevr etmə əmsalı (MƏ) sabitlik əmsalını (SƏ) aşağı salmadan uzunmüddətli borc kapitalının xüsusi kapitalla nisbəti həcminə yüksəlir:

$$MƏ + SƏ = XK + UBK - \frac{V}{XK} + \frac{DV}{XK} + \frac{UBK}{XK} + \frac{ÜBKD}{XK} \quad (3.9)$$

Burada, UBK-uzunmüddətli borc kapitalı əmsalıdır.

Uzunmüddətli borc kapitalının cəlb edilməsi əmsalına görə ancaq xüsusi kapitalın manevr etmə dinamikası yox, eyni zamanda istehsalı təzələmək və genişləndirmək üçün uzunmüddətə istifadə üçün borc vəsaitindən istifadənin intensivliyi səviyyəsində qiymətləndirilir.

Ehtimal oluna bilən asılılıq səviyyəsi hər bir müəssisənin iş şəraiti və birinci növbədə dövriyyə vəsaitinin dövr sürətinə görə ləyin edilir. Maliyyə sabitliyinin bülün göstəricilərindən borc vəsaitinin xüsusi vəsaitə nisbəti əmsalı daha çox qeyri-sabitdir, müəyyən tarixə onun artımı müəssisənin

'''V

maliyyə sabitliyini qiymətləndirmək üçün kifayət etmir. Əmsala aid hesablamaya əlavə olaraq təhlil aparılan dövrdə əmtəə-material vəsaiti ehtiyatlarının və debitor borclarının dövr sürətini də hesablamaq lazımdır. Əgər debitor borclar birincilərlə müqayisədə daha tez dövr edirsə, bu müəssisənin hesablarına pul vəsaitinin daxil olmasının yüksək intensivliyini, yaxud yekunda - xüsusi kapitalın çoxalmasını göstərir. Buna görə də debitor borclarının, maddi dövriyyə vəsaitinin yüksək dövr sürəti və debitor borclarının daha yüksək dövr sürəti olduqda borc vəsaitinin nisbət əmsalı vahiddən yüksək ola bilər.

Bundan əlavə bu əmsalın səviyyəsini müəssisə üçün normal olmasını qiymətləndirdikdə, onu yuxarıda baxdığımız ehtiyatların xüsusi dövriyyə vəsaiti ilə təmin olunması əmsalı ilə tutuşdurmaq lazımdır. Əgər sonuncu yüksək olarsa, deməli, mal-material ehtiyatları əsas etibarilə xüsusi mənbələrlə örtülmüşdür, bu halda borc vəsaitinin Ödənilməsi şəraiti müəssisəyə debitor borclarının qaytarılmasıdır.

Eyni zamanda ehtiyatların xüsusi vəsaitlə təmin olunması əmsalı, bir qayda olaraq, əmlakın strukturunda, cəlb edilmiş və xüsusi vəsaitlərin nisbətləri bərabər olan halda belə əmlakın dövr sürəti az olan hissə sayılan material vəsaitinin xüsusi çəkisi böyük olan müəssisələrdə, bir o qədər də böyük olmur.

Yuxarıda şərh etdiyimiz maliyyə sabitliyini xarakterizə edən göstəricilər sistemini, konkret müəssisənin verilmiş tapşırığı üçün borc vəsaitinin və xüsusi kapitalın nisbəti əmsalını hesablamaq üçün aibrik formulam aşağıdakı kimi təsvir etmək olar:

$$(3.10)$$

$$XK = M_{\text{ş.ş}} \frac{XK}{XK'} \cdot \frac{XK}{Q} + Qd \frac{UB}{\frac{K}{XK}} \quad (3.11)$$

$$(Mh \times \frac{M\mathcal{S}}{M\mathcal{S}} + Qd) = (Mh \times T\Theta + XK)(1 - BKC\Theta)$$

Burada, T Θ - mal-material ehtiyatların vəsaitin xüsusi dövriyyə vəsaiti ilə təmin olunması əmsalı;

BKC Θ - borc kapitalın uzunmüddətə cəlb edilməsi əmsalı;

BXK Θ - borc vəsaitin və xüsusi kapitalın nisbəti əmsalı;

ME — mal-material vəsaiti ehtiyatları;

XK - xüsusi kapital;

ÜBK - uzunmüddətli borc kapitalı;

Qd - əsas vəsaitlərin və dövriyyədən kənar

aktivlərin qalıq dəyəri.

(3.11) formula üzrə xüsusi kapitalın həcmi hesablayan zaman biz mütləq məbləği (manatla) alırıq. Buna görə də borc vəsaitinin xüsusi vəsaitə nisbəti əmsalını təyin etmək üçün balansın aktivinin cəmi yekununda (başqa sözlə desək əmlakın ümumi balans dəyərində) mütləq həcmi hər bir göstəricinin xüsusi çəkisi ilə əvəz edirik, sonuncunu 1-ə bərabər qəbul edirik.

$$BX\Theta = \frac{ME}{ME + Qd} \quad (3.12)$$

$$—x(1 - BKKJ)$$

Burada, BX Θ - borc kapitalın xüsusi kapitalla nisbəti əmsalıdır.

Beləliklə, bazar iqtisadiyyatının inkişafının müasir mərhələsində ölkənin müəssisələrində kapitalın idarə edilməsi strategiyasını hazırlayan zaman borc və xüsusi kapitalın maksimal yol verilən nisbətləri maliyyə vəziyyətinin aşağıdakı göstəricilərindən asılıdır:

1) müəssisə əmlakında mal-material vəsaiti (material dövriyyə vəsaiti) ehtiyatlarının xüsusi çəkisi (ME :A);

2) müəssisə əmlakında əsas vəsaitlərin və dövriyyədənənar aktivlərin xüsusi çəkisi (ƏV:A);

3) uzunmüddətə cəlb edilmiş borc vəsaitin əmsalının səviyyəsi (BXƏ =UBK;XK);

4) idarəetmə strategiyasında qəbul edilmiş ehtiyatların, xüsusi dövriyyə vəsaiti ilə təmin edilməsinin gözlənilən əmsalı (FOƏ=XK-ƏV):Mh.

Göstərilən göstəricilər bir-biri ilə sıxı bağlıdır və bir-birinin dianmikasına təsir göstərir. Bir halda ki, kompüter texnologiyalarından təhlil işlərində istifadə iqtisadçım çoxlu sayda hesablama-nəzarət əməliyyatından azad edir, deməli, onun gücünü məntiqi fikirlərə səfərbər etməklə aşkar edilən qarşılıqlı əlaqə, əmlakın strukturuna və müəssisənin maliyyə vəziyyətinin digər göstəricilərinə uyğun olaraq borc vəsaitinin və xüsusi kapitalın nisbətinin fərdi normal əmsalını təyin etmək üçün müəssisənin konkret şəraitinə və gözlənilən göstəricilərə görə aşkar edilən qarşılıqlı əlaqəni məlumatları kompüter sistemi bazasında avtomatlaşdırılmış şəraitdə işlədilməsi məqsədəuyğundur.

3.2. Sənaye müəssisələrinin maliyyə resurslarının idarə edilməsi sistemində səhmdar cəmiyyətin fəaliyyətinin özünümaliyyətləşdirmə mənbələrinin təhlili

Bazar münasibətlərində tam təsərrüfat müstəqilliyi iş şəraitində müəssisənin maliyyələşdirilməsi mənbələrinin təhlilinə diqqət xeyli artmışdır. Əlavə kapitalların cəlb edilməsi və özünü maliyyələşdirilməsinin effektivliyinin yüksəldilməsi siyasətini təyin edən faktiki daxili və xarici vəsait mənbələrinin dürüst qiymətləndirilməsində təhlilin aparılmasının aktuallığı səhmdar cəmiyyətləri üçün xüsusilə böyükdür.

Səhmdar cəmiyyətin özünü maliyyələşdirmə mənbələrinin təhlilinin vəzifələri həm daxili və həm də xarici mənbələr hesabına təsərrüfat dövriyyəsinə əlavə cəlb edilən kapitalları

aşkar etməkdir. Müəssisə mənfəətinin bölüşdürülməsinin hesabat dövrü ərzində hesablanan amortizasiya haqqında məlumatlarla birgə təhlili daxili mənbələr hesabına məssisənin dövryyəsinə daxil edilən xüsusi kapitalın həcmi təyin etməyə imkan verir. Səhmdar cəmiyyətləri haqqında qüvvədə olan qanunvericiliyə görə yeni buraxılan səhmlərin nominal dəyəri ilə satışdankənar daxil olan vəsait, həm də səhmdar cəmiyyətin xüsusi kapitalına aid emissiya gəliri səhmdar kapitalla daxil edilir.

Səhmdar cəmiyyətin dövryyəsinə əlavə cəlb edilən kapitalların aşkar edilməsi metodikası hesabat məlumatlarının bazis məlumatları ilə bir qayda olaraq, kapitalın hər bir mənbəyi üzrə ilin sonuna və ilin əvvəlinə məlumatların lütəşdurulmasma və pul ifadədə kənarlaşmaların aşkar edilməsinə əsaslanır ki, bunun da nəticələri bu və ya digər maliyyələşdirmə mənbəyinin artımı yaxud azalmasını xarakterizə edir.

Reklassifikasiya edilmiş balans göstəricilərinin müqayisəsi kapitalın ümumi strukturunda xarici mənbələr hesabına əlavə cəlb edilən kapitalların həcmi böyük dəqiqliklə qiymətləndirməyə, beləliklə də təsərrüfat dövryyəsinə reİnvestisiya edilmiş xüsusi kapitalın həcmi təyin etməyə imkan verir.

Maliyyələşdirilən vəsaitdən istifadəsinin effektivini tədqiq etmək məqsədilə xüsusi kapitalın strukturunun öyrənilməsi, onun dinamikasının və müəssisə aktivlərinə investisiya edilməsinin düzgünlüyünün qiymətləndirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ümumilikdə götürüldükdə təhlilin metodikası bütün müəssisələr üçün standartdır, lakin səhmdar cəmiyyətlərində nizamnamə kapitalının ehtiyat fondunun formalaşmasının spesifik xüsusiyyətləri çoxtərəfli analitik materialların səhmdar təşkilatı-hüquqi mülkiyyət formaları üçün müəyyən qayda ilə sistemləşdirilməsini tələb edir.

3.2.I.Y<!-İİ cədvəldə verilən məlumatlar «Azneftkimyamaş» SC-nin hesabat , ili ərzində xüsusi kapitalının mütləq həcmnin 3222 min manat yaxud 4,8% arUnasint göstərir.

Müəssisənin xüsusi vəsaiti nə qədər çox olarsa, bazarın infrastrukturun qeyri-sabitliyin öhdəsindən gəlmək bir o qədər onun üçün asan olur və bu vəziyyəti, hər şeydən əvvəl, kreditörlər, biznes üzrə partnyorlar və müəssisənin özünün idarə edənləri görür Buna görə də sonuncu müəssisə mülkiyyətinin mütləq məbləğinin artırılmasında geniş yayılmışdır. Bu cür imkanlar, hər şeydən əvvəl, yaxşı işləyən müəssisələrdə olur, İdarə edənlər ümumi və xalis mənfəətdən bütün mümkün ehtiyatları yaratmaq yaxud müəssisənin sərəncamında qalan xalis mənfəətdən dividend sahiblərinə bölüşdürülməmiş hissəni birbaşa kapitallaşdırmaq yolu ilə alınan mənfəətin xeyli hissəsini müssisənin dövriyyəsinə saxlamağa çalışırlar. Bu səbəbdən də muxtariyyat əmsalını təyin etməklə yanaşı hesabat dövrü ərzində xüsusi kapitalın strukturlarında əmələ gələn dəyişikliklərin təhlil edilməsini məsləhət üürürük.

Cədvəl 3.2,1

Göstəricilərin adı	1.01.2006		1.01.2007		Kənarlaşma (artma +; azalma -)	
	Minimi,	Yekunə görə	Miniman.	Yekunə görə 'Zilə	Miniman.	2007-ildə 2006- ilə nisbətən "X-lo
1. Nizamnamə kapitalı	59243	87,70	59243	83,73	0	100,00
2. Əlavə kapitalın cəmi	8001	11,84	8453	11,94	452	105,64
O cümlədən						
2.1. İstehsalın inkişafı	7600	11,25	7903	11,16	303	103,98
1 2.1.1. Yemdən qiymət-	7304	10,81	7311	10,33	7	100,09

lənçirmə üzrə əmlakın dəərinin anması						
2.1.2. Emissiya üəli	0	0,00	0	0,00	0	■T -----
2.1.3. Dövriyyə vəsaitinin tamamlanması	0	0,00	237	0,33	237	
2.1.4. Əmlakın artmasının özünümaliy-si	296	0,43	355	0,50	59	119,93
2.2. Sosial sfera	401	0,59	550	0,7M	149	137,15
2.2.1. Yenidən qiymətləndinnə üzrə əmlakın dəərinin artması	374	0,55	480	0,6S	106	12S.34
2.2.2. Əmlakın artmasının özünümaliyyələşdirilməsi	27	0,04	70	0,09	43	259,25
3. Ehtiyat kapitalı	0	0,00	290	0,40	290	
4. Yığılmış mənfəət O cümlədən	175	0,25	104	0,14	-71	40,54
4.1. Kapitallaşmış	0	0,00	0	0,00	0	
4.2. Yığım fonduna bölüşdürülmüş	175	0,25			-175	0,00 j
4.3. İstehlak fonduna bölüşdürülmüş	■	-	104	0,14	104	
5. Məqsədli maliyyələşdirmə və daxilolmalar	130	0,21	2676	3,7S	2546	19,584
6. Qiymətləndirilən ehtiyat	-		5	0,01	5	0,00
7. Xüsusi kapitalın yekunu	67549	100,00	70771	100,00	3222	104,76

Təhlil apardığımız müəssisədə hesabat dövründə xı'isu-si kapitalın artımı, hər şeydən əvvəl, istehsal fəaliyyətinin genişləndirilməsi və sosial sferaların inkişafı ilə bağlıdır.

Bütövlükdə əlavə kapitalın 8453 min manat yaxud 11,9 faiz artımı özünümaliyyələşdirmə prosesində istehsal fəaliyyətin xalis əmlakının 59 min manat artımı (355-296) yaxud 119,9% və sosial sferaların 149,0 min manat artımı ilə bağlıdır. Doğrudan da, yeni yaradılan əmlakın artımının obyektiv təhlili «Azneftkimyamaş» SC-də lazımi avadanlıqlar istehsalı üçün istehsal güclərinin texniki cəhətdən yenidən qurulması üzrə özünümaliyyələşdirilmə istiqamətində işləri müsbət xarakterizə etməyə imkan verir.

Snhindav camiiyyatlarında xüsusi kapitalın uçotunun wkmilləşdiniməsi

MÜƏSSİSƏ MƏNFƏTİNİN DÖVRIYYƏ VƏSƏİTİNİN TAMAMLANMASINA 237 min manat məbləğində kapitallaşdırılması səhmdar cəmiyyətin Direktorlar şurasının qəbul etdiyi proqramın şərtlərindən irəli gəlir. Bu konsepsiyasının əsasında baha başa gələn və defisit xammalın fraksiyalarının əvəzinə nistə- bən ucuz başa gələn xammal fraksiyalarından geniş miqyasda istifadə olunur. Əlavə kapitalın artımının ikinci səbəbi hökumətin qərarına əsasən dövriyyə aktivlərinin yenidən qiymətləndirilməsidir.

Nizamnaməyə uyğun olaraq 2006-ci ildə müəssisənin sərəncamında qalan xalis mənfəət hesabına 290 min manat məbləğində yaxud mənfəətin 3,1%-i miqdarında (290 min manat: 8874 min manat x 100%) ehtiyat kapitalı yaradılmışdır ki, bu da təyin olunmuş həddi aşır; nizamnamə kapitalım 20%-ə çatdıranaq (20%: 100%) x 59243 min ma- nal= 11848,6 min manat) xalis mənfəətdən hər il 5% ayırmalarla sonrakı təhlilin gedişatında, SC Direktorlar Şurası tərəfindən təyin edilən, ehtiyat kapitalından istifadənin məqsədli xarakterini izləmək lazımdır. Beləliklə, 1 yanvar 2007- cı il tarixə ehtiyat kapitalının miqdarının yol verilən son həddi hesab olunan 25%-i [(290 min ; ;11848,6 min)x100%]] formalaşdırılmışdır ki, bu da müəssisənin xüsusi kapitalının 0,3%-ni təşkil edir və əmlakın artımının özünümaliyyətləş- dirilməsi prosesində vəsaitin istehlakından ehtiyatlandırıl- mış vəsaitdən məqsədli istifadə zəruriyyəti baş verdikcə özü- nümaliyyətləşdirmə prosesində yenə do əlavə vəsait cəlb ediləcəkdir.

Daha sonralar müəssisə xalis mənfəətin bölüşdürülməsi və istifadəsinin hansı variantından istifadə edildiyini təyin edir. Bizim fikrimizcə, səhmdar cəmiyyətlərində mənfəətin uçotu və bölüşdürülməsinin fond variantından istifadə məqsədəuyğundur. «Azneftkimyamaş» SC-də 78,0 min manat məbləğində vergilər və hesablanan dividendlər ödənildikdən sonra müəssisənin sərəncamında qalan mənfəət

fondlar üzrə bölüşdürülmüş və praktiki olaraq hamısı hesabat dövründə istifadə edilmişdir. İstehiak fondunun 198 min manat məbləğində istifadə olunmamış qalıq məbləği daha sonralar ya məqsədli təyinatına - sosial istehlaka, ya da istehsal zəruriliyi olduqda istehsal və sosial sferaların inkişafına yığılan vəsaitdən müəssisənin istifadə hüququ kimi əks etdirilir. Buna görə də vəsaitə «Azneftkimyamaş» SC xüsusim kapitalının 01.Ü1.2006-cı il tarixə 0,3%-ni Ləyin edən, müəssisənin xüsusi vəsaitinin potensial mənbəyi kimi baxılır. Ümumi mənfəətdən ayırmalar yolu ilə yaradılan 5UÜÜ manat məbləğində şübhəli borclar üzrə məbləğ bu vəsaitin ümitsiz debitor borclarının ödənilməsinə faktiki istifadə olunanadək müəssisə əmlakının artımının oxşar xalis potensial mənbəyi kimi qəbul etmək olar. Onları səhmdar cəmiyyətin xüsusi əmlakım artırmaq məqsədi ilə təsərrüfat dövrüyyəsinə cəlb etmək olar.

Ekoloji cəhətdən təmiz xərclərin yaradılmasına kapital qoyuluşlarının mənimsənilməsinə yönəldilmiş, istifadədə olan istehsal güclərinin yenidən qurulması və texniki cəhətdən silahlandırılması üzrə tədbirlərin maliyyələşdirilməsi üçün sahələrarası regionlardan daxil olan vəsait təhlil apardığımız müəssisə üçün spesifik dir.

Təbiətin qorunması tədbirləri sahəsində elmi-tədqiqat işlərinin aparılmasının maliyyələşdirilməsinə yönəldilən vəsait 2005-ci ilin sonunda 2516 min manat yaxud müəssisənin xüsusi kapitalının 3,5%-i miqdarında olmuşdur.

Təhlil aparılan dövrdə səhmdar kapitalın strukturu dəyişilməmişdir. Bir halda ki, müəssisənin səhmləri nominal dəyərle satılmışdır, səhmdar kapital isə ödənilmiş nizamnamə kapitalının həcminə bərabərdir. Onda emissiya gəliri alınmayıb. Səhmdar cəmiyyətin nizamnamə kapitalının təhlilini emissiya prospektinə uyğun olaraq alınan məlumatları faktiki abunə yazılışı ilə səhmlərə görə ödəniş məbləğini

müqayisə etməklə səhmlərin bölüşdürülməsi vəziyyətini qiymətləndirməkdən başlamaq lazımdır.

Nizamnamə kapitalının faktiki ödənilən strukturunu onun dan edilmiş strukturu ilə müqayisədə verilən məlU' malların təhlili belə bir nəticə çıxartmağa imkan verir ki, əmək kollektivi özlərinin elan edilən miqdarda səhmləri almaq hüququnu həyata keçirə bilməmişdir.

Müasir şəraitdə səhmdar cəmiyyətlərin maliyyə vəziyyətinə bilavasitə təsir göstərən həlledici amil qoyulan kapitalın rentabelliyidir. Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi üçün xüsusi kapitalın rentabelliyi göstəricisi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Səhmdar cəmiyyəti formasında fəaliyyət göstərən müəssisələr üçün bu göstəricinin hesablanması üsulunun dəqiqləşdirilməsinə zəruriyyət yaranır.

Xüsusi kapitalın rentabelliyi müəssisənin sərəncamında qalan mənfəətin xüsusi kapitalın həcminə faiz nisbəti kimi təyin edilir. Xalis mənfəətdən ödənilən dividend məbləğinin və ona bərabərləşdirilmiş ödəmələrin bu göstəricinin sürətinə daxil edilməsi məsələsi mübahisəlidir. İ.e.n. O.V.Efimova haqlı olaraq qeyd edir ki, nizamnamə kapitalına ilkin qoyuluşdan əldə edilən gəlir kimi ancaq ödənilən dividend məbləği yox, müəssisənin dövryyəsinə qalan bütün mənfəət daxil edilməlidir, əks təqdirdə özlərinin gəlirlərinin bir hissəsini müəssisənin sərəncamına investisiya etmək sahibkarlar üçün əhəmiyyətsiz olardı. Buna görə də aşağıda nəzərdən keçirdiyimiz formulamn sürəti bütün məcmu xalis mənfəəti, daha doğrusu səhmdarların mənfəətini göstərir.

Daha sonra, qeyd etmək lazımdır ki, səhmdarlar tərəfindən müəssisənin sərəncamına verilən kapital vaxtaşarı dəyişilir. Buna görə də gəlirli müəssisənin təhlilində xüsusi kapitalın kəmiyyətini dövr ərzində orta həcm kimi hesablamaq lazımdır. Hesablamanın bu variantı həqiqətən də də- qiğdir, çünki təhlil edilən dövr ərzində mənfəətin formalaşması prosesini əks etdirir.

Beləliklə, xüsusi kapitalın rentabelliği (return on equity) aşağıdakı formula ilə təyin edilir;

$$XKR\Theta = \frac{\text{Xalis Mənfəət}}{\text{Orta xəsusı kapital}} \times 100$$

P-13)

XKR Θ - xüsusi kapitalın rentabellik əmsalıdır.

Faizlə ifadə olunan əmsal xüsusi kapitalın ödənilməsi dərəcəsini göstərir. Deməli, o hesabat ilinin yekunları üzrə müəssisənin ödəmə qabiliyyətini, həm də kapital amilini - müəssisənin yaşaması və inkişafı üçün lazım olan şəraiti göstərir. Kəsinin məxrəci təhlil olunan dövr ərzində xüsusi kapitalın orta kəmiyyəti (miqdarı) kimi hesablanır.

Xüsusi kapitalın rentabelliği investisiya kapitalından sahibkarlar tərəfindən istifadənin effektivliyini təyin etmək və bu vəsaiti başqa qiymətli kağızlara qoyduqda mümkün gəlir alma ilə tutuşdurmağa imkan verir. Bazar infrastrukturuna inkişaf etmiş qərb ölkələrində bu göstərici birjada olan səhmlərin qiymətləndirilməsində mümkün meyar kimi qəbul edilir.

Maliyyə menecmenti sistemində səhmdar cəmiyyətin xüsusi kapitalının artım tempiyərinin orta sahə göstəriciləri və əsas rəqiblərin məlumatları ilə müqayisəsini müəssisənin xüsusi kapitalının xalis rentabelliği göstəricisi üzrə aparmağı məqsəddəuyğun hesab edir.

$$XKXR = \frac{XM}{XK} \quad (3.14)$$

Burada, XM - müəssisənin sərəncamında olan xalis mənfəətdir;

D - ödənilmək üçün hesablanmış dividendlər;

XK - xüsusi kapital;

XKXR - xüsusi kapitalın xalis rentabelliğidir. Səhmdar cəmiyyətin variantının artım tempi (G) və onun səhmlərinin bazar dəyəri iki amildən asılıdır:

- xüsusi kapitalın rentabelliği əmsalı (XKR Θ);

-mənfiyyətin ümumi həcmində müəssisənin sərəncamında qalan (KXM) xalis mənfiyyətin kapitallaşdırılmasının payı.

Göstərilən qarşılıqlı əlaqəni aşağıdakı formula şəklində göstərmək olar;

$$G = XKR\Theta x KXM \quad (3.15)$$

Burada,

$$KXM = (\text{xalis mənfiyyət} - \text{dividend} / \text{xalis mənfiyyət}) \times 100 \quad (3.16)$$

KXM - kapitallaşdırılan xalis mənfiyyət.

Müasir təsərrüfatçılıq şəraitində xalis mənfiyyətin miqdarı Azərbaycan İqtisadiyyatında inflyasiya proseslərindən bilavasitə asılıdır. Buna görə də qiymətlər və əsas kapitalın əvəz edilməsinə xərclər səviyyəsinin gedişatında və istehsal fəaliyyəti nəticəsində gəlirlərin nə dərəcədə artmasını təyin etmək məqsədə uyğun olur. Bunun üçün aşağıdakıları müqayisə etmək lazımdır:

- xalis mənfiyyəti qiymətlərin artım indeksinə görə korrekte edilmiş xalis mənfiyyətlə;
- xalis mənfiyyəti xaric olmuş əsas kapitalı əvəz etmək hesabına alınan xalis mənfiyyətlə;
- pul vəsaitini və pul-kredit öhdəlikləri ilə hesablaşmalarda olan vəsaitlə.

Əgər xalis mənfiyyət maliyyə hesabatında inflyasiya tempini nəzərə almaqla təyin edilən məbləğdən çox əks etdi - rilibsə, onda gəlirin miqdarını aşağı hesab etmək lazımdır. Pul aktivlərinin və pul öhdəliklərin nisbətinin yüksək göstəricisi heç də ürək açan deyildir, çünki nəticədə xalis alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsi baş verir.

Göstəricilər sistemində əlavə onların birgə istifadəsi meyarlarından da istifadə etmək lazımdır. Riyazi cəhətdən maksimal mümkün effektə sahib olmağa imkan verən optimal meyarları hazırlamaq mümkündür (Nyu-York Maliyyə Universitetinin professoru E.Altmanın tədqiqatı), lakin Azərbaycanda təhlil üçün lazım olan retrospektiv statistik

məlumatlar olmadığına görə onlardan ölkə praktikasında istifadə mümkünəz olur.

3.2.2№-li cədvəldə verilən göstəricilər xalis mənfəətin bölüşdürülməsinin son nəticəsi hesabına, həm də müəssisənin ümumi mənfəəti hesabına yaradılan ehtiyatlar və fondlar hesabına yığılan mənfəətin artımı haqqında anlayış verir. Müəssisənin xalis əmlakının artımının maliyyəələşdirilməsinə yönəldilən, müəssisənin xalis mənfəətinin miqdarını təyin etmək üçün yığılan mənfəət haqqında hesabatı təhlil etmək lazımdır.

Cədvəl 3.2.2.

Yığılan mənfəət haqqında hesabat
(«Azneftkimyamaş» Səhmdar Cəmiyyətinin 2006-cı il məlumatları)

	Min manat
1. Keçən ilin yığılmış mənfəətindən cəmi kapitalaşıdırılmışdır	175
1.1. O cümlədən yığım fonduna bölünmüşdür	175
2. Hesabat ilinin ümumi mənfəəti	9794
3. Ehtiyat kapitalına ayrılmışdır	
4. Qiymətləndirilən ehtiyatların formalaşması	5
5. Mənfəətdən vergi məbləği	2154
6. Hesabat ilinin xalis mənfəəti	7635
7. Müəssisənin sərəncamında olan mənfəətin yekunu	7810
8. Hesabat ilinin xalis mənfəəti bölüşdürülmüşdür	7612
8.1. Ehtiyat kapitalına	290
8.2. Ödənilmək üçün dividend hesablanmışdır	1044
8.3. Sosial istehlaka	1168
8.4. Xüsusi kapitalın artımına	3695
8.5. Sair istifadəyə	1415
9. Cəmi yığılmış mənfəət	198
9.1. O cümlədən istehlak fonduna	198

Yığılan mənfəət haqqında hesabatda verilən informasiya «Maliyyə nəticələri və onların istifadəsi haqqında» hesabatda (forma №2) və 2№-li hesabatda arayışda verilən məlumatlarla bilavasitə əlaqədardır. Yığılan mənfəət haqqında hesabatın məzmunu həm müəssisənin sərəncamında saxlanı-

lan mənfəət haqqında informasiyanı, həm də mənfəətin müəssisələr və səhmdarlar arasında bölüşdürülməsi haqqında informasiyanı əks etdirir.

Əgər səhmdar cəmiyyətin uçot siyasəti müəssisənin sərəncamında qalan mənfəətin bölüşdürülməsi və uçotun fond variantına əsaslanırsa, onda sosial fondların və ehtiyatların yaradılmasına köçürülən məbləğləri, həm də mənfəətin həcmnin korrekte edilməsinə dair məlumatları (əgər korrekte edilibsə) hesabatda daxil etmək lazımdır.

3.2.3№-li cədvəlin məlumatları xüsusi kapitalın artırılmasına yönəldilən mənfəətin payı haqqında təsəvvürü dəyişdirir. «Azneftkimyamaş» SC 2006-cı ilin hesabatına görə kapitallaşdırılmış mənfəətin payı hesabat ilinin xalis mənfəətin (3695 min manat) 47,3%-ni təşkil edir. Bundan əlavə maliyyələşdirmənin əlavə mənbəyi 175 min manat məbləğində yığım fondunda ehtiyatlandırılmış, keçmiş illərdə yığılan mənfəətin bir hissəsi olmuşdur.

Cədvəl 3.2.3.

«Azneftkimyamaş» açıq səhmdar cəmiyyətinin 2006-cı il məlumatları üzrə xüsusi kapitalın artırılmasının daxili mənbələri və onların çoxalması ehtiyatları

№	Göstəricilərin adı	Göstəricilərin mənası (min manat)	Ümumi mənfəətə nisbətən %-lə
1.	Yığım fondu - cəmi	3695	37,72
	O cümlədən – keçən ilin	175	1,79
	- hesabat ilinin	3520	35,94
2.	Ehtiyat kapitalı	290	2,96
3.	Qiymətləndirilən ehtiyatlar	5	0,02
4.	Sosial istehlak fondunun istifadə olunmamış vasitələri	104	1,06
5.	Qeyri-satış əməliyyatlarından zərər	71	0,72
6.	Daxili mənbələrin yekunu	4165	42,52
	Araşış qaydasında: hesabat ilinin ümumi mənfəəti	9794	

«Azneftkimyamaş» səhmdar cəmiyyətinin əmlakının

artınma.sı manhalari

ün malumatları

Ms	Vəsaitlərin artımının mənbələri	Məbləğ min man	Yekuna nisbətən %-lə
1.	Vəsaitlərin daxili artımı		
1.1	Hesablanmış amortizasiya	4192	21,71
1.2	Yıfım fondu üzrə yığılmış mənfəət	3695	19,21
1.3	Fondların və ehtiyatların artması (istifadə olunmamış vəsait)	399	2,50
	Daxili mənbələrin yekunu	8286	43,68
2.	Xarici mənbələr		
2.1	Məqsədli maliyyələşmə vəsaitinin artması	2546	13,20
2.2	Səhmlərin yeni buraxılışı və satışı; 0 cümlədən		
	- nominal dəyəri üzrə		
	- emissiya gəliri		
2.3	Uzunmüddətli öhdəliklərin artması 0 cümlədən, istiqrazların buraxılması		
2.4	Qısamüddətli öhdəliklərin artması	8400	43,67
	Xarici mənbələrin yekunu	10946	56,91
	Mənbələrin cəmi	19232	100,00

Ehtiyat kapitalına 290 min manat yaxud hesabat ilinin xalis mənfəətinin 2,6% ayrılması maliyyələşdirmənin əlavə mənbələrini artırır, bunlara eyni zamanda sosial istehlak fondunun istifadə olunmamış vəsaitini də (104 min manat) daxil etmək məqsədəuyğundur. Sonuncuda gələcək dövrlərdə xüsusi kapitalı artırmaq hüququ saxlanılır.

Daha sonralar əmtəə-material vəsaiti ehtiyatlarını, uzunmüddətli maliyyə qoyuluşlarını, həm də ümitsiz debitor borclarının silinməsindən itkiləri örtmək üçün ümumi mənfəət hesabına formalaşan qiymətləndirilən ehtiyatların həcmi təyin etmək lazımdır. Qiymətləndirilən ehtiyat məbləğinin dəyişilməsinə müəssisənin cari fəaliyyətindən alınan ümumi mənfəətin dəyişilməsinə təsiri məbləği kimi baxmaq lazımdır. Deməli, hesabat ilində qiymətləndirilən ehtiyatla-

nn artması məbləğinə xüsusi kapitalın çoxaldılmasma yönəldilən ümumi mənfəətin bölüşdürülməsi kimi baxmaq məqsədəuyğundur.

Balans mənfəətini saldoiaşdınlmış şəkildə təhlil edən zaman wsatışdankənar əməliyyatlardan gəlirlər və itkilər» maddəsi üzrə itkilərin miqdarı müəyyən edilmişdir ki, bundan da qüvvədə olan qanunvericiliyə görə, təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə aid edilən vergi məbləğini çıxmaq lazımdır. 71 min manat satışdankənar zərər məbləği mənfəətin bölüşdürülməsi istiqamətlərindən biridir, onun mütləq məbləğinə isə, müvafiq olaraq, ümumi mənfəətin artımının potensial mənbəyi kimi baxılır. Sonrakı təhlil zamanı zərərlərin baş verməsi səbəblərini və gələcəkdə onların qarşısının alınması ehtiyatlarını aşkar etmək lazımdır.

Beləliklə, təhlilin məsləhət görülmən metodikasında xüsusi kapitalın artmasının daxili mənbələri və onların artması ehtiyatları müəyyən edilmişdir ki, bunlarda 3.2.3JV9-1İ cədvəldə öz əksini tapmışdır. Kapitallaşdırma məqsədi ilə mənfəətin təxmini payı 2006-cı hesabat ilində ümumi mənfəətin 42,5%-i səviyyəsində gözlənilir.

Analitikləri mənfəətdən dividendlərin ödənilməsinə yönəldilən hissənin müxtəlif artım təmləri maraqlandırmalıdır. Bizim apaşdırdığımız müəssisədə əvvəlki bir çox hesabat illərində (belə informasiya olmadığına görə) ümumi tendensiya təyin edildiyinə görə həmin göstəricinin dinamikasını öyrənmək imkanı olmanuşdır. 2006-cı ildə adi və imtiyazlı səhmlər üzrə 1044 min manat yaxud müəssisə mənfəətinin 13,1%-i miqdarında dividendlər hesablanmışdır. Yəqin ki, dividend siyasətinin tələbi yığılan mənfəətin xeyli hissəsini istehlakdan ehtiyatlandırmaqda idarəedənlərin səyi nəzərdə tutulmuşdur.

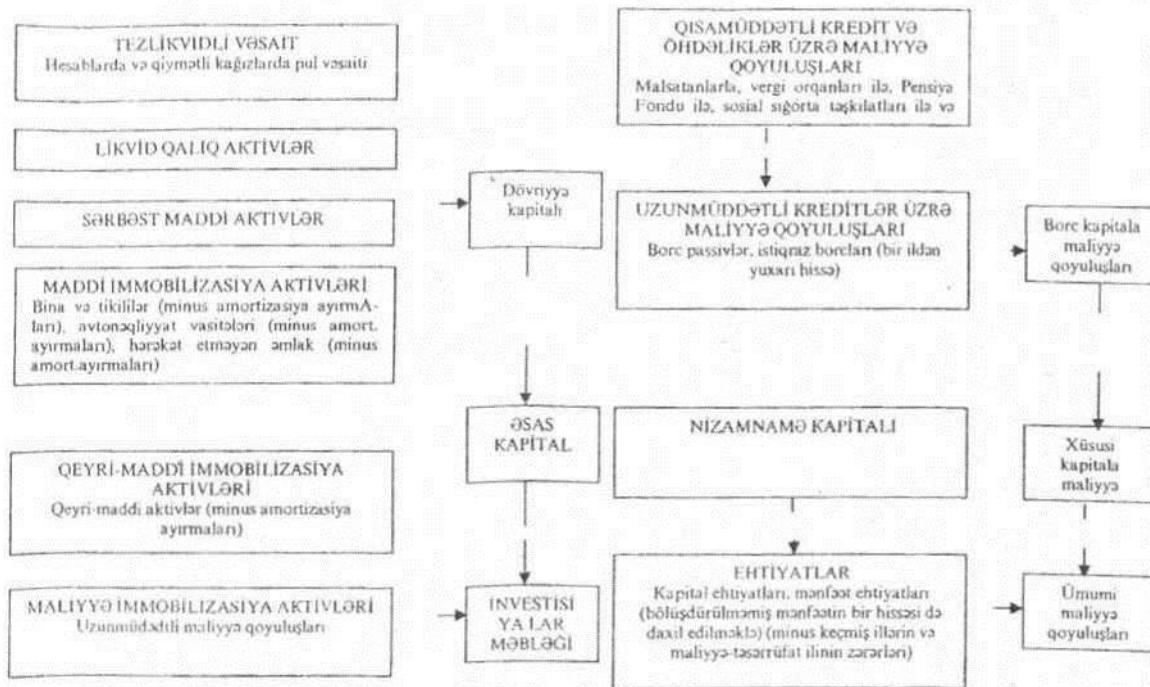
Balansın passivində verilən məlumatlar üzrə vəsait mənbələrinin təyin edilməsi və qiymətləndirilməsi göstərir ki, onların artımı əsasən qısamüddətli öhdəliklər hesabına

olmuşdur, xarici kapitalların cəlb edilməsi olmamışdır. Passivin ümumi yekunu ■ 119,5% artan halda xüsusi kapital 105,4% artmışdır. Lakin yeni investisiyaları yerinə yetirmək üçün müəssisə tərəfindən səfərbər edilən vəsaitlərin dairəsi xeyli genişdir. Hər şeydən əvvəl, xeyli vəsait amortizasiya ayrımlarının hesablanması şəklinə müəssisənin təsərrüfat dövriyyəsinə qayıdır. Balans məlumatlarına əsasən bu məbləği təyin etmək çətindir, çünki burada ancaq hesabat tarixinə amoriizasiyalaşdırılan aktivlərə aid, hesablanan amortizasiyanın artımı öz əksini tapır. Bu səbəbdən də hesablanan amortizasiya məbləğinə dair ilin sonuna və ilin əvvəlinə məlumatların miqayisəsi yolu ilə tapılan məbləğ hesabat dövründə hesablanan amortizasiya məbləğini təhrif edir. Çünki hesabat dövrü ərzində amoriizasiyalaşdırılan əmlakın xaric olması səbəbindən silinən amortizasiya məbləği hesablamağa aid edilmir.

Hesablanan amortizasiyanın tam məbləği 02, 05, 13JVe-li sintetik hesabların analitik uçotunda öz əksini tapır. Belə ki, hesabat ilində «Azneftkimyamaş» SC-də bu məbləğ 4192 min manat məbləğində olmuşdur. Müəssisəni idarə edənlər ancaq bu məbləği 2006-cı ildə xüsusi gəlir hesabına yaranan, sadə təkrar istehsal prosesinə kapital qoyuluşunun maliyyələşdirilməsinin əsas mənbələrindən biri hesab edir.

Daha sonralar, yem uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları üçün hesabat dövrü ərzində müəssisə tərəfindən yenidən cəlb edilmiş vəsaitin ümumi məbləğini hesablamaq və ümumi yekunda hər bir mənbəyin xüsusi çəkisini təyin etmək lazımdır. Bu məlumatları müəssisə vəsaiti mənbələrinin ümumi məbləğini hesablamaq üçün tərtib edilən analitik cədvəl (cədvəl 3.2.4) vasitəsi ilə daha yaxşı sistemləşdirmək mümkündür. Onların ümumi yekunu balans yekunlarının artımı məbləğindən xeyli yüksək olur. (19232 min manat balans üzrə 7796 min manata qarşı). Aşkar edilən məbləğ müəssisə tərəfindən səfərbər edilən ümumi məbləgdə yeni

Şəkil 3.2.1. Reklassifikasiya edilmiş balansın strukturu.

İnvestisiyalar üçün özünümaliyyələşdirmənin böyük rol oynadığını nəzərə çarpdırır.

Lakin kapitalın yeni qoyuluşlarının aparılması gedişatında müəssisə nəinki hesabat ilində yeni cəlb edilən mənbələrdən istifadə edir, eyni zamanda müəssisə aktivlərinə qoyulan vəsaitin yenidən bölüşdürülməsi tədbirləri qəbul edir. Burada əsas istiqamətlər kimi qiymətli kağızların əldə edilməsi istiqamətini göstərmək olar, bir qayda olaraq, kapital qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsi aparılmayan illərdə amortizasiya ayırmaları yığılı hesabına yaranan sərbəst pul vəsaiti qalığı bu istiqamətə yönəldilir. Əsas kapitalla yeni investisiyaları köhnəlmiş, lakin tamamilə amortizasiya edilmiş əmlakın çıxmasını da birləşdirmək olar. Sonuncuları reallaşdıran zaman bu əməliyyatlardan alınan satış pulu müəssisə aktivlərinə investisiya olunun vəsaitin təzədən bölüşdürülməsində iştirak edir.

Müasir maliyyə menecmentində müəssisənin perspektiv inkişafının qiymətləndirilməsinin aktuallığı müəssisənin gələcək maliyyə vəziyyəti proqnozunun tərtib edilməsinin ciddi zəruriliyini göstərir. Bu məsələni həll etmək üçün maliyyə axınları vasitəsilə məlumatların təhlili məsləhət görülür. Bu təhlilin aparılması müəssisənin maliyyə tarazlığını cari təsərrüfat əməliyyatlarını, onları maliyyə investisiyaları və onların mənbələri üzrə reklassifikasiya etdikdən sonra tədqiq etməklə qiymətləndirməyə imkan verir (şək.3.2.1). Sonuncunun müzakirə olunan təhlili onların örtülməsinin üsullarının seçilməsi və təyin edilməsi üçün qarşıdakı istehlakın tipologiyası və zəruri həcmi proqnozlaşdırmaq məqsədilə aparılır.

Maliyyə axınlarının təhlili prosedurası həmin dövrdə dəyişilməsini izləmək zəruri olan maliyyə resurslarının təyin edilməsindən başlanır. Tezlikvidli aktivlərin fərqlərinin təhlili müəssisə daxilində maliyyə nəzarəti üçün həqiqi aləti göstərir və buna görə də dövrü olaraq ən azı ildə bir dəfə bunu dəqiq aparmaq lazım gəlir. Bunun əksinə olaraq, xüsusi dövriyyə kapitalının təhlilində detalların kəmiyyəti azalır, informasiyalar seçimli olur. Yekun hesabatında isə hesabat ilində müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin əsas proseduralarının dinamikası ilə tanış olmağa maraqları olan xarici istifadəçilər üçün də yararlı minimal və kifayət qədər informasiya alınır.

Beləliklə, xüsusi dövriyyə kapitalı üzrə maliyyə axınları cədvəlləri hal-hazırkı dövrdə hesabat informasiyalarından daxili və xarici istifadəçilərin müasir tələblərinin və dövlət idarəetmə orqanları tərəfindən standartlaşdırılmış strukturlu mühasibat hesabatının birləşdirilməsi aləti olur.

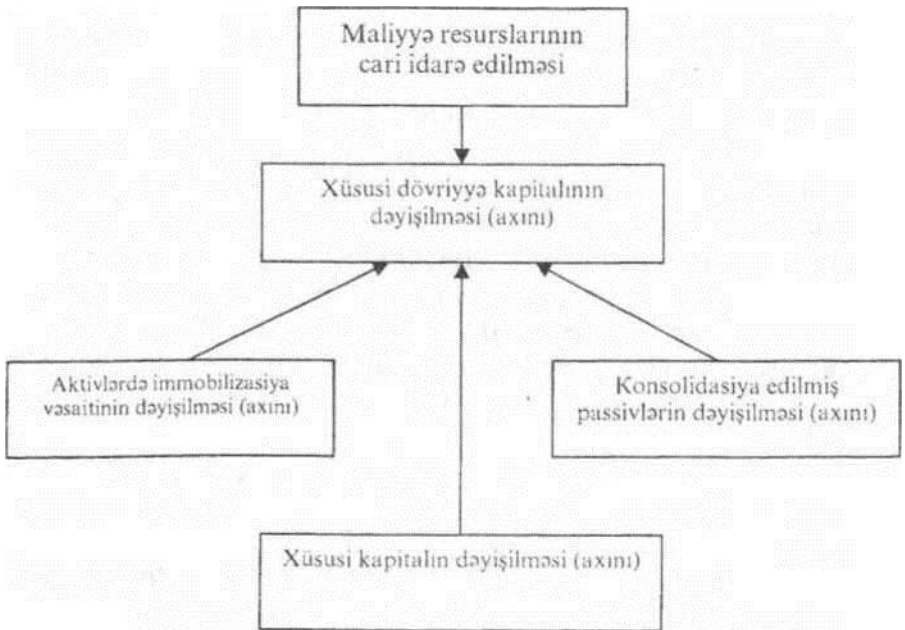
Maliyyə axınlarının təhlili, təhlil aparılan dövrdə xüsusi dövriyyə kapitalının artması yaxud azalması həcmələrini və səbəblərini aşkai' etmək məqsədilə nəzərdə tutulan reklasifikasiya edilmiş müqayisəli məlumatlar (Əlavə 6) üzjə aparılır.

Xüsusi dövriyyə kapitalının həcmünün artma istiqamətində dəyişilməsini maliyyə resurslarının idarə edilməsinin aşağıdakı istiqamətlərində ümumiləşdirmək olar;

- təhlil aparılan dövrdə cari idarəetmədən ümumi mənfəət;
- əsas kapitalın dövriyyə kapitalına çevrilməsi - həm əsas fondların və həm də uzunmüddətli maliyyə qoyuluşlarının;
- kreditlərin yaxud istiqraz borclarının cəlb edilməsi nəticəsində konsolidasiya edilmiş passivlərin artımı;
- səhmlərin yeni emissiyası yaxud nağdı vəsaiti qiymətli kağızlara qoymaq yolu ilə xüsusi kapitalın artımı.

Xüsusi dövriyyə kapitalı axınının azalmasını aşağıdakı şəkildə təqdim etmək olar:

- təhlil aparılan dövrdə cari idarəetmədən balans zəzəri;
  - immobilizasiya vəsaitinin əldə edilməsi - əsaslı və maliyyə;
  - kreditor borclarının qaytarılması nəticəsində konsolidasiya edilmiş passivin azalması;
  - dividendlərin Ödənilməsi zamanı yaxud təsisçilərlə hesablaşmalar zamanı mənfəətin bir hissəsi götürüldükdə yaxud səhmlərin alışı zamanı sahibləri tərəfindən onlar alındıqda.
- Yuxarıda şərh olunanlar 3.2.2JV"-li şəkildə sxem formasında verilmişdir.

Şəkil 3.2.2. Xüsusi kapitalın dəyişilməsinin maliyyə axınları sxemi.

Xüsusi dövriyyə kapitalının axını olmayan dəyişiklikləri də təyin etmək lazımdır. Bunlara daxildir:

- immobilizasiya vəsaitinin əvəzsiz verilməsi vasitəsilə kapitalın artımı;
- pulla yenidən qiymətləndirmə üzrə kapitalın artımı;
- ehtiyat mənfəəti ilə birləşdirildikdə nizamnamə kapitalının artımı;
- mənfəətdən ayırmalar hesabına ehtiyatların artımı;
- bank hesabı, qısamüddətli debitor borclarının inkassu edilməsi və malsatanlara, sosial orqanlar, pensiya təminatına olan və digər borcların ödənilməsi üzrə cari əməliyyatlardan dövriyyədənkenar xüsusi kapitalda baş verə bilən digər dəyişikliklər.

Cari idarəetmə ilə əlaqədar olaraq xüsusi dövriyyə kapitalı axınını təyin etmək üçün müəssisə fəaliyyətinin maliyyə nəticəsinin gəlirli tərkib komponentlərin onların neqativ komponentlərlə (zərərlər) maliyyə təbiətinə uyğun olaraq interpretasiya etməklə kalkulyasiyalaşdırılmasını araşdırmaq lazın gəlirli'.

Eymisə müəssisənin sərəncamında olan xalis mənfəətin cəbri (algebraik) məbləğini, amortizasiya ayırmalarının payını ləyin etmək mümkündür. Dolayısı ilə kalkulyasiyalaşdırıl- mış cari idarəetmə axınının təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələri və gəlirlərin maliyyə idarəetmə nəticələri arasındakı fərqi aşkar edir. Reklassifikasiya edilmiş analitik balans və maliyyə nəticələrinin analitik hesablanması əsasında 3.2.5N?-li cədvəldə məsləhət görülən maliyyə axınları cədvəli tərtib edilir.

Təsərrüfat fəaliyyətinin nəticəsini müəssisənin inkişafının maliyyələşdirilməsinin əlavə daxili mənbəyi kimi qəbul etmək olar.

Maliyyə fəaliyyətinin nəticəsi göstəricisində müəssisənin maliyyə siyasəti əks olunur. Borc vəsaiti cəlb edildikdə bu göstəricinin kəmiyyəti müsbət mənə verə bilər. Bunu qısamüddətli öhdəliklərin xeyli artması baş verən

ti nəticəsinin qiymətləndirilməsi borc vəsaitinin idarə edilməsinin və dövlətlə vergi münasibətlərinin tənzimlənməsinin effektivini təyin etməyə imkan verir.

Maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti nəticələrinin təhlili müəssisənin maliyyə axınlarının ümumi tarazlığına nail olması şəraitini aşkar etməyə imkan verir. Əgər yuxanda araşdırdığımız göstəricilər xalis mənfəətə faiz nisbətində ifadə olunursa, onda maliyyə strategiyası matrisini quran zaman maliyyə- təsərrüfat fəaliyyətinin nəticəsi sıfıra yönəlir, belə halda müəssisənin maliyyə vəziyyəti tarazlıq vəziyyətində olur.

Maliyyə strategiyası matrisində (şək.3.2.3) diaqonal (AB) tarazlıq mövqeyini, 7,8,9 Özəkləri defisit (kəsir) mövqeyini, 4,5,6 isə böhran göstərir. AB diaqonalının üstündə də likvid vəsaitlərin yaranması üçün bölgə, AB diaqonalının altında isə likvid vəsaitlərin istəWakı xarakterizə olunur.

Maliyyə axını cədvəli
 («Azneftkimyamaş» Səhmdar Cəmiyyətinin 2006-cı il məlumatları)

Axının göstəriciləri	Sətrlərin kodu	Axının mənası (min manat)	
1. Cari idarəetmə	01		
Ümumi mənfəət	02	● 794	
Amortizasiyanın payı	03	4192	
Qiymətli kağızlara investisiya	04	110	
İmmobilizasiya aktivlərin alınması	05	-4448	
Dövriyyə kapitalının axını	06	● -3348	
Təsərrüfat fəaliyyətinin nəticəsi	07		6300
2. Xüsusi kapitalın axını	08		
3. Konsolidasiya edilən passivlər	09	8400	
Borclara və orta müddətli kreditə görə faizlər	10		
Mənfəət vergisi	11	-2154	
Dividend hesablanmışdır	12	-3200	
Maliyyə fəaliyyətinin nəticəsi	13		3046
Maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticəsi	14		11446

$MA < 0$ Dayandırma $MA = 0$ sabitləşdirmə,
 $MA > 0$ sürətləndirmə A
 $XMA > ()$ gecikdirilmiş artım $XMA = 0$ optimal artım $XMA < 0$
sürətləndirilmiş arımı

B

$XMA = 0 >$	$XMA > 0$	$XMA \gg 0^*$
$XMA < 0^*$	$XMA = 0^2$	$XMA < 0^5$
$XMA \ll 0^*$	$XMA < () \ll$	$XMA = 0^3$

Şəkil 3.2.3. Müəssisənin maliyyə strategiyasının matrisası.

Xüsusilə interpretasiyalarda hansı axınların aramsız yaxud müntəzəm dövrlüklə meydana çıxmasını (cari idarəetmə və ləyin olunmuş dividendlər) və müntəzəm olmayan xarakterli qərarlar nəticəsində alınan (nizamnamə kapitalının artımı, uzunmüddətli kreditin verilməsi, texniki immobilyasiya vasitələrin əldə edilməsi) axınları nəzərə almaq lazımdır.

Birincisi, fəvqaladə və qeyri-adi hadisə və qərarlardan asılı olmayaraq müəssisə maliyyələrinin vaxta görə dinamikası haqqında fikir yürütmək üçün lazımdır. O cümlədən, cari idarəetmə axını müəssisənin maliyyə dinamikasının onun aramsızlığı üzrə və onun idarəetmənin vacib bir aspekti ilə bağlı mənşəi üzrə ətraflı xarakterizə edilən element ola bilər. Belə axın doğrudan da gəlirlərin idarəetmə dinamikasının sintetik maliyyə indikatorudur. Dövrü xarakter daşımayan qərarlardan irəli gələn axınlar nəinki həcminə görə, həm də idarəetmədə dəyişikliklərə gətirib çıxardan aşağıda verilən strateji cəhətdən vacib qərarlarına görə həddindən çox azdır.

TosaiTüfalçılıq şəraitinin mülkiyyət formalarının dəyişilməsi, mühasibat uçotu metodologiyasının inkişafı maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və təhlilinə yanaşmalara təsir göstərməyə bilməz. Bir-birilə qarşılıqlı əlaqəli əmsallar sisteminin köməyi ilə yerinə yetirilən faktiki nəticələri üzrə təhlil müəssisənin maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinin dinamikasına nəzarət etməyə və onu qiymətləndirməyə imkan verir. Maliyyə axınları cədvəlinin kəmiyyəti - maliyyə resurslarının formalaşması prosesi və öyrənilən dövr həddində onların assorbasiyası prosesi ilə əlaqələndirilmiş göstəricidir.

Vəsaitdən istifadə mənbələrinin təqdimi belə aparılmalıdır ki, müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin üzvi və sistemləşdirilmiş mənzərəsinin təqdimində müxtəlif axınları tutuşdurmaq mümkün olsun.

Maliyyə dinamikası haqqında informasiya selektif və vacibdir, daha vacib maliyyə hadisələrini ayırmaq üçündür, beləliklə informasiyanın özü üçün əhəmiyyətlidir.

NƏTİCƏ

Bazar münasibətlərinin bərpası şəraitində keçən yüzilliyin 30-cu illərinədək uçot ədəbiyyatında əsaslandırılmış və xarici praktikada hamı tərəfindən qəbul edilmiş müəssisənin xüsusi kapitalının konseptual mahiyyəti anlayışı hal-hazırda Azərbaycan Respublikasında müəssisə fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi mənbələrinin əvvəllər qəbul edilmiş uçotu metodikasını köklü sürətdə dəyişdirir. Tədqiqat işində əsas müddələrin elmi yeniliyi səhmdar cəmiyyətlərdə sənaye müəssisəsinin maliyyə resurslarının idarə edilməsi üzrə effektiv qərarları qəbul etmək üçün zəruri, informasiyanı sin tezləşdirməyə imkan verən bu iqtisadi kateqoriyanın uçotu və təhlilinin səmərələşdirilməsi problemini nəzəri cəhətdən əsaslandırmaq və kompleks həll etməkdir.

Girişdə iqtisadi terminologiyada keçmiş sovet mühasibat uçotu üçün ənənəvi olan «Xüsusi və ona bərabərləşdirilmiş vəsait mənbələri») kateqoriyasını «Xüsusi kapital» anlayışı ilə əvəz etməklə dəyişdirilməsi təsərrüfatçılığın bazar şəraitində idarəetmə tələblərinə istiqamətləndirilməsi ilə bağlıdır.

Müəssisə fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi mənbəyi sayılan səhmdar cəmiyyətin xüsusi kapitalının həcmnin formalaşdırılması iki dövrü tələb edir. Səhmdar cəmiyyətin yaradılması prosesində nizamnamə kapitalı səhmlərə abunə yazdırma və tədricən səhmlərin sahibləri tərəfindən onları ödənişi yolu ilə formalaşdırılır. Müəssisə fəaliyyətə başlananadək ancaq faktiki ödənilən nizamnamə kapitalı və səhmləri nominal dəyərdən yuxarı qiymətə satıldıqda yaranan emissiya gəliri ilkin olaraq sahibkarlar tərəfindən investisi

ya edilmiş real işlək xüsusi kapitaldır və dissertasiya işində müəyyən edilmiş səhmdar kapitaldır.

Müəssisənin xalis kapitalı - effektiv nizamnamə fəaliyyəti gedişatmda cəmiyyətin səhmdar kapitalının artımıdır. Xalis kapitalın tərkibində sonralar kapitallaşdırmaq məqsədilə yaradılan əlavə kapitalın həcmi və mənfəət ehtiyatlarını ayırmaq lazımdır. Birinci hissə sənaye müəssisəsinin yeni əmlakın yaradılması prosesində faktiki kapitallaşdırılmış səhmdar cəmiyyətin xüsusi kapitalının həcmi ilə təyin edilir. Mənfəət ehtiyatları bölüşdürülməmiş mənfəətin səhmdar cəmiyyətin fəaliyyətinin özünüməliyyələşdirilməsi məqsədilə yığılan hissəni əks etdirir. Reinvestisiya edilmiş mənfəət ehtiyat kapitalının tələb olunmayan qiymətləndirilən ehtiyatların vəsaiti, yığım fondu və məqsədli təyinatına istifadə olunmamış ehtiyat və sosial fondların vəsaitlərinin məcmu həcmi kimi xarakterizə edilə bilər.

Səhmdar cəmiyyətin kapitalının artımının müəssisə fəaliyyətindən asılı olmayan xarici mənbələrinə nizamnamə və əlavə kapitalları artırmaq məqsədilə sahibkarların əlavə ödəmələrini (haqlarım), habelə kənar kommersiya təşkilatlarından əvəzsiz olaraq alınan məqsədli maliyyələşdirmə vəsaitini daxil etmək tövsiyyə olunur.

Tədqiqatçı tərəfindən işlənilmiş xüsusi kapitalın təsnifatı onun formalaşdırılması nöqtəyi nəzərinə sistem xarakteri daşıyır və sənaye müəssisənin fəaliyyətinin daxili maliyyələşdirilməsi mənbələri hissəsində uçot obyektlərinin dəqiqləşdirilməsi inə imkan verir.

Bu təsnifata əsaslanaraq səhmdar cəmiyyətlərində xüsusi kapitalın həcmi artırılmasının əlavə mənbələrini aşkar etmək mümkündür. Nizamnamə kapitalının formalaşması prosesi səhmlərinin cəmiyyət qarşısında öhdəliklərin xarakteri və səhmlərə görə haqların qüvvədə olan qanunvericilik aktlarına və normativ sənədlərə uyğun faktiki ödənilməsi dinamikası ilə müəyyən edilir. Buna görə də

İdareçilik işində səhmdar cəmiyyətin maliyyə resurslarının avtomatik idarəetmə sistemində elan edilən abunə edilən, ödənilən, götürülən kapitalın səhmlərinin hər bir tipi və şəxsən səhmdarlar üzrə vəziyyəti və dəyişilməsi haqqında informasiyaları formalaşdırmaqla ilkin avans edilən kapitalın uçotunun təşkilinin və ona nəzarətin zəruriliyi əsaslandırılmış və məsləhət görülmüşdür.

Müəssisənin yeni əmlakının yaradılması prosesinin maliyyələşdirilməsi nöqəyi nəzərdə tutulmuş xüsusi kapitalın təsnifatı sənaye müəssisəsinin yeni əmlakına faktiki reinvestisiya edilmiş, onun müvafiq qaydada yığılması xüsusi vəsait haqqında uçot informasiyalarını istehsal fəaliyyətinin və sosial sferaların əlavə kapitalı bölgüsündə sistemləşdirməyə imkan verir. Belə differensiallaşdırılmış uçotun zəruriliyi müəssisə aktivlərinin, onun istehsal-təsərrüfat fəaliyyətində funksional rolu ilə izah olunur.

Mühasibat uçotunun obyektini sayılan xüsusi kapitalın iqtisadi mahiyyətinin açıqlanmasına dissertasiya işində məsləhət görülmüş yanaşmanın əsaslandırılması və praktiki həyata keçirilməsi məqsədi ilə tədqiqat işinin gedişində aşağıdakı elmi cəhətdən əsaslandırılmış nəticələr alınmışdır;

- xüsusi kapitalın mahiyyəti anlayışına səhmdar cəmiyyətin təşkilati-hüquqi xüsusiyyətlərinə uyğun iqtisadi yanaşma hazırlanmış və əsaslandırılmışdır;

- xüsusi kapitalın mənbələri və istifadə istiqamətləri üzrə formalaşmasının qüvvədə olan sistemlərin, habelə səhmdar cəmiyyətin maliyyə hesabatında onun vəziyyəti haqqında informasiyanın verilməsinin tənqidi təhlili əsasında onların təkmilləşdirilməsinin zəruriliyi əsaslandırılmışdır;

- qüvvədə olan hesablar planının tədqiq olunan istiqamətlərdə dəyişdirilməsi üzrə məsləhətlər verilmişdir;

- vahid milli fond bazada sistemində müəssisələrdə səhmdar kapitalı idarə etmək üçün məlumatlar bankının informasiya modeli hazırlanmışdır;

-səhmdar cəmiyyətin maliyyə hesabaunda, müxtəlif losorrüfəvə subyektlərin informasiya tələblərinin ödənilməsinə istiqamətləndirilməmiş; xüsusi kapitalın vəziyyəti və dinamikası haqqında informasiyaların zəruriliyi və açıqlaması qaydası əsaslandırılmışdır;

-səhmdar cəmiyyətin xüsusi kapitalı və borc vəsaitinin nisbətində optimallaşdırılması üzrə adekvat idarəetmə qərarları qəbul etmək məqsədilə müəssisənin maliyyə sabitliyinin təhlilində iqtisadi-riyazi metodlardan istifadə məsləhət görülmüşdür;

-səhmdar cəmiyyətin fəaliyyətinin özünümaliyyətləşdirmənin təhlilində metodiki instrumentariyalannın genişləndirilməsi üzrə təkliflər verilmişdir - sənaye müəssisənin müasir maliyyə menecmenti sistemində onlardan istifadənin effektivliyini əsaslandırmaq.

.Aparılan tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, elmi işin nəticələrindən praktikada istifadə səhmdar cəmiyyətlərinin qəbul edilən qərarların iqtisadi əsaslandırılmasını təmin edən xüsusi kapitalın mühasibat uçuşu və təhlilin metodologiyası və təşkilinin yaxşılaşdırılmasına imkan verəcəkdir.

Verilən tövsiyələrin tətbiqi səhmdar cəmiyyətin xüsusi kapitalının formalaşmasına və dinamikasına qanunvericiliyin, ləsisədar sənədlərin və sənaye müəssisənin uçuş siyasətinin tələblərinə uyğun nəzarəti gücləndirmək məqsədilə informasiyaların operativliyi və analitikliyini, onların gerçəklik dərəcəsinə yüksəltməyə imkan verəcəkdir,

* Tədqiqatın nəticələri bilavasitə maraqlanan şəxslərə, bu sahədə adekvat qərarları qəbul etmək məqsədi ilə təhlili və proqnozlaşdırma aparmaq üçün səhmdar müəssisənin xüsusi kapitalı haqqında obyektiv informasiyanı formalaşdırmağa imkan verəcəkdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı, Qanun 1997.
2. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi, «Hüquq ədəbiyyatı», 2000.
3. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi, Bakı, 2000.
4. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə əlavələr və dəyişikliklər edilməsi haqqında Qanun, 2002.
5. Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası haqqında əsasnamə, Bakı, 1995.
6. Audit xidməti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu 1994.
7. Azərbaycanda audit təşəkkülündən inkişafa doğru (1996-2001-ci illər), Bakı, 2002.
8. Abbasov Q.Ə, Səbzəliyev S.M., Daşdəmirov Ə.İ., Quliyev V.M., Sadıqov Ə.A. «Mühasibat (maliyyə) uçotu» (dərslük) Bakı, 2003, 547 s.
9. Абрамычев А.В., Лихачов О.Б., Пучкова С.И. Организация учета и отчетности акционерных компаний капиталистических стран. – И:Митимо МИД СССР, 1987, 174 с.
10. Алексеев М.Ю. Рынок ценных бумаг. – М.; Финансы и статистика, 1992, 352 с.
11. Анализ и обоснование хозяйственных решений. /Б.И. Майданчик, М.Г. Карпунин, Я.Г.Любинецкий и др., - М. Финансы и статистика, 1991, - 136 с.
12. Аринушкин Н. Балансы акционерных предприятий. – М.: Издание юридического книжного магазина «Правоведение» И.К.Голубева, 1912, - 240 с.
13. Азярбайжан Республикасынын Конституциясы, Бақы Ханун, 1997.
14. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi, «Hüquq ədəbiyyatı», 2000.

15. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi, Bakı, 2000.
16. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə əlavələr və dəyişikliklər edilməsi haqqında Qanun, 2002.
17. Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası haqqında əsasnamə, Bakı, 1995.
18. Audit xidməti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 1994.
19. Azərbaycanda audit təşəkkülündən inkişafa doğru (1996-2001-ci illər), Bakı, 2002.
20. Abbasov Q.Ə, Səbzəliyev S.M., Daşdəmirov Ə.İ., Quliyev V.M., Sadıqov Ə.A. «Mühasibat (maliiyyə) uçotu» (dərslük), Bakı, 2003, 547 s.
21. Абрамычев А.В., Лихачов О.Б., Пучкова С.И. Организация учета и отчетности акционерных компаний капиталистических стран. – И: Митимо МИД СССР, 1987, 174 с.
22. Алехин Б.И. Рынок ценных бумаг. Введение в фондовые операции. – Самара: СамВен, 1992, - 160 с.
23. Анализ и обоснование хозяйственных решений. /Б.И. Майданчик, М.Г. Карпуниц, Я.Г.Любинецкий и др., - М.: Финансы и статистика, 1991, - 136 с.
24. Аринушкин Н. Балансы акционерных предприятий. – М.: Издание юридического книжного магазина «Правоведение» И.К.Голубева, 1912, - 240 с.
25. Афанасьев А.А. Кругооборот капитала в предприятии. Методы вычисления и нормирования оборота капитала. 2-е доп. изд.- Л.: Издательство «Экономическое образование», 1929, - 239 с.
26. Бабо Андре Прибыль. Пер. с фр. /Общ. ред. и коммент. В.И.Кузнецова. – М.: АО Издательская группа «Прогресс», «Универс», 1993. – 176 с.
27. Балабанов И.Т. Анализ и планирование финансов хозяйствующего субъекта: Учебное пособие. – М.: Финансы и статистика, 1994. – 80 с.

28. Блатов Н.А. Счетоводство товариществ, акционерных обществ и трестов (учет капиталов и результатов). – М. – Л.: Государственное издательство, 1928, - 232 с.
29. Богачев В.Н. Прибыль?! (О рыночной экономике и эффективности капитала). – М.: Финансы и статистика, 1993. – 287 с.
30. Булавина Л.Н. Финансовые результаты: учет, отчетность, аудит. – Ставрополь: Библиотека бухгалтера, выпуск 3, 1994, - 62 с.
31. Блейк Джон, Ориол Амаг. Европейский бухгалтерский учет. Справочник. (Пер. с англ.)- М.: Информационно-издательский дом «Филинь», 1997. – 400 с.
32. Валуева Т.Ф. Организация учета и отчетности в акционерных компаниях Франции: Учебное пособие. Под ред. Проф. Мухина А.Ф. – М.: МГИМО, 1983, - 89 с.
33. Вейцман Н.Р. Балансы капиталистических предприятий и их анализ. Изд.3-е, доп. – М.: Внешторгиздат, 1962, - 188 с.
34. Вейцман Р.Я. Курс счетоводства: Двойная бухгалтерия в ее применении к различным видам хозяйств. – 11-е изд., соверш. перераб. – М.: Всерос. центр. союз потребит. о-в, 1925, - 448 с.
35. Вейцман Р.Я. Курс счетоводства (двойная бухгалтерия в ее применении к различным видам хозяйств). -16-е изд. Значительно допол. – М.: Издание Центросоюза, 1929, - 495 с.
36. Внутрихозяйственный экономический анализ на микро ЭВМ // А.Н. Кульминский, Г.М.Мельничук, В.Б.Кириленко и др. – М.: Финансы и статистика, 1991, - 168 с.
37. Волков Н.Г. Учет долгосрочных инвестиций и источников их финансирования. – М.: Финансы и статистика, 1993, - 128 с.
38. Вольф В.Ю. Основы учения о товариществах и акционерных обществах. – М.: Финансовое издательство НКФ СССР, 1927, - 169 с.
39. Галаган А.М. Общее счетоводство. 2-е изд. – М.: Изд-во «Экономическая жизнь», 1925, - 156 с.

40. Герстнер П. Анализ баланса. Пер. Н.А.Ревякина, под ред. проф. Н.Г.Филимонова. – М.: Издательство «Экономическая жизнь», 1926. – 355 с.
41. Гинзбург А.М. Проблемы капитала в советской промышленности. – М.: издательство «Экономическая жизнь», 1925, - 240 с.
42. Гончаров В.В. Создание и функционирование акционерных компаний (исследование). М.: НИИЭИР, 1992, - 95 с.
43. Евсеев Ю.А. Организация учета и отчетности акционерных компаний ФРГ: Учебное пособие. /Под ред.проф. Мухина А.Ф. – М.: МГИМО, 1983, - 89 с.
44. Ерофеева В.М. Учет, информация, управление: прямые и обратные связи. – М.: Финансы и статистика, 1992, - 192 с.
45. Ефимова О.В. Анализ источников средств предприятия и их использования. // Бухгалтерский учет, 1993, №10, с.26-30.
46. Жуков Е.Ф. Самофинансирование при капитализме: теория и практика, - М.: Финансы и статистика, 1990,- 159 с.
47. Зудилин А.П. Анализ хозяйственной деятельности предприятий развитых капиталистических стран. – 2-е изд., перераб. – Екатеринбург: «Каменный пояс», 1992, - 224 с.
48. Ивашкевич В.Б. Бухгалтерский учет в условиях совершенствования хозяйственного механизма. – М.: Финансы и статистика. – 173 с.
49. Ивашкевич В.Б., Гарифуллин К.М. Бухгалтерский учет в промышленности: Учебное пособие. – Казань: Изд. КФЭИ, 1993. -368 с.
50. Ивашковский С.Н. Что нужно знать об акционерных обществах. Экономическое содержание, порядок создания, правовое регулирование. – М.: Страховое общество «АНКИЛ», 1991, - 115 с.
51. Израэлит М.Н. Акционерные общества. – М.: Издательство «Экономическая жизнь», 1927, - 97 с.
52. Кальмес А. Фабричная бухгалтерия. – М.: Издательство «Экономическая жизнь», 1926, - 491 с.

53. Кипарисов Н.А. Теория бухгалтерского учета. – 5-е изд., (перер.) – М.-Л.: Госпланиздат, 1940, - 328 с.
54. Ковалев В.В. Аренда: право учет, анализ, налогообложение. – М. Финансы и статистика, 2000, - 272 с.
55. Кипарисов Н.А. Основы счетоведения. 2-е изд. – М.-Л.: Государственное издательство, тип. «Красный пролетарий», 1928. – 366 с.
56. Кодацкий В.П. Ваша прибыль в условиях рынка. – М.: Финансы и статистика, 1994, - 96 с.
57. Козлов А.А. Некоторые способы применения метода дисконтирования будущих поступлений и инвестиций при анализе инвестиционных проектов и принятии инвестиционных решений. – М.: ТОО «Интел-Тех» , 1993, - 240 с.
58. Крейнина М.Н. Анализ финансового состояния и инвестиционной привлекательности акционерных обществ в промышленности, строительстве и торговле. – М.: АО «ДИС», «МВ-Центр», 1994, - 256 с.
59. Крылова Т.Б. Выбор партнера: анализ отчетности капиталистического предприятия. – М.: Финансы и статистика, 1991. -160 с.
60. Ландкоф С.Н. Товарищества и акционерные общества. Теория и практика. – Харьков: Юридическое издательство Наркомюста УССР, 1926, - 367 с.
61. Ливнакс Э.А. Финансовый учет акционерного общества в США. Цифровой пример на русском и английском языках. – М.: Финансы и статистика, 1991. – 48 с.
62. Макконелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика. В 2 т.: Пер. с англ. 11-е изд. – М.: Республика, 1992 – т.1 – 399 с., т.2 – 400 с.
63. Масленников В.В. Деловое партнерство: хозяйственные связи предпринимателей: Справочник. – М.: Финансы и статистика, 1993. -272 с.

64. Методы оценки стоимости имущества приватизируемых предприятий / Сост. О.И.Козлова, Г.И.Микерин, Е.Л.Сквирская. М.: Финансы и статистика, 1991, - 36 с.
65. Мухачева В.В. Акционерное общество: залог успеха: (Законы. Образцы документации. Комментарий). – М.: Рос. Право, 1992.- 79 с.
66. Маршал Джон Ф., Бансалл Випул К. Финансовая инженерия: полное руководство по финансовым нововведениям. (Пер. с англ. – М.: Инфра – М, 1998, - 784 с.
67. Мцшасибат учоту шаггында Азярбайжан Республикасынын Гануну, Баку, 2004.
68. Николаев М.В. Бухгалтерский учет. Систематический сборник законодательства. – М.: ЦУНХУ Госплана СССР В/О Союзоргучет, 1936, - 288 с.
69. Нидлз Б., Х.Андерсон, Д. Клдуэлл. Принципы бухгалтерского учета (Пер. с англ.). Под редакцией Я.В. Соколова. М.: Финансы и статистика, 1993, - 496 с.
70. Николаева С.А., Палий В.Ф. Бухгалтерский учет, отчетность, экономический анализ в 1993 году: Справочное издание. – М.: АО «Союзаудит», 1993, - 88 с.
71. Новые объекты бухгалтерского учета: акции, облигации, векселя. Консультация. /Под ред. Е.А. Мизиковского/. – М.: Финансы и статистика, 1993, - 48 с.
72. Овсийчук М.Ф., Данилов А.И. и др. Бухгалтерский учет в акционерных обществах, товариществах, совместных предприятиях. – М.: Аудиторская фирма «Совет», 1992, - 128 с.
73. Палий В.Ф. Новая бухгалтерская отчетность: содержание. Методика анализа. – М.: Библиотека журнала «Котролинг», 1991, - 64 с.
74. Пантелеев Н.В. Об отражении на счетах уставного капитала хозяйственных товариществ и обществ. // Бухгалтерский учет, 1995, №2, с.16-18.

75. Патров В.В., Ковалев В.В. Как читать баланс. 2-е изд. Доп. И перераб. – М.: Финансы и статистика, 1994, - 256 с.
76. Первозванский А.А., Первозванская Т.Н. Финансовый рынок: расчет и риск. – М.: Инфра –М, 1994, - 192 с.
77. Платонов Ю.А. Об учете собственного капитала и расчетов с акционерами. // Бухгалтерский учет, 1995, №1, с.26-28.
78. Пушкарь М.С. Бухгалтерский учет в системе управления. – М.: Финансы и статистика. 1991, - 115 с.
79. Разумнова И.И. Мелкие фирмы в США: экономика и управление. – М.: Наука, 1989, - 124 с.
80. Романов А.Н., Лукасевич И.Я. Оценка коммерческой деятельности предпринимательства: опыт зарубежных корпораций. – М.: Финансы и статистика, 1993, - 96 с.
81. Рощаховский А.К. Балансы акционерных компаний. – СПб.: Типо-Литография «Якорь», 1910, - 63 с.
82. Рудановский С.Н. Теория балансового учета. Введение в теорию балансового учета. Баланс как объект учета. – М.: АО Московское научное издательство «Макиз», 1928, - 183 с.
83. Севрук В.Т. Анализ кредитного рынка. // Бухгалтерский учет, 1993, №10, с.15-19.
84. Сиверс Е.Е. Учебник счетоводства. 4-е изд. – Берлин: Книгоиздательство «Знание», 1925. – 406 с.
85. Сябзялийев С.М. Малийя щесабаты: формалашмасы вятякмилляшмяси проблемляри. «Елм» няшрийаты. Бақы, 2003, 239 с.
86. Стоун Д., Хитчинг К. Бухгалтерский учет и финансовый анализ: подготовительный курс. Пер. с англ. Ю.А.Огибина и др., под общ. ред. Б.С. Лисовика и М.Б. Ярцева. – СПб.: АОЭТ «Литера плюс», 1993, -272 с.
87. Струмилин С.Г. Избранные произведения. Т.1. Статистика и экономика. – М.: Издательство академии наук СССР, 1963, - 488 с.

88. Сысоева Г.Ф. Методика оценки финансового состояния предприятий различных организационно- правовых форм. – Новосибирск: РИПЭЛ, 1991, - 48 с.
89. Фельдман А.А. Бухгалтерский учет на фондовом рынке. Учебное пособие для фондовых брокеров и бухгалтеров. – М.: ИНФРА-М, 1994, - 96 с.
90. Финансовый менеджмент. /Авторский коллектив под рук. К.э.н., доц. Е.С.Стойановой. – М.: Перспектива, 1993, - 268 с.
91. Хикс Дж.Р. Стоимость и капитал: Пер. с англ. / Общ. ред. и вступ. ст. Р.М.Энтова. – М.: Издательская группа «Прогресс», 1993. – 488 с.
92. Чечета А.П. Анализ финансового состояния предприятия. // Бухгалтерский учет, 1992, №5, с.9-13, №7, с.11-16.
93. Чистов Д.В. Автоматизация учетных операций по акционированию предприятий. // Бухгалтерский учет, 1993, №8, с.27.
94. Шарышева Г.Ф. Особенности бухгалтерского учета в акционерных обществах (практическое пособие). – Воронеж: ТОО – Фирма «Тавров ЛТД», 1994, - 131 с.
95. Шершеневич Г.Ф. Курс торгового права т.1. Введение. Торговые деятели. – 4-е изд., - С.-П.: Издание Бр. Башмаковых, 1908, 515 с.
96. Шишкин А.К., Вартамян С.С., Микрюков В.А. Бухгалтерский учет и финансовый анализ на коммерческих предприятиях: практическое руководство. – М.: АО «Финстатинформ», 1994, -160 с.
97. Шнейдман Л.З. Учет новых видов имущества и операций. – М.: Бухгалтерский учет, 1993, - 112 с.
98. Шнейдман Л.З. На пути к международным стандартам финансовой отчетности (Бухгалтерский учет), - 1998, №1. 4-8 с.
99. Энтони Р., Рис Дж. Учет ситуации и примеры. Пер. с англ. – М.: Финансы и статистика, 1993, - 560 с.

100. Якокка Л. Карьера менеджера. Пер. с англ. М.: Прогресс, 1991, - 384 с.
101. Интернационал Ажжоунтинэ Стандардс 1991/1992. – Лондон: Интернационал Ажжоунтинэ Стандардс Жоммитте, 1991, - 467 п.
102. Бухгалтерский (финансовый) учет В.Г.Гетьман, В.А.Герехова (2008) 494 стр.;
103. Бухгалтерский учет В.П.Литовченко (2006) 288 стр.;
104. Бухгалтерский (финансовый) учет С.М.Бычкова, Д.Г.Бадмаева, (2008) 528 стр.;
105. Бухгалтерский (финансовый) учет и экономический анализ. (2008) Л.М.Аснин 256 стр.;
106. Учетная политика организаций на 2008 год в целях бухгалтерского финансового управленческого и налогового учета. Н.П.Кондраков;
107. Бухгалтерский управленческий учет. М.А.Вахрушина (2007) 576 стр.;
108. Бухгалтерский (финансовый) учет (2007) В.П.Астахов 896 стр.;
109. Бухгалтерский учет Н.П.Кондраков (2008) 720 стр.;
110. Бухгалтерский (финансовый, управленческий) учет (2007) Н.П.Кондраков 448 стр.;
111. Бухгалтерский учет (2008) под ред. С.Р.Богомолец 752 стр.;
112. Бухгалтерский учет (2008) В.В.Патров, И.И.Бачкерева, Г.Г.Левина 320 стр.;
113. Основы аудита (2008) В.И.Подолский, А.А.Савин, Л.В.Сотникова 160 стр.
114. Бухгалтерский учет (2007) В.Т.Чая, О.В.Латылова 528 стр.;
115. Бухгалтерский учет и финансы Ключевые понятия (2005) Джонатан Созерленд, Дайан Кэнуэл 400 стр.;
116. Бухгалтерский финансовый учет (2004) Ф.И.Васьнин, А.Р. Дяткова 560 стр.

ƏLAVƏLƏR

Əlavə 1

Sonayerin səhmdar cəmiyyətlərində xüsusi kapitalı uçota almaq üçün tövsiyyə edilən hesablar sistemi

Hesabın, subhesabın nömrəsi	Hesabın, subhesabın adı	Ona açılan hesabların və subhesabların təyinatı
İldə təsdiq edilmiş 01 yanvar 1996-cı ildən qüvvədə olan hesablar planı	Tövsiyyə edilir	

Bölmə V. Pul vəsaiti

224	224 224-1 224-2	Digər tələbli bank hesabları Ehtiyatda olan səhmlər Səhmdarlardan satın alınan xüsusi səhmlər	SC xüsusi, müvəqqəti ehtiyatda olan, yaxud dövrüydən götürülmüş səhmlər haqqında informasiyaları uçota almaq və ümumiləşdirmək üçün;

Bölmə VI. Hesablaşmalar

302	302	Nominal (nizamnamə) kapitalının ödənilmiş hissəsi	Cəmiyyətin səhmdarları ilə hesablaşmalar haqqında informasiyaları səhmlərin tipləri, hesablaşmaların növləri üzrə dinamikada ümumiləşdirmək üçün;
302-1	302-1	Nizamnamə kapitalına əmanətlər üzrə hesablaşmalar	
302-2	302-2	Əlavə kapitala əmanətlər üzrə hesablaşmalar	
	302-3	Gəlirlərin ödənilməsi üzrə hesablaşmalar	
	302-4	Səhmdarlarla hesablaşmalar üzrə sanksiyalar	

Bölmə VII. Maliyyə nəticələri və mənfəət

			in istifadəsi
301	301	Nominal (nizamnamə) kapital	Hesabat ilində müəssisə fəaliyyətinin son maliyyə nəticələrinin formalaşması haqqında informasiyaları
	301-1	Hesabat ilinin mənfəəti	ümumiləşdirilməmiş və keçmiş illərin zərərlərinin örtül-
	301-2	Hesabat ilinin örtül- məmiş zərəri	

Səhmdar cəmiyyətlərində xüsusi kapitalın uçotunun təkmilləşdirilməsi

	301-3	Keçmiş illərin örtülməmiş zərəri	nəsinə nəzarət üçün
218	218	Qiymətləndirilən ehtiyatlar	Ayrı-ayrı mühasibat uçot obyektlərinin SC ümumi məntəzi hesabına qiymətləndirilmə
218-1	218-1	Şübhəli borclar üzrə ehtiyatlar	sını daqiqləşdirmək üçün yazılan ehtiyatlar
235-2	235-2	Qiymətli kağızlara qoşuluların qiymətdən düşməsinə qarşı ehtiyat	haqqında informasiyaları təmizləmək üçün
Bölmə VIII		Kapitallar (fondlar) və ehtiyatlar	

301	301	Nominal (nizamnamə) kapitalı	Səhmlərin qeydiyyatı, abunə yazılı, ödənilməsi, yaxud dövriyyədən çıxarılması və səhmlər cəmiyyətin xüsusi kapitalının vəziyyəti
	301-1	Elan edilmiş kapital	haqqında informasiyaları ümumiləşdir-mək;
	301-2	Abunə kapitalı	Kapitalın real həcmi təyin etmək üçün; İstehsal təyinatlı xüsusi əmlakın artımı
	85-3	Ödənilən kapital	haqqında informasiyaları ümumi-ləşdirmək üçün; Yenidən qiymətləndirmə nəticəsində;
335	301-4	Götürülən kapital	Səhmlərin onların nomi- nal dəyərindən yuxarı qiymətə satışı nəticəsində
	335	Əlavə kapital	Əvəzsiz alınan əmlak mədaxil edildikdə və onun sonrakı hərəkəti
335-11	335-1	İstehsalın inkişafı kapitalı	İstehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin özünəməliyyələş- dirilmənin gedişində
	335-11	Yenidən qiymətləndir- mə üzrə əmlakın dəyə- rinin artımı	Sosial sferaların xüsusi əmlakının artımı haq- qında informasiyaları ümumiləşdirmək üçün;
	335-111	Əsas fondların yenidən qiymətləndirilməsi	
	335-112	Dövriyyə aktivlərinin dəyərinin artması	
335-2	335-12	Emissiya gəliri	
	335-121	Abunə yazılışı üzrə emissiya gəliri	
	335-122	Ödənilən emissiya gəliri	
335-3	335-3	Əvəzsiz alınan (verilən) vəsaitlər	
	335-140	Özünəməliyyələşdirmə prosesində əmlakın artımı	
	335-141	Əsas kapitalın artımı	
	335-142	Dövriyyə vəsaitinin tamamlanması kapitalı	
	335-2	Sosial sferaların kapitalı	
	335-21	Yenidən qiymətləndir- mədə sosial sferaların	
		əmlakının dəyərinin ar- tımı	
	335-22	Özəlləşdirmə üzrə əm-	

		lak	
	335-23	Əvəzsiz alınan (verilən) əmlak	
	335-24	Sosial sferaların əmlakının artımının özünü maliyyələşdirilməsi	
	334	Nizamnamə üzrə ehtiyat	Səhmdar cəmiyyətin ümumi mənfəəti haqqında informasiyaları ümumiləşdirmək və bu vəsaitdən ciddi məqsədli xarakterinə istifadəyə nəzarət üçün
343	343	Yığılan mənfəət	SC dividendlərə bölüşdürmədən ehtiyatlandırılmış xalis mənfəət haqqında informasiyaları ümumiləşdirmək və onu fondlar üzrə bölüşdürərkən bu vəsaitlərin məqsədli istifadə olunmasına nəzarət üçün
	343-1	Keçmiş illərin kapital mənfəəti	
	343-2	Yığım fondları	
	343-3	Sosial istehlak fondları	
	343-4	Ehtiyat kapitalı	
444	444	Uzunmüddətli məqsədli maliyyələşmələr və daxilolmalar	Xarici və xüsusi mənbələrə bərabərləşdirilmiş vəsait haqqında informasiyaları ümumiləşdirmək üçün;
	444-1	Fəaliyyətinin məqsədli özünə maliyyələşdirməsinin məqsədli vəsaiti	Özəlləşdirmə şəxsi hesablarında yığılan vəsait haqqında informasiyaları ümumiləşdirmək üçün
	444-2	Özəlləşdirmə fondu	

Özəlləşdirmədən dövlət büdcəsinə daxil edilən vəsait (milyon manatın)

	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
1. Özəlləşdirmədən dövlət büdcəsinə daxil edilmiş vəsaitin cəmi	87,5	7638,0	18724,4	20072,5	19317,4	31386,0	20005,7	33462,1
2. O cümlədən: Birbaşa əmək kollektivinə satış forması ilə	87,5	3483,0	5428,0	5893,3	4582,1	6184,9	3947,0	3645,0
3. İcaraya götürülmüş əmlakın satış forması ilə	-	1604,1	3971,6	5937,7	2865,1	2587,4	3813,4	4468,0
4. Hərracda satış forması ilə	-	-	-	-	-	-	3099,2	4688,0
5. Açıq səhmdar cəmiyyətlərinin səhmlərinin satış forması ilə	-	1750,5	7860,0	6536,0	10031,0	7177,0	5523,0	15004,0
o cümlədən: opsion çatışdan əldə edilən vəsait	-	2,1	-	-	296,5	-	-	-
6. Torpəkin özəlləşdirilməsindən əldə edilən vəsait	-	527,8	1361,3	1558,0	1689,4	2627,0	3168,4	5512,0
7. Digər formalar ilə vəsait daxil olmaları	-	272,6	103,5	147,5	149,8	12809,7	454,7	145,1

Özəlləşdirmədən dövlət büdcəsinə daxil edilən vəsait (milyon manatla)

	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
1. Özəlləşdirmədən dövlət büdcəsinə daxil edilmiş vəsaitin cəmi	87,5	7638,0	18724,4	20072,5	19317,4	31386,0	20005,7	33462,1
2. O cümlədən: Birbaşa əmək kollektivinə satış forması ilə	87,5	3483,0	5428,0	5893,3	4582,1	6184,9	3947,0	3645,0
3. İcaraya götürülmüş əmlakın satış forması ilə	-	1604,1	3971,6	5937,7	2865,1	2587,4	3813,4	4468,0
4. Hərracda satış forması ilə	-	-	-	-	-	-	3099,2	4688,0
5. Açıq səhmdar cəmiyyətlərinin səhmlərinin satış forması ilə o cümlədən: opsion çatışdan əldə edilən vəsait	-	1750,5	7860,0	6536,0	19031,0	7177,0	5523,0	15004,0
	-	2,1	-	-	296,5	-	-	-
6. Torpabın özəlləşdirilməsindən əldə edilən vəsait	-	527,8	1361,3	1558,0	1689,4	2627,0	3168,4	5512,0
7. Digər formalar ilə vəsait daxil olmaları	-	272,6	103,5	147,5	149,8	12809,7	454,7	145,1

Səhmdarm əsas hüquq və öhdəlikləri sxcmi-kouspekti..

Səhmdann öhdəliklai

- Cəmiyyətin səhmlərinin ödənilməsi üzrə:
50 % - i - SC qeydiyyatata keçəndən sonra 30 gün
ərzində 50 %- i - SC fəaliyyətinin birinci ili ərzində
- Vaxtmda ödənilməmiş səhmlər üzrə cəmiyyətin xeyrinə faiz hesablanır;
- Cəmiyyətə olan tələbləri nəzərə almaq yolu ilə ödəmədən azal edilmir;
- Ona məxsus olan səhmlərin dəyərinin ödənilməyən hissəsi həddində SC öhdəlikləri üzrə birgə məsuliyyət daşıyır;
- Cəmiyyətin fəaliyyəti ilə əlaqədar risk ona məxsus səhmlərin dəyəri həddində daşıyır;
- SC öhdəlikləri üzrə məsuliyyət daşınır

Səhmdarın əsas hüquqları

- Özünə məxsus səhmlərə azad sərəncam hüququ
(qapalı səhmdar cəmiyyətində əksəriyyət səhmdarların razılığına əsasən)
- Səhmdar cəmiyyətin xalis mənfəətinin bir hissəsinin alınması hüququ
- Səhmdar cəmiyyəti ləğv edilən hallarda aktivlərdəki payına sahiblik hüququ
- Səhmdar cəmiyyəti fəaliyyəti haqqında informasiyaların əldə edilməsi hüququ
- Səhmdar cəmiyyətin idarə edilməsində səhmdann hüququ

Azərbaycanda qiymətli kağızlar bazarı haqqında məlumat

Qiymətli kağızların adı:	2005-ci il		2006-cı il		2006-cı ildə 2005-ci ilə nisbətən kənarlaşma, %-lə artma (+), azalma (-)	
	Sayı	Məbləği mln.man.	Sayı	Məbləği mln.man.	Sayı	Məbləği
Səhmlərin emissiyası(cəmi)	96	188,4	116	242,2	21	29
O cümlədən Adi səhmlər	92	185,4	114	240,1	24	30
İmtiyazlı səhmlər	4	3	2	2,1	-50	-43
Korporativ istiqrazların emissiyası	3	3,7	16	42,9	13	1060
Dövlət istiqraz vəərəqlərinin emissiyası	20	109	38	188	90	73
Nominal üzrə yerləşdirilmiş istiqrazlar	20	58,5	37	95,2	85	63
Veksel buraxılmışdır (cəmi)	62	23,4	80	19	30,1	-19
O cümlədən: Sadə veksel	62	23,4	80	19	30,1	-19
Köçürmə vekseli	-	-	-	-	-	-
Xəzina vekçeli	-	-	-	-	-	-

Azərbaycan Respublikasında maliyyələşmə mənbələri üzrə kapital
qoyuluşunun strukturu

	2005-ci il		2006-cı il	
	Min man	Yekuna nisbətən %-lə	Min man	Yekuna nisbətən, %-lə
Cəmi:	5411877,9	100,0	6234483,7	100,0
O cümlədən: vəsaitlər hesabına				
Respublika büdcəsinin	210362,4	3,9	883522,4	14,2
Onlardan təqdim edilən:				
Qaytarılmamaq əsaslarla	195637,0	3,6	815491,1	13,1
Qaytarılmaq əsaslarla	14725,4	0,3	68031,3	1,1
Dövlət dəstəyi olan üstün sahələrin büdcə fondu	344706,5	6,4	425023,1	6,8
Müəssisə və təşkilatların xüsusi vəsaiti	4548620,0	84,0	4407633,8	70,7
Fərdi qaydada inşaat işləri	234569,2	4,3	260634,9	4,2
Markozlaşmış büdcədən konar investisiya fondları, xarici investisiyalar və başqa mənbələr	73619,8	1,4	287669,5	4,1

«Azneftkimyamaş» səhmdar cəmiyyətinin reklassifikasiya (yenidən təsnifləşdirilmiş) edilmiş analitik balansı (min man.)

	Aktiv				Passiv			
		İlin əvvəlinə	İlin sonuna	Dəyişmə		İlin əvvəlinə	İlin sonuna	Dəyişmə
1	Maddi informasiya aktivləri	39743	37735	-2008	1. Xüsusi kapital	67549	70771	3222
1.1	Əsas vəsaitlər	37272	34647	-3225	1.1. Səhmdar kapitalı	59243	59243	0
1.2	Uzunmüddətli kapital qoyuluşu	1871	3088	1217	1.2. Əlavə kapital	8001	8453	452
2	Qeyri-maddi immobilizasiya aktivləri	4063	8421	4358	1.3. Ehtiyat kapitalı	-	290	290
3	Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları immobilizasiya aktivləri	5387	11311	5924	1.4. Yığılmış mənfəət	175	104	-71
4	Əsas kapitalın yekunu	49193	57467	8274	1.5. Məqsədi maliyyələşmələr	130	2676	2546
5	Tez likvidli aktivlər	383	255	-128	1.6. Qiymətləndirilən ehtiyat	-	5	5
5.1	Hesablarda olan pul vəsaiti və qısamüddətli maliyyə qoyuluşları	3383	255	-128				
6	Likvidli qalıq aktivləri	1450	2780	1390	2. Uzunmüddətli bəre kapitalı	-	-	-
7	Maddi dövrüyyə aktivləri	19923	22069	2146	3. Qısamüddətli bəre kapitalı	-	-	-
8	Dövrüyyə kapitalının yekunu	21756	25104	3348	4. Qısa müddətli öhdəliklər	3400	11800	8400
	Balans	70949	82571	11622	Balans	70949	82571	11622

Nizamnamə kapitalında dövlətin pay 5 %-dək çox olan səhmdar cəmiyyətləri
(qısdılmış siyahı 01.01. 2006-cı ilə)

	Səhmdar cəmiyyəti	Nizamnamə kapitalı (min man.)	Buraxılmış səhmlərin ümumi sayı (ədəd)	Bir səhmin nominal qiyməti (min man)	Dövlətdə olan payı %-lə
1.	Avtoterminal	766900	76690	10	20,02
2.	Azərkörpü	1861450	186145	10	38,15
3.	Ağac yonqarları piltəsi	13372080	1337208	10	30,01
4.	Bakı dəmir beton -8	4798320	479832	10	45,01
5.	Bakı ixtisaslaşdırılmış mexanizasiya-7	2994470	299447	10	30,11
6.	Bakı yükdaşıma nəqliyyat	5513650	551365	10	39,82
7.	Bakı yüngül konstruksiya	2670900	267097	10	45,17
8.	Bakı yüngül metal konstruksiyaları	23629330	2362933	10	30,00
9.	Bakı mebel hissə	10501340	1050134	10	30,00
10.	Azərtəmirtikinti	791310	79131	10	30,17
11.	Bakı Ayaqqabı-2	27941440	2794144	10	30,01
12.	BAKİ KÖRPÜ TUNEL	3757100	375710	10	30,02
13.	Bakı şifer və keramika (investisiya)	3549550	354955	10	100,0

14.	Bakı şampən şərabları	20970360	2097036	10	100,0
15.	Bakı kənd təchizat	399590	39959	10	30,03
16.	Azər cihaz	1097210	109721	10	30,04
17.	Maişət kimya	142400	14240	10	30,01
18.	Maişət maye qaz	15631450	1563145	10	99,09
19.	Xətai Çörək	1648320	164832	10	30,07
20.	Mərdəkan Çörək	1362400	136240	10	25,56
21.	Abşeron Şərab	13132110	131321	10	30,4
22.	Xırdalan Yükdəşimə Nəqliyyat	1622830	162283	10	100,0
23.	Ceyranbatan Avtodəstə	174250	17425	10	100,00
24.	Ceyranbatan Avtonəqliyyat	409880	40988	10	36,49
25.	Elavator Dəyirmanmaş	5859180	585918	10	30,37
26.	Orbita Salon	2045550	204555	10	15,00
27.	Transavto EKS	2342030	234293	10	30,00
28.	Bakı Aqrotəchizat	2052890	205289	10	30,93

-1/4-

"Azmetkinyamaş" SC-da kapital strukturu va onun
dinamikada qiymetlendirilmesi

ƏLAVƏ 3

01.01.2006-cı ilə
1. Müqavilə haqqında
2. Əvvəlki müqavilə
3. Qida məhsulları istehsalatı

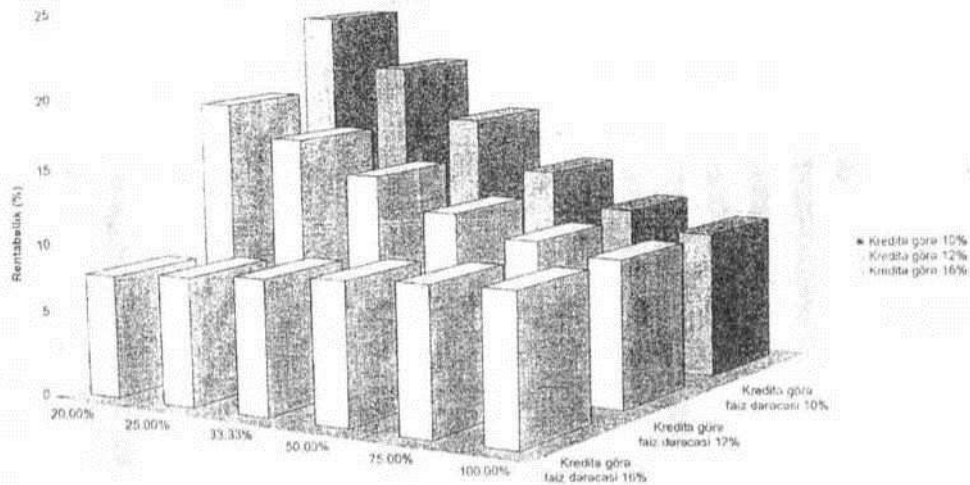

01.01.2009-cü ilə
1. Müqavilə haqqında
2. Əvvəlki müqavilə
3. Qida məhsulları istehsalatı

Borc vəsaitin və xüsusi kapitalın nisbətinin rentabellik səviyyəsinə
və kreditə görə orta faiz dərəcəsi üzrə optimallaşdırılması

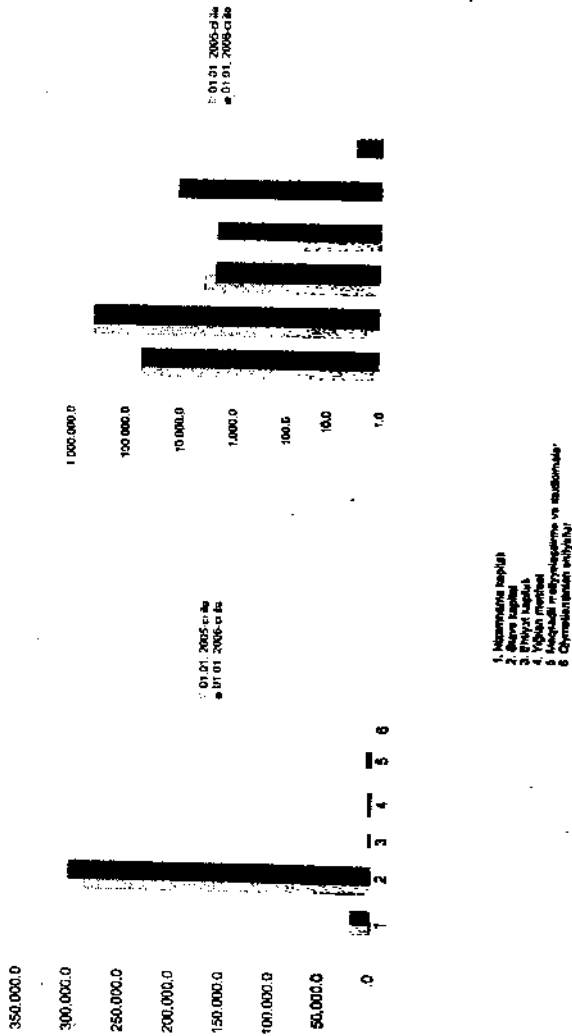
ƏLAVƏ 9

Ölçünün ümumi dəyərində xüsusi kapitalın payı (%-lə)

ELAVƏ 10

"Azneftkumyamaq" SC-nin xüsusi kapitalinin xəfti (soldan) və loqarifmik (sağdan) miqyasda strukturu və dinamikası

Танрывердиева Гулнара Курбанали кызы

Совершенствование учета собственного капитала

РЕЗЮМЕ

Мапаография машинного текста объемом 216 страницы состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обосновывается актуальность выбранной темы диссертации, степень изученности исследования, ее цель и задачи, научная новизна и практическая ценность.

В первой главе «Экономическая сущность и состав собственного капитала акционерного общества» рассмотрены исторические аспекты развития экономической теории собственного капитала в учетной науке и практике, а также показана экономическая сущность собственного капитала акционерного общества в системе управления финансовыми ресурсами промышленного предприятия.

Во второй главе «Учет собственного капитал акционерного общества и направления его совершенствования в современной системе управления промышленных предприятий» изучены такие важные вопросы, как учет формирования собственного капитал акционерного общества в системе управления предприятием, учет собственного капитал акционерного общества как источник финансового обеспечения деятельности предприятия и использование информационного банка учетных данных для управления акционерным капиталом на предприятия в единой системе национального фондового рынка.

В третьей главе «Анализ структуры капитала акционерного общества в системе финансового

менеджмента» анализируется финансовая устойчивость предприятия, оптимизации соотношения собственного капитала и заемных средств акционерного общества, а также проводится подробный анализ источников самофинансирования деятельности акционерного общества в системе управления финансовыми ресурсами.

Из проведенного исследования вытекают выводы и предложения, которые имеют научно практическое значение.

Tanriverdiyeva Gülnara Khurbanali
Perfection of calculation special

SUMMARY

The vwork of candidale for a degree consists of 216 pages and there is includes inlroduction, 3 chapter, coisequence and names of literature which used.

In the introduction mentioned about the urgency of work, significance of research, research's aim and duties, scienniific negotiations and significance of practice.

The first chapter is named as societş of shareholder's special capital's economic essence and composition. **There Capital's economic essence and composition. There is includes scientific of calculation and aspects of special capital's economic history. Theory's promotion in the practice, industry's estabiishment finance resource's in the system of controlling, economic theory of the society of shareholder's special Capital.**

The second chapter is named as calculation of shareholder's society and industry's estabiishment in contemporary controlling system and its directions of perfection **There is mentioned that in the controlling of establishments shareholders society calculation of special Capital formation, establishment's acivities as source of finatice guarantee establishment's society special Capital calculation, unit national estabiishment which are in the fund market system. Shareholder's capita) for controlling calculation intelligence's usage of information bank.**

The third chapter is about the finance management system shareholders society capitals structure analysis. In this chapter is spoken about shareholders society special capitals and attracted capital's comparison optimum tool which

used as like that establishment's finance stability analysis, industry establishment finance resources in controlling system shareholder society activity self-finance source analysis.

From the research appear conclusion and suggestion which have scientific practice significance.

MÜNDƏRICAT

	GİRİŞ	3
I FƏSİL:	SƏHMDAR CƏMIYYƏTİN XÜSUSİ KAPİTALININ İQTİSADİ MAHIYYƏTİ VƏ TƏRKİBİ	7
1.1.	Uçol elmi və praktikasında xüsusi kapitalın iqtisadi nəzəriyyəsinin inKişafı- nın tarixi aspekti	
1.2.	Sənaye müəssisəsinin maliyyə resurslarının idarə edilməsi sistemində səhmdar cəmiyyətin xüsusi kapitalının iqtisadi mahıyyəti	24
II FƏSİL:	SƏHMDAR CƏMIYYƏTİN XÜSUSİ İC PİTALININ UÇOTU VƏ SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNİN MÜASİR İDARƏETMƏ SİSTEMİNDƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİ LMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ	53
2.1.	Müəssisələrin idarəedilməsi sistemində səhmdar cəmiyyətin xüsusi kapitalının formalaşmasının uçotu	53
2.2.	Müəssisənin fəaliyyətinin maliyyə təminatı mənbəyi kimi səhmdar cəmiyyətinin xüsusi kapitalının uçotu	87
2.3.	Vahid milli fond bazarı sistemində olan müəssisələrdə səhmdar kapitalı idarə etmək üçün uçot məlumatlarının informasiya bankından istifadə	102

III FƏSİL; MALİYYƏ MENECMENTİ SİSTEMİNDƏ
SƏHMDAR CƏMİYYƏTİN KAPİTALININ
STRUKTURUNUN 120 TƏHLİLİ

- 3.1. Səhmdar cəmiyyətində xüsusi kapitalın 120 və cəib edilmiş kapitalın nisbətinin opti- mallaşdırılması aləti sayılan müəssisənin maliyyə sabitliyinin təhlili
- 3.2. Sənaye müəssisəsinin maliyyə resursları- 155 mn idarəedilməsi sistemində səhmdar cəmiyyətin fəaliyyətinin özü- nü maliyyələşdirmə mənbələrinin təhlili

NƏTİCƏ		178
İSTİFADƏ OLUNMUŞ YATLARIN SİYAHISI	ƏDƏBİY-	182
ƏLAVƏLƏR		191

**«Elm və Təhsil» nəşriyyatının direktoru;
professor Nadir MƏMMƏDLİ**

**Kompüter dizayneri: Zahid Məmmədov
Texniki redaktor: Yadigar Bağirova**

**Yığılmağa verilmiş 2.02.2013.
Çapa imzalanmış 18.02.2013.
Şərti çap vərəqi 13,5. Sifariş *ss 17*
Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 500.**

**Kitab «Elm və Təhsil» nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifələnib çap olunmuşdur.**

E-mail: elm_ve_tehsil@box.az

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.